

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 02035

DI HOKHME FUN HOKHMES

Dov Sadan

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

דב ס דן

*

די חכמה פון חכמות

דאָס בוך איז אַרויסגעגעבן דורך דעם
קאַרפּמאַן-פּאַנד
אין אַנדענק פּון שמואל און דאָראַ קאַרפּמאַן ע"ה (לאָט־אַנושעלעס)

★

This book was published through the
Karpman-Fund
in memory of Samuel and Dora Karpman (Los Angeles)

ד ב ס ד ו

די חכמה פון חכמות

(צו דער ביאָגראַפיע פון וואָרט און ווערטל)

הוצאת
י.ל. פרץ
ישראל

תשכ"ח / 1967

DOV SADAN
DI CHOCHME FUN CHOCHMES
Studies in Yiddish Sayings

I. L. Peretz Publishing House
31, Allenby Street, Tel-Aviv.

✱

דב סדן / די חכמה פון חכמות
פאַרלאַג י. ל. פּרעץ, רח' אלנבי 31 תל-אביב

©

נדפס בישראל תשכ"ח
Printed in Israel, 1967.

סודר במסדרת חנון את חנון / נדפס בדפוס הפועל המזרחי תל-אביב

תוכן

7	דריי הערות
11	1. אייער און הינער
15	2. פרעמדע הענט
19	3. צווישן שמאנט און שמאלץ
26	4. אַ ביסל מעסערשטעך
34	5. מעשה באַנקראַט
41	6. גדולת המן
47	7. פויסט תרתי משמע
50	8. מעשה בהמה
54	9. אַז עס קלינגט
65	10. אַליין און ריין
68	11. אַ קאפּ יצר הרע
76	12. אַ מאַדנע דאַנק
81	13. פול און לידיק
87	14. אַ מעשה מיט אַ בעזעם
94	15. קאַטע און לוח
107	16. אַריין מיט אַ באַסאַמא
127	18. מאַכן אַ גאַרטל־הענגער
141	19. האַפּן — תרתי משמע
149	20. וועגן שמירן און פאַרן
157	21. וועגן אלטן בעלזער
160	22. איבער אַ סאַרט קעצלעך
165	23. עפעס וועגן גאַרנישט
174	24. צחישן עופה'לע און נפל'ע
182	25. צחישן תורה און לאַקשן
189	26. צווישן מומע און שטיין
195	27. צחישן וואַנט און ווינט

דריי הערות

א

כמעט פון קינדווייז אן האָט מיך געצויגן צום חן און צום סוד פון יידישן וואָרט, ווערטל, גלייכווערטל. וואָס איז זייער אָפּשטאַם, גענעזע, באַטייט; וואָס פאַר גלגולים זענען זיי אויסגעשטאַנען, וואַנדערנדיק איבער לענדער און צייטן; וואָס פאַר קרן האָבן זיי געבראַכט מיט זיך און וואָס האָבן זיי גענאַשט אויפן לאַנגן וועג, ביי די שכנים; וואָס איז זיי, אויף זייער וואַגל און וואַנדער, צוגעקומען און וואָס איז זיי אָפּגעקומען; ווי אַזוי האָבן זיי זיך אויפגעהאַדעוועט און ווי אַזוי האָבן זיי זיך דערהאַלטן — אַט אַ בינטל קשיות, וואָס ווילן פאַרענטפערט ווערן. זאָגט אפילו דאָס ווערטל: נאָך אַ תירוץ גייט מען נישט אין וואַלד אַריין; אָבער דאָ מוז מען זיך בפירוש לאָזן אין אַ טיפּן, צומאַל גאַר טונקלען וואַלד, און מען מוז זייער געוואַרנט זיין, חלילה נישט צו פאַרבלאַנדזשען. אָבער קיין אַנדערע ברירה איז נישטאָ, ווי זיך לאָזן אין זיינע געדיכטענישן און מיט גרויס באַזאָכטקייט און התמדה נעמען נישטערן, כדי פון זייערע פאַרשלונגענקייטן אַרויסצוקלאַרן אַ באַשייד פון דעם האַלבן מנין רעטענישן, וואָס האָבן זיך אַלע אָן מיט סאַמע וואַוויזן: וואָס, ווער, ווען, וווּ און ווי.

ב

מיינע זוכענישן האָבן זיך געצויגן יאַרנלאַנג, תחילה פראַגמענטאַריש און ספּאַראַדיש, לימים אַלץ סיסטעמאַטישער — אין מיינע צוויי אַנעקדאָטן-ביכער וואָס האַלטן יעדעס צו 1001 אַנעקדאָטן — „קערת צימוקים“ (תש״י), „קערת אגוזים“ (תש״ג), איז מיר אויסגעקומען אַ סך מאַל אַנצוווייזן אויף יידישע ווערטלעך, ווי אויך אויף דעם גרונטיקן אַדער זייטיקן מקור זייערן. מיט אַ פאַר יאַר

פריער האָב איך אויך אָנגעהויבן צו פאַרשרייבן ווערטלעך, סיי די וואָס איך געדענק פון מיין געבוירנשטאָט, בראַד, סיי די וואָס איך האָב זיי ערגעץ אַנדערש געהערט אָדער געזען, און בעיקר די, וואָס געפונען זיך בכלל נישט, אָדער געפונען זיך אין אַן אַנדערער פאַרעם, אין די געזעמלען. די אינאַציאַטיוו דערצו האָט געגעבן מיין לערער און פריינד, דער פיינער און האַרציקער שרייבער אשר באַראַש עליו השלום. עס האָט, בעצם, באַדאַרפט צו זיין אַ בשותפותדיקער אויפטו — ער וועט זאַמלען פאַר זיך און איך פאַר זיך און שפעטער וועלן מיר דעם אויפגעשריבענעם מאַטעריאַל קאָנטראַלירן און סעגרעירן.

מיט אַ צייט שפעטער האָב איך גענומען שרייבן אַן אַרבעט וועגן באַזונדערע ווערטלעך — מיין יוגנט פריינד, ישראל כהן, אַליין אַ מאַדים אויף ווערטלעך און זייערע פאַראַלעלן, ווי ער האָט באַוויזן אין זיינע צוויי בענד „זה לעומת זה“ „ספר פתגמים מקבילים“ לאַזט זייט פיל יאָרן עד היום גיין אין „הפועל הצעיר“, וואָס אונטער זיין רעדאַקציע, גאַנצע ציקלען פון מיינע אַרבעטן, איבער ווערטער און ווערטלעך (משקופי לשון; ירכתי פתגמים) און זיי זענען אַריין אין מיינע ביכער „אבני שפה“ (תשט"ז) און „יריד השעשועים“ (תשכ"ד). דעסגלייכן האָט מיין פריינד מאיר מן געבראַכט אַ ריי אַרבעטן מיינע אין „לשונו לעם“ וואָס אונטער זיין רעדאַקציע, און פון זיי זענען אַ טייל אויך אַריין אין די דערמאָנטע ביכער.

ג.

מיט דער צייט האָב איך דעם ענין ווערטל איינגעגלידערט אין יידיש-לימוד אין ירושלימער אוניווערסיטעט — אַ באַזונדערער סעמינאַר האָט זיך פאַרנומען מיטן אַנאַליז פון ווערטלעך, און מיין פריינד יעקב צבי שאַרגעל האָט מיך פאַרבעטן די זאַכן צו פאַרעפענטלעכן אין „ישראל שטימע“, וואָס אונטער זיין רעדאַקציע, און עס זענען דאָרט טאַקע געגאַנגען אין צענדליקער המשכים צוויי סעריעס („די חכמה פון חכמות“, „צווישן וואָרט און ווערט“), און ער און זיין איידעלע פרוי מרת פירא האָבן זיך פיל מי געגעבן עס שייך און סטריקט ארויסצוגעבן. ואחרון אחרון, מיין פריינד ד"ר שלמה ביקל, וואָס האָט מיך, במשך יאָרן, צו דער אַרבעט סטימולירט, האָט פאַר מיר געעפנט די שפּאַלטן פון „צוקונפט“, וואָס אונטער זיין רעדאַקציע, פאַר אַ באַזונדערן ציקל (ווערטלעך און זייערע שכנים). זכרה להם אלהי לטובה.

אַ טייל פון אַט די ציקלען און סעריעס, אויסגעברייטערט און פרטמדיקער

די חכמה פון חכמות

באַארבעט, גייט אַריין אין איצטיקן בוך מיינעם און איך דאַנק דעם י.ל. פּרץ־פּאַרלאַג און זיין רעדאַקטאָר, מיין פּריינד אברהם ליט, ואחרון אחרון שלמה שווייצער, פאַר דער מי עס לייטיש און ציכטיק אַרויסגעבן. איך וויל האַפּן, אַז דער ערשטלינג מיינער וועט זוכה זיין צו אַ היפשע כאַפּטע ברידערלעך.

ירושלים, אדר א', תשכ"ז

דב סדן

1. אייער און הינער

א

(אז) די אייער זענען (היינט) קליגער פון די הינער — איז אַ גאַר פאַר־
שפרייטער זאַג און זיין מיין איז קלאַר : די קינדער זענען קליגער פון דער מאַמען,
די קליינע זענען קליגער פון די גרויסע, וכדומה ; און דער מיין איז אַן איראַנישער.
מיר האָבן אַריינגעשטעלט אין קלאַמערן צוויי ווערטער, וועלכע ווערן נישט תמיד
באַנוצט — דאָס ערשטע וואָרט : אַז איז אַדער אַן אַריינפיר־וואָרט, אַ שטייגער : אַז
די קינדער האַלטן זיך קליגער פון די עלטערן (אַדער סתם עלטערע), דאַרפן זיי דאָך
זייערע עצות אויף כפרות ; אַדער עס איז אַן אויספיר־וואָרט, אַ שטייגער ; וואָס
העלפן עצות פון עלטערע, אַז די קינדער זענען קליגער פון (אַדער : פאַר) זיי. דאָס
אַנדערע וואָרט : היינט וויל אונטערשטרייכן, אַז מיר האָבן דאָ צו טון מיט אַ מין
זייכן פון דער נייער צייט, עפעס אַ מאַדע, אַן אונטערגאַנג, אַן אַנשיקעניש, כאַטש
דאָס ווערטל איז גאַר נישט אַזוי יונג, און עס איז אַפילו אַן אַלטער מחותן אין דער
מוסר און תוכחה־ליטעראַטור, אַזוי אַז דער באַגריף היינט איז דאָ זייער מאַביל און
טראַגט זיך איבער פון דור צו דור און געדענקט שוין מסתמא נישט דעם ערשטן
נעכטן, ווען די אייער האָבן זיך געהאַלטן נאַרישער פון די הינער. און אייגנטלעך
קען מען שוין נישט וויסן, ווען האָט זיך דער ערשטער גלגול פון אונדזער ווערטל,
(ווי דאָס קינד איז קליגער פון דער מאַמען, נאָך איידער עס האָט זיך אויסגעפיקט
פונעם איי), באַגעגנט מיטן ערשטן גלגול פונעם ווערטל : איידער דער טאַטע איז
געבוירן קרייעט שוין דער זון אויפן דאָך, (ווי דאָס קינד איז קליגער פונעם טאַטן
איידער ער, דער טאַטע, האָט זיך אַריינגעפיקט אין איי). און דאָס ווערטל האָט גאַר
איראַנישע נוסחאות ווי, אַ שטייגער, טשעכיש : Tatek se rodi/syn už beha po
štreše [= דער טאַטע ווערט געבוירן דער זון לויפט שוין איבערן דאָך],
און ווערט אויך אַנגעווענדט אויף אונדזער גאַנג : טאַטע tatek ווערט דערמאָנט
kour [= דער האָז] וכדומה. זע י.ק.י. ערבוען (געזעמל פון טשעכישע פאָלקס־

לידער און רעטענישן, ז. 21), ווו עס ווערט באַמערקט, אַז דאָס ווערטל געפינט זיך אויך מאַראַוויש, סלאַוואַקיש, סערביש, רוטעניש, ווייסרוסיש און ליטוויש.

ב

עס לאָזט זיך רעדן איבער ווייטע גלגולים פון אונדזער ווערטל, און עס איז אַ ווייטקייט, סיי אין זין פון צייט סיי אין זין פון אָרט. וואָס שייך אָרט — פאַרשטייט זיך, אַז אונדזער ווערטל האָט זיך זיינע ברידערלעך און שוועסטערלעך אין אַנדערע שפּראַכן, און מיר וועלן זיך באַנוגענען מיט דעם, וואָס עס ברענגט ישראל כּהן (זוה לעומת זה, אוצר פתגמים מקבילים, סי' 2062), — דאָרט האָבן מיר דאָס ענגלישע *Jack Sprat would teach his grandame to grope hens*] = זשאַק ספּראַט וויל זיין פריצה לערנען טאַפן הינער], דאָס דייטשע *Die Jungen wollen den Alten raten*] = די יונגע ווילן די אַלטע געבן עצות], און וואָס עס איז פאַר אונדז אַ סך וויכטיקער: *Das Ei ist kluger als die Henne*] = דאָס איי איז קליגער פון דער הון], אויך פון היימישערע נוסחאות ברענגט ער לויט גרשון ראָזנצווייג: אפרוח דעת לך יחזה] = אַ עופּהלע וועט דיר אַ דעה זאָגן]. עס דאָרף דערמאָנט ווערן, אַז אין דעם אוצר איז שוין פריער (סי' 876) געבראַכט געוואָרן דאָס ענגלישע: *My fool my tutor*] = מיין נאַר מיין לערער], און וואָס עס איז פאַר אונדז וויכטיקער, דאָס דייטשישע: *Will das Ei kluger sein als die Henne*] = וויל דאָס איי קליגער זיין פון דער הון] און אין העברעיִש דאָס תנ"כישע: היתפאר הגרון על החוצב בו] = וועט זיך די האַק איבער איר האַקער באַרימען], און דאָס אַנאַנימע: האם יוצא ירכי ילמדני דעת] = וועט דער וואָס גייט אַרויס פון מיינע לענדן מיך לערנען פאַרשטענדעניש] און דאָס געגראַמטע: התתן הביצה לתרנגולת עצה] = וועט דאָס איי דער הון געבן אַן עצה]. און מיר וועלן נאָך צוגעבן אַ פיקאַנטערן צושפּיץ — יעקב גלאַטשטיין שרייבט: «ס'איז אַ צייט פון בלבול המוחות, קומען די הינער און פרעגן עצות ביי די אייער» (ידישער קעמפּער, 17 יולי 1959).

יא, ישראל כּהן ברענגט נאָך, סי' 2062, לויט דער גמרא: דנפק מינך טעמא מלפך, אַ העברעיִשן איבערזעץ: היוצא ממעיך ילמדך דעת, אַבער די גמרא (יבמות ס"ג ע"א) מיינט עס דווקא אין פאַזיטיוון זינען, ווי עס באַמערקט רש"י: פעמים שהבן מחכים את אביו] = עס טרעפט זיך, אַז דער זון מאַכט קלוג דעם טאַטען, מיינט: ער לערנט אים], אַבער ליצינים האָבן עס דעגראַדירט און געטייטשט: דנפק מינך, דער וואָס איז אַרויס פון דיר, טעמא מלפך = האָט אַ טעם פון אַ מאַלפע.

וואָס שייך דעם מקור פון אונדזער ווערטל ליינט זיך אויפן שכל, אַז מען דאַרף אים גיכער זוכן אין דייטשישן ווי אין סלאַווישן, אָבער אַז מען באַטראַכט אַ קליינעם אָבער וויכטיקן פרט, מעג מען האָבן אַ שטיקל ספק — אין דייטשיש האָבן מיר, אין די געבראַכטע, און זיי זענען באַנוצטע, נוסחאות, לשון יחיד, איין איי און איין הון, אין יידיש האָבן מיר, אַזוי ווי אין סלאַוויש, לשון רבים, דאָס רוסישע ווערטל האָט ביידע, לשון רבים לגבי די אייער, לשון יחיד לגבי דער הון, סיי אין גראַמאַטיש נעגאַטיוון און מאַראַליש פּאָזיטיוון נוסח: *jajca kurcy ne uczat'* [= אייער לערנען נישט די הון], סיי אין גראַמאַטיש פּאָזיטיוון און מאַראַליש נעגאַטיוון נוסח *'uczat' jajca kurcy* [= אייער לערנען די הון], און האָט אויך ווי מיר וועלן זען, לשון רבים אין ביידע. דאָס פּוילישע און יידישע זענען אידענטיש, האָבן נאָר אַן אנדער סינטאַקס *Mędsze dziś jaja niż kury* [= עס זענען קליגער היינט די אייער פון די הינער]. באַי [= טאָדעאָוש זשעלענסקי] ברענגט עס אין אַ פאַרקערט איראַנישן זינען:

Więc w zamczysko obronne.
 jadą... głowy koronne.
 lament robią żałośliwy.
 Że w tej Polsce nieszczęśliwej :
 Jaje mędsze od kury.

[= הכלל, צו דער שטאַט־פּעסטונג פאַרן געקרוינטע קעפּ, מאַכן אומעריקע יעלות, אַז אין דעם אומגליקלעכן פּוילן, איז דאָס איי קלוגער פון דער הון].
 אונדזער ווערטל פאַרשאַרפט זיך נאָך מער אין זיינע ליצנישע באַנוצן, סיי עלטערע — אַזוי דער, מסתמא משכילישער, זאָג: אוודאי זענען די אייער קליגער פון די הינער, אויב איין ביצה [אַרויסגערעדט: בייע] שלא נולדה האָט געקענט אַזוי פיל חכמים דעם קאַפּ פּאַדרייען; סיי יינגערע — דער זאָג, וואָס לאָזט די אייער זיך אויספיקן און לאָזט די אויסגעפיקטע עופּהלעך לערנען זייערע קוואַקעס, ווי עס האָט פאַרמולירט קאַפּל שוואַרץ: אפרוחים רוצים ללמד לתרנגולות להטיל ביצים [= עופּהלעך ווילן די הינער לערנען לייגן אייער].

עס איז אָבער כדאי צו באַמערקן, אַז דאָס רוסישע ווערטל איז אַריין אין גערעדטן יידיש און איז באַנוצט געוואָרן נישט בלויז בעל־פה, נאָר אויך בכתב.

אָזוי האָט י. בן (קיצור פון יהושע בודזאָן, אַ ווילנער שרייבער פון מעשה־ביכלעך — האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ יורש פון דיקן און באמת געווען אַ תלמיד פון שמ"ר) אַנגעשריבן אַ ביכעלע וואָס הייסט: „יאַצאָ קור אַוטשאַט! / אָדער / וואָס בעשערט איז בעווערט / (צווייאַ עולמישע פּאָגאַוואַרקיס / אַ חאַראַקטעריסטישע ערצייִלונג וועלכע קען אַלט ראַמאַן דינען“ (פאַר מיר די אויסגאַב פון יאָר תר"ע). ער ברענגט אויך זיינע ביידע פּאָגאַוואַרקעס אויף רוסיש: 'jajca kury uczat' [=די אייער לערנען די הינער, וואָס איינעם איז 'czto prednaznaczeno tomu i bit' באַשערט, געשעט אים אויך]. כדי צו פאַרשטיין, ווי דער מחבר האָט אַ ווערטל אויסגעבויט צו אַ סיפור מעשה, וועלן מיר עס בקיצור איבערגעבן: אַ טאַטע, אַ שענקער, האָט פאַראַיבל אויף זיין זיבעצניאַריקער טאַכטער, הלמאי זי וויל חתונה האָבן פאַר אַ פּויער, בשעת זי קאַן קריגן אַ חתן מיט אַ פּאַסטן וכדומה, און עס גייט דאַריבער אַן אַ היפשער ווידעראַנאַנד, אָזוי אַז די קינדער־ליבע — און די נעמען זענען, פאַרשטייט זיך: אַברהם און שרה — ווערט צעשטערט, און עס קומט צו אַ חתונה מיט אַ גט און צו נאָך אַ חתונה מיט אַ גט, ביז עס מישן זיך אַריין גרויסע געשעענישן, אַ פּאַגראָם און אַ גירוש, און אַברהם מיט שרה שטעלן סוף סוף אַ חופּה, און זיי, מיטן מחבר און זיינע משכילישע כּוונות, פירן אויס זייערס, אָזוי אַז אונדזער ווערטל וואַלט געקאַנט אויסגעטייטשט ווערן: אַט זעט, ווי קלוגע אייער לערנען די גאַרישע הינער.

אַבער דער דאָזיקער אַנווענד פון אונדזער ווערטל און זיין מין איז אַ זעל־טענער; בדרך כלל איז דער אַנווענד סיי פון דעם סיי פון ענלעכע אַרויסזאָגן אין גייסט פון זייער טראַדיציע. אמת, תמיד איז דאָס איי דאָס קינד און די הון די מוטער, אַמאָל איז אַבער דאָס איי אַ תלמיד און די הון אַ רבי; דאָס איי אַ פירגע־זעצטער און די הון אַן אונטערגעאַרדנטער, ווי עס ברענגט אַ שטייגער יהואש («נייע שריפטן», באַנד 2, ז' 99): «נאָר וועמען, זאָג מיר, וועט איר פירן / ווען קיינער וויל נישט זיין סאָלדאַט / און יעדער גיט צום קריג זיין ראַט / ווען יעדער תלמיד איז קליגער פון רבי».

צוריקקומענדיק צום אַנגענומענעם באַנוץ, ווילן מיר פאַרענדיקן מיט אַ פּיקאַנט־טער דוגמה — מאַריס ראָזענפעלד: «די אייערניצעס שרייען, אַז די „אייער זיינען קליגער ווי די הינער“ און ווילן זיך ניט לאָזן לייגען...» (שריפטן, 1910, באַנאָ 5, ז' 163).

2. פרעמדע הענט

א

מיט פרעמדע [אָדער: יענעמס] הענט איז גוט פייער [אָדער: קוילן] צו שאַרן — איז אַ גאַר באַקאַנט ווערטל און געפינט זיך אין ערשטן געזעמל פון יידישע שפריכווערטער, וואָס מרדכי ספעקטאָר האָט געדרוקט אין „הויז־פריינד“ (1888), און וואָס באַזירט, ווי ער שרייבט דאָרט דווקא דייטשיש, אויס אַ Manuscript des Herrn J. B. דאָס הייסט: פון איגנאַץ בערנשטיין. פון דאַנעט, ס׳ 544, איז עס אַריבער צו בערנשטיינס גרויסן אוצר (1908), ס׳ 1060, און איז אַריין אין אַנדערע געזעמלעך, לעצטנס אויך אין ספר הפתגמים פון ר' אברהם הלוי איש הורוויץ (ירושלים, תשכ״א) ס׳ 276: מיט פרעמדע האַנד איז גוט פויער צו שאַרן, איבער־געזעצט: בידיים של הזולת טוב לחתות אש, און דערקלערט: שאי־אפשר לסמוך על פעולת הזולת כמו על פעולת עצמו, [= עס איז אוממעגלעך זיך צו פאַרלאָזן אויף יענעם טועכץ ווי אויפן אייגענעם טועכץ]. און דאָס איז נישט דער אַנגענומענער פירוש, וואָס זיין זין איז, אַז אַפּבריען זיך איז בעסער מיט יענעם הענט, און עס איז אַ חבר פון אַנדערע ווערטלעך ווי אַ שטייגער: עס איז גוט צו האַבן אַ מכה ביי יענעם אונטערן אָרעם, וכדומה. אָבער עס איז אויך דאָ אַן אַנדערער פירוש, וואָס וויל זאָגן, אַז מיט יענעם הענט קאָן מען נאָר מאַכן אַזאַ בטלנישע מלאכה ווי שאַרן פייער, אָבער צו אַזאַ זינען שטערן די הענט, וואָס קענען זיך פאַרט אַפּבריען, דאָ בעט זיך ממש אַ שאַר־שטעקעלע.

ב

וואָס אונדז אינטערעסירט איצט, זענען די אונטערשיידן אין די נוסחאות: (1) פרעמדע־יענעמס [הענט]; (2) פייער־קוילן. צום ערשטן נוסח זע, אַ שטייגער, בתורת תשובה ביים וואַרפן גורל: סעיף יותם, פרק כ״ז ס׳ 3: מיט פרעמדע הענד

איז גוט פייער צו שאַרען («דער געריהמטער טרעפער», אויסגאָב י. מ. ניק, לבוב, 1909, ז. 29), און אַבעראַמאַל מרדכי ספּעקטאָר: «ער האָט זיך בעטראַכט אַז מײַט פרעמדע האַנד איז גוט פייער צו שאַרן» («דער היינטיקער יודישער מושיק», בערדיטשעוו, תרנ"ב, ז' 4), אָדער י. הערשענזאָג, וואָס דערציילט וועגן אַ בעל־בית, וואָס פאַרט אַוועק פון דער היים און קאַן זיך נישט פאַרלאָזן אויפן בוכהאַלטער («דריי נייע בעריהמטע ליעדער», וואַרשע, תרנ"ט, ז' 9):

דען ווער עס זאל מיך האַבען פון זיך ליבער

וואו נעמט [מען] אַזאַ נאַר;

דיא וועלט זאָגט טאַקע דעריבער:

מיט פרעמדע האַנד איז גוט צו שאַרן פייער.

אגב, לאָזט זיך דער נוסח אָפּרעגן, שוין צוליב דער שכנות פון דעם כמעט־קאַרעקטן ערשטן גראַם־פאַרל (ליבער — דעריבער) און דעם לחלוטין אומ־קאַרעקטן אַנדערן גראַם־פאַרל (נאַר־פייער), מעגלעך אַז מיר האָבן דאָ אַ רעליקט פון אַן עלטערן גראַם: ווו נעמט מען אַזאַ נאַר — איז גוט פייער צו שאַרן. אָבער צוריק צו אונדזער ווערטל — יצחק באַשעוויס ברענגט עס אין אַ דיאַלאָג (טיפּען און געשטאַלטען, פאַרווערטס, 24 דעצעמבער 1962):

— און וואָס וועלען מיר טאָן מיט די קיה און מיט די

עופות? מ'מוז זיי געבען צו עסען.

— איכ'ל דינגען עמיצען, ער זאל נעמען קעיר [= אַכטונג

געבן] אויף זיי.

— האָ? מ'קען זיך אויף קיינעם נישט פאַרלאָזען. מיין מאַמע,

דיין באַבע, רוען זאל זי אין ליכטיגען גן־עדן, פלעגט צו זאָגען:

מיט פרעמדע הענט איז גוט פייער צו שאַרען.

פאַרן אַנדערן נוסח זע, אַ שטייגער, יוסף אָפּאַטאַשו (אין זיין נאָוועלע

«פּראַצע»), וואָס לייגט אַריין אין מויל פון אַ יידישן פּויער: «מיט פרעמדע הענט

איז גוט קוילן צו שאַרן», און כאַטש דער ערשטער נוסח איז דער מער פאַרשפּריי־

טער און קלינגט אַזוי אויך ביי די שכנים, אַ שטייגער ביי די אוקראַינער:

1) Czużymy rukamy ljubysz żar zahortaty.

[= מיט פרעמדע הענד איז דיר ניחא דעם זשאַר צו פאַרשאַרן].

2) Czużymy rukamy ohoń zaghrebat.

[= מיט פרעמדע הענט דאָס פייער פאַרשאַרן], בין איך געווען באַזונ־

דערס אינטערעסירט אין אַנדערן נוסח, פשוט דערפאַר, ווייל איך האָב באַדאַרפט

אָפּאַטאַשן איבערזעצן, און איך האָב עס אַזוי איבערגעזעצט: «בידים זרות טוב

לחתות גחלים" («מאה סיפור וסיפור», הוצאת ספרית פועלים, ז' 194).
 ענלעך האָט אויך געהאַנדלט שמשון מעלצער, בשעת ער האָט איבער-
 געזעצט עסייען פון ל. קוסמא, ער האָט עס אפילו געגראַמט: «בידים זרות אין טוב
 אלא גחלים לגרוף». («אמנים ובונים», תשט"ו, ז' 35). וועל איך מודה זיין, אַז
 ביים איבערזעצן האָב איך תחילת געוואָלט נאַכגיין אַ סטריקטער העברעישער
 פאַרעם און באַנוצן אַ סמיכות: ידי-זרים, אָדער אפילו: יד-זרים, ווי עס גייען די
 פסוקים אין יחזקאל: 1) ונתתי אתכם ביד זרים, (י"א ט'), 2) תמות ביד זרים
 (ל', י"ב); האָב איך אָבער געוואָלט איבערלאָזן דעם קאַלאַריט פון מקור, און
 דערהאַלטן דעם אַדיעקטיוון אַנווענד. דערפאַר אָבער, שרייבנדיק לחתות גחלים
 בין איך טאַקע נאַכגעגאַנגען דעם פסוק: כי גחלים אתה חותה לראשו (משלי כ"ה,
 כ"ב); וואָס יהוָאָש זעצט איבער: וואָרום קוילן שיטסטו צו אים אויפן קאַפּ; אָבער
 אין עלטערן יידיש ברענגט ר' יוסף וויצנהויזן (1679): דען ווערשט אים ברענענ-
 דיגי קולן אויף זיין הויבט שאַרן, און זיין מיטצייטלער און קאַנקורענט, ר' יקותיאל
 בליץ: דען דוא טושט פייאיריגי קולן אויף זיין הויבט שאַרן, אויך ר' יהודה לייב
 מינדל (1760) שרייבט: חתה כל שפירושו בערה: כי גחלים אתה חותה (שאַרן);
 גחלים ווייטער גיט ער איבער קולן, אָבער אונדזערע עלטערע צוויי איבערזעצערס
 גייען נאָך דעם תרגום: דגומרי דנורא חתי אנת על רישיה. אגב, האָט דאָס ווערטל
 שוין איבערגעזעצט יהודה לייב גאַרדאָן — ער האָט אין זיין נוסח פון לאפאַנטינס
 משל איבערן דייטיש, פוקס און הונט 3, X), געשריבן (משלי יהודה, ספר
 שלישי, משל שלישי):

אל תבטח בְּזֶרַע, שִׁים אֶתְּךָ עֵינֶיךָ
 עַל בֵּיתְךָ, עַל שַׁדְּךָ, עַל עֲבוֹבֶיךָ,
 כִּפְּל לְאֶשׁ לְכֹל לְפָנֶיךָ,
 הִנֵּה עֵין הַבְּעָלִים שִׁבְעָה עֵינַיִם
 וַיִּדִי זֶר טוֹבו לְחַתּוֹת אֶשׁ-פְּיָרִים.

טייטש: פאַרלאָז דיך נישט אויף קיין פרעמדן, לייג צו אַן אויג אויף דיין
 הויז, דיין פעלד, דיין סחורה און אַלץ אַרום וואָס האָסט פאַר דיר, דען דעם בעל-
 בית'ס אויג זענען זיבן אויגן, און אַ פרעמדנס הענט זענען גוט צו שאַרן קיך-
 פייער. דאָס ווערטל איז דאָ אין זינען פון דעם ווייניקער פאַרשפרייטן פירוש, אַז
 מען טאָר זיך נישט פאַרלאָזן אויף פרעמדע, נאָר אויף זיך אַליין.

ג

ווי מיר זעען, האָט יל"ג אין זיין משל געבראַכט צוויי ווערטלעך: איינס איבערן בעל-בית'ס אויג — וואָס איז אַ קאָפיטל פאַר זיך, דאָס אַנדערע אונדזער ווערטל און ער, יל"ג, רעדט נישט וועגן קוילן נאָר וועגן פייער, און אויך דאָ איז ער נאָכגעאַנגען דעם פסוק: היחתה איש אש בחיקו ובגדיו לא תשרפנה (משלי ר' כ"ז) וואָס יהוָאָש זעצט דווקא איבער: קען אַ מענטש שאַרן קוילן אין זיין בוזעם און זיינע בגדים זאָלן זיך נישט אַנצינדן; ווייטער ר' יקותיאל בליך זעצט איבער: זעלט דען אייניר פייאיר אין זיין בוזים שאַרן דאָש זייני קליידר ניט פער ברענט ווערדן; דעסגלייכן ר' יוסף ויצנהויוזן: זעלט איין מאָן פייאר שאַרן אין זיינן שוס, אונ' זייני קליידר זעלטן ניט פאַר ברענין, און דאָס איז כדאי צו פאַרגעדענקען, ווייל דייטשיש נוצט אַן אַנדערן ווערב — עס הייסט דאָרט Feurige Kohlen auf sein Haupt sammeln אָבער געאַרג ביכמאַן „געפליגעלטע וואָרטע“, 1892, ז' 28) ווייזט שוין אַן, אַז עס איז נישט גענומען פון אונדזער פסוק: כי גחלים אתה חותה על ראשו, וואָס ער זעצט איבער: Kohlen auf sein Haupt häufen נאָר פון אַפּאָסטל פּאָולוס בריוו (צו די רומיים, י"ב 20), וואָס חיים איינשפרוך (באַלטימאָר תש"כ) זעצט איבער: וועסטו אַנהויפן פיידיקע קוילן אויף זיין קאָפּ; בעת אַ פריי ערער איבערזעצער (שיקאַגאַ) ברענגט: וועסט דוא פייעריגע קוילן אויף זיין קאָפּ שיטען, אָבער סיי דעליטש סיי זאלקינסטאָר-גינבורג, אין זייערע העברעישע איי בערזעצן, ברענגען, פאַרשטייט זיך, דאָס לשון פון משלי, און עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז די ווילגאַטאַ האָט, סיי אין משלי סיי אין פּאָולוס בריוו, דעם ווערב congregere, וואָס הייסט טאַקע זאַמלען, אָבער דאָס עלטערע יידיש, האָט דערפאַר שאַרן און ברענגט, אין די דערמאַנטע פסוקים קוילן שאַרן און פייער שאַרן, און אַזוי האָט זיך אויסגעפורעמט אַ גוטע און אַלטע מטבע און אַריין אין דער שפּראַך, און ממילא אין ווערטל.

ד

צום ענין פרעמד ברענגט נחום סטוטשקאָוו אין זיין אוצר, סי' 498: פרעמדע דאגות נעמען נישט אַוועק דעם שלאָף; פרעמדע צרות טראַגט מען אַריבער; אויף פרעמדע קברים וויינט מען זיך די אויגן ניט אויס; און דאָ מיינט פרעמד — יענעמס, און אַזוי ברענגט ער טאַקע: יענעמס יסורים איז לייכט מקבל באהבה צו זיין; און מיר וועלן דערצו בלויו באַמערקן, אַז ר' נתן ברענגט אין ר' נחמניס סיפורי מעשיות אין יידישן טעקסט: הט זוך דוא לבנה אן גרופן (צו דער זון) דוא זאָרגסט פרעמדע זאָרג, און אין לשון-קודש טעקסט: ענתה הלבנה ואמרה אתה דואג דאגות אחרים.

3. צווישן שמאנט און שמאלץ

א

סאלטע אושמאנטע ווי אויך, און אפילו בעיקר: שמאנטע ווסאלטע איז א זאג, וואס האט באצייכנט דעם אייבערשטן שיכט, לרוב פון דרייערליי סארטן: לומדים, מיוחסים, גבירים; און אז דער דרילינג האט זיך צוזאמענגעפלאנטערט אין א שידוך, אדער איז זיך צוזאמענגעקומען ביי אן אסיפה און בפרט אויף א שמחת-מצוה, ווי א חתונה, א ברית, א פדיון-הבן, האט עס געהייסן: דאס אייבערשטע פון כרייך, די גאנצע שמאנטע ווסאלטע, די גילדערנע (אדער: גאלדענע) פאן פון שטעטל, דער אפשטאם פון די צוויי, כמעט געגראמטע, ווער-טער: שמאנטע ווסאלטע גייט פונעם פסוק וועגן דין פון קרבן-עולה: „[קמץ מִשֶׁם מֵלֵא קִמְצוּ מִפֶּתַח וּמִשַׁמַּיִתָּה“ (ויקרא ב,ב), טייטש: און ער זאל נעמען פון דארט א האנט-פול פון איר זעמל-מעל און פון איר אייל; און סיי דאס ווארט סולת, סיי דאס פארל סלתה ושמנה, זענען געווארן א שם-דבר פאר דעם וואס איז, אדער ווייזט זיך אויס, אדער ווערט באטראכט פאר דעם פיינסטן און בעסטן וכדומה. אזוי הייסט עס: סאמע סולת ווי אויך: סאמע זעמל-מעל; זע, א שטייגער, י. אפאטאשו: „אז מען וועט אייך באווייזן — און פראץ קינסטלערישער וועג איז נישט ריין, ס'איז נישט קיין זעמל-מעל, ס'איז מעל געמישט מיט קלייען“ (יצחק לייבוש פריץ יאר); און אזוי גייט אויך דער פאלארער גראם: סולת — פסולת, אויך שמן האט דעם דאזיקן באטייט, אבער גייט נישט באזונדער, נאר געוויינלעך אין באגלייט פון פסוק: שמן זית זך, און בעיקר געפארט מיט סולת, און לרוב שפאנענדיק פאר אים, כאטש אין פסוק גייט ער נאך אים; זע, א שטייגער, שלמה צמח: „הנה מחר יש אסיפה חשובה, שמנה וסלתה של פאריז המדעית ישתתף בה“ (סיפורים, תשכ״ו, באנד 2, ז' 21) טייטש: מארגן קומט פאר א וויכ-טיקע אסיפה, דער שמנה סלתה פון דעם וויסנשאפטלעכן פאריז וועט דארט אנטהיל נעמען. מיר זעען, אז שמנה וסלתה ווערט דא באטראכט ווי איין ווארט.

און דער ווערב פון פרעדיקאט גייט טאקע לשון יחיד ("ישתתף"). ענלעך אברהם יצחק אביטוב: "את אלה, את השמנה וסלתה", אנשי-הכיס והמכובדים ביותר — מקבלים, כמובן, הגבאים הראשיים — ("מבית אבא", זכרונות איבער הוסיאטין, אן דרוק-יאָר, אָבער תשכ"ו, ז' 17). טייטש: די דאָזיקע, די שמנה וסלתה, די פּאַר רייכע און בכבודיקע נעמען, פּאַרשטייט זיך, נעמען אויף די הויפט-גבאים. איז עס ווי איין וואָרט, און קריגט אפילו, שלא כדקדוק, אַ ה"א-הידיעה. און זע דעם סדר אויך ביי א. צ. גרינבערג (מסכת עניים ניגונים, מאזנים, כסלו תש"ד):

שְׁנֵיהֶם עֲנִיִּים שְׂאִינִם בְּהִשְׁבּוֹן שְׂמִנָה וְסִלְתָּה שָׁל עֵרָם.

טייטש: מיר זאָלן זיין אָרעם, וואָס קומען נישט אין באַטראַכט פון אייל און זעמל-מעל פון זייער שטאַט.

ב

הייסט עס, אַז שמאַנטע ווסאַלטע האָט זיך אויסגעפורעמט פון שמנה וסלתה, און איז באמת אַן אינטערעסאַנטע שפּראַכלעכע קאָנסטרוקציע. ערשטנס, וואָלט מען זיך גיכער געריכט אויף אַ פּאַרבייט: שמנה [געלייענט: שאַמאַנג, גערעדט: שאַמאַנטע] — שמנתה [= שאַמאַנטאַ, שאַמאַנטע], און נישט שמנתה [= שמאַנטאַ, שאַמאַנטע], דאָרף מען אָבער געדענקען דעם גאַנג: פּלב, — כלבא — פּלבאטא [געלייענט: קאַלבסאַ, אָבער גערעדט: קלאַפּטע]; צווייטנס, אַז שמנתה [= שמאַנטאַ טאַ, שמאַנטע] איז אַן אַסימילאַציע צו סלתה (= סאַלטאַ, סאַלטע) ווי מיר האָבן עס אין הלכות סוכות, ווי עס הייסט נישט: צלה מרובה מחמתה, נאָר: צלתה מרובה מחמתה [= דער שאַטן איז גרעסער פון דער זוך, פונעם ליכט], בפרט אַז סיי די מי"ם אין שמנתה און סיי די סמ"ך אין סלתה פּאַסן זיך צו און באַקומען כביכול ביידע אַ פת"ח. דריטנס, ווייזט זיך שמאַנטע אין אַ שפּילעוודיקן טאַפּל-אַפּשטאַם — אי עס פּאַרלירט נישט דעם ייחוס פון שמן [= אייל], אי עס קריגט דעם ייחוס פון שמאַנט, וואָס איז, צוגלייך מיט זיין צוויילינג-שוועסטער: סמעטענע, אויך אַ שם-דבר פּאַר דעם אייבערשטן פון כרייג, און אפשר אפילו אידענטיש מיט אים, אויב מיר וועלן געדענקען, אַז Ober(s) איז אויך אַ באַצייכן פון סמע-טענע, און אויב מיר זאָלן דערצו נאָך אַנגעמען, אַז כרייג, וואָס איז ווי דאָס אוקראַינישע chrin, אָדער פּוילישע chrzan, krzan, פון וואָנען עס גייט דאָס דייטשישע Kren, איז דאָ אַ חוּק-וואָרט פּאַר Krem, Creme, וואָס הייסט סיי סמעטענע, סיי דאָס פּיינסטע און געקליבנסטע, און באַטייט אויך די אויבערשיכט

פון דער געזעלשאַפֿט, פֿונקט ווי דאָס דייטשישע Schmant, Schmand הייסט סיי סמעטענע, סיי די דאָזיקע אויבערשיכט, און דניאל סאַנדערס ברענגט טאַקע אין זיין ווערטערבוך אַ ציטאַט: Das ist der Rahm, der Schmand meiner Gäste. [= דאָס איז די סמעטענע, דער שמאַנט פֿון מיינע געסט]. און זע י. י. טרונק: „זיי האָבן נישט באַלאַנגט צו דעם איי איי פֿון דער חסידים גבירישער סמעטענע.“ (גבירים און אַרעמעלייט אין לאַדזש“, טאַג־מאַרגן־זשורנאַל, 24 דעצעמבער 1964).

אין דעם זינען האָבן מיר יידיש: נעמט זיך די סמעטענע (אָדער: די פֿוטער) און לאָזט יענעס די זויער־מילך (אָדער: סערוועטקע), אָדער: אַליין שעפט ער אָפֿ די סמעטענע, דעם אַנדערן בלייבט די זויער־מילך, אַזוי־ווי דייטשיש: der erste hat den Rahm abgeschöpft, der andre kriegt die Sauermilch זע, אַ שטייגער, יצחק באַשעוויס וועגן איינעם, וואָס האָט געקליבן נדבות פֿאַר אַרעמעלייט און מען האָט געמורמלט, אַז ער נעמט עס זיך: „זיי האָבן געטענהט, אַז ער הייבט אָפֿ די סמעטענע און עס בלייבט פֿאַר זיי, די קבצנים, ווייניק אויף אינדערוואַכן“ („מענטשן אויף מיין וועג“), אָדער פֿאַרקערט ביי שמשון מעלצער (אור זרוע“, ז' 484):

פֿל קרַטובֿ שֶׁל חֲמָאָה לְשֵׁם בְּרָצִי נֶאֱסָף,
וְאוֹלָם הֵם עֲצָמָם — הֵם שָׁתוּ אֶת הַקּוֹם

טייטש: אַ יעדעס פֿיצל פֿוטער האָט מען געקליבן פֿאַר בערטישן, זיי אַליין ווייטער, זיי האָבן געטרונקען די זויער־מילך, און כדאי צו געדענקען, אַז אויך פֿויליש מיינט סמעטענע, בעיקר אין דימינוטיוו śmietanka די געזעלשאַפֿטלעכע אויבערשיכט.

ג

כדאי צו וויסן, אַז דייטשיש האָט זיבן ווערטער פֿאַר סמעטענע, און זיי האָבן זיך זייער געאַגראַפֿישן אויפֿטייל, איבער דייטשלאַנד און אויסער אים. מיר האָבן שוין דערמאַנט Schmand, וואָס גייט דאָרט אַן אין מזרח; Rahm וואָס גייט אַן אין מערב און דרום; Obers וואָס גייט אַן בעיקר אין ווין, און מען דאַרף נאָך צוגעבן Sahne וואָס גייט אַן אין צפֿון, Schmetten וואָס גייט אַן אין בייערן; Flott וואָס גייט אַן אין ברוינשווייג און Niedel וואָס גייט אַן אין דער שווייץ. ווייטער יידיש האָט אויך אַ היפש ביסל ווערטער דערפֿאַר, ווי עס ברענגט נחום סטוטטקאָוו אין זיין אוצר, אין די אינטערגרופֿעס, סי' 258: שמאַנט, סמעטאַנקע.

סליווקע, קרים; שמעטן, סמעטענע, או.א.וו. עס איז א טעות צו מיינען, אן אמאל איז אויך געווען Rahm אין יידיש, ווי מען וויל עס ארויסטייטשן פונעם מערב-יידישן זאג Ohne Taam un ohne Raam דען Raam איז דאָ נישט סמעטענע נאָר Reim, דאָס הייסט אַ גראַם, און א. טענדלאו וואָס ברענגט דעם זאָג אין זיין אוצר (1860) סי' 419, איז גערעכט, ווען ער דערמאָנט אין סי' 734 דאָס פראַנצויזישע *sans rime et sans raison*, אָבער מיר האָבן אין יידיש בפירוש דאָס וואָרט *Sahne*, אַרויסגערעדט זאָנע, וואָס איז געווען פאַרשפּרייט אין פּוילן, אַרויסגערעדט זעהנע, און עס חידושט מיך, וואָס נחום סטוטשקאָו האָט עס נישט אַריינגערעכנט, אין די דערמאָנטע אונטערגרופעס, אָבער זיגפריד וואַלף, אין זיין יידישן ווערטערבוך (1962), ברענגט עס יא, און עס הייסט ביי אים *-son*, אגב, אין מיין בוך קערת צמוקים סי' 215, ברענג איך אַן אַנעקדאָט, וואָס איך האָב געהערט פון ש"י עגנון, וואָס האָט אים געהערט פון ר' אהרן פריימאַן: אַ ליטווישער (איך מיין גיכער: אַ פּוילישער) רב איז געווען ביי ר' משה מענדעלסאָן; האָט ער אים געפרעגט, צי ער וויל קאָפּע מיט זאָהנע, ענטפּערט דער רב: איך וויל נישט קיין זעהנע, פאַרריכט אים מענדעלסאָן; זאָהנע נישט זעהנע, אָבער דער רב באַשטייט אויף זיינעם, ווייזט אים מענדעלסאָן ווי עס שטייט אין דייטשישן ווערטער-בוך, זאָגט דער רב: ר' משה, די גאַנצע וועלט זאָגט זעהנע געפּעלט אייך נישט, קומט איין גוי און שרייבט זאָהנע געפּעלט עס אייך? אין מיין הערה דאָרט ווייז איך אַן, אַז מיר האָבן דאָ אַן אַפּקלאַנג פון דער משכילישער קריטיק איבער דער ריידי-שפראַך פון מזרח-איראָפּעיִשע יידן, אָבער פאַר אונדז איצט איז עס אַ ראיה, ווי פאַפּולאַר דאָס וואָרט איז געווען.)

וואָס שייך שמאַנט, שמעטן, סמעטענע האָבן זיי מסתמא איין אַפּשטאַם, אַ טייל האַלטן, אַז דייטשיש האָט עס גענומען פון טשעכיש אָדער פּויליש, און דער שורש איז אַ גרונטיק-סלאַווישער, אַ טייל האַלטן ווייטער, אַז דער שורש איז

1) ש"י עגנון האָט, מיט יאָרן שפּעטער, דעם אַנעקדאָט אַליין געבראַכט (ספר מעשיות קטן, אין ספר יובל לפנחס רוזן, תשכ"ב) און ער ברענגט אים טאַקע אין נאָמען פון ר' אהרן פריימאַן, וואָס האָט אים געהערט פון ר' אליהו פלעסנער, אָבער דאָ רעדט זיך חעגן אַ רב פון אַ קליין שטעטל אין דייטשלאַנד וואָס איז געקומען צו ר' משה מענדעלסאָן, און ווען דער האָט אים אויפגענומען מיט טיי און סמעטענע, האָט ער די טיי גענומען און די סמעטענע נישט אָנגערירט, האָט אים מענדעלסאָן געזאָגט, ער זאָל נעמען אַביסל זאהנע, האָט דער רב געענטפּערט: איך מאַג קאָן זעהנע, האָט אים מענדעלסאָן פאַרריכט זאהנע, איז דער רב באַשטאַנען אויף זעהנע, ווייטער גייט ווי מיר האָבן אויבן געבראַכט.

וואָס שייך (ג) ראם — טעם איז עס טאַקע אַ באַנוצטער פּערו; זע, אַ שטייגער, שלמה עטינגער: „די איבעריקע שרייען און לאַרמען; / אַלע חלשט זיך גאָר אַן אַ גראַם, / זי ווייסט ווי זי מוז זיך נעבעך קוויילן, / די האָט ווידער אַן אַנדערן טעם“ (אויסגאַב וויינרייך, באַנד 1, סי' 31).

א גרונטיק-גערמאנישער, כאטש די פארעם Schmetten שטאמט אפנים פון טשעכיש, און פארווייזן אויף Schmetterling וואס הייסט אויך Buttervogel, יידיש: פוטערפויגל, און האט גארנישט צו טאן מיט שמעטערן [= מאכן א גערודער] נאר מיט שמעטן, וואס איז, צוגלייך מיט פוטער, א שם-דבר פאר פעט, ווייך וכדומה.

ד

עס פרעגט זיך א קשיא, אויב שמאנט האט אין יידיש, לעבן דעם פאזיטיוון באטייט פון סמעטענע, אויך דעם בעגאטיוון באטייט, ווי עס האט עס דייטשיש, דהיינו שמוץ, בעיקר שמוץ פון מעטאל, בעת עס ווערט ארויסגענומען פון דער ערד, און הייסט טאקע אויך Grubenschmand. שווער צו אנטשיידן, אבער אויב יא, וואלט עס געווארפן א טאפל-ליכט אויפן זאג, וואס איך האב בלויז, און אויך דאס זעלטן, געהערט בעל-פה: אריינפאלן אין א שמאנד-גרוב, וואס איז אידענטיש מיטן פאפולארערן: אריינפאלן אין א שמאלץ-גרוב, וואס מיר האבן סיי בעל-פה סיי בכתב, בפרט אין צוגעשפיצטן נוסח, ווי עס ברענגען בערנשטיין-זעגל אין זייער אוצר, סי' 3862: דאס שמאלץ רינט אויס, און דער גרוב בלייבט, און דערקלערן, אז אזוי זאגט מען, ווען איינער בארימט זיך מיט א געשעפט, וואס איז גאר א שמאלץ-גרוב. ווי באקאנט האט שלום עליכם דאס ווערטל איינגעבויט אין „מאטל פייסי דעם חונס“, אין קאפיטל וואס הייסט טאקע: א שמאלץ גרוב, דאס קאפיטל הייבט זיך אן: „דאס איינציקע שטיקל גליק, וואס האלט מיין מאמען אויף די פיס, איז דאס, וואס מיין ברודער אליהו איז, דאנקען גאט, גוט. ער האט זיך אריינגעכאפט אין א שמאלץ-גרוב“, און די כוונה איז, אז ער האט געטאן א שידוך מיט א רייכן בייגל-בעקער; און דאס קאפיטל פארענדיקט זיך מיט דעם שווערס אנוועץ, וואס טרייבט צוריק אליהו'ן מיט זיין ווייבל צו זיין ארעמער מאמען וואס זאגט: „די שמאלץ רינט אויס, די גרוב בלייבט איבער. זיי דערווייל ביי מיר, מיין קינד, ביז גאט וועט רחמנות האבן“.

וואס שייך דעם שמאלץ-גרוב איז זיין באנוץ אזוי שכיח, אז מען וואלט געקאנט ברענגען א גומא דוגמות, אז פאר אונדז איצט גענוג, א שטייגער, י. י. לינעצקי (דער בייזער מארשעליק, ווארשע תרל"ט, ת"א, ז' 18):

איז דרייסיק גולדן געוועזן גרויס נדן

אין [= און] א שמאלץ-גריב [= גרוב] איז געוועזען דערצוא

משמע, אז אונדזער זאג איז בפירוש נישט חל אויף קאפיטאל (נדן, געלט)

נאר אויף א מקור פרנסה, כאטש דער באנוץ דארט ווייזט זיך אויס צו זיין איראניש.

פון אנדערע דוגמאות זע — שמו"ר „אונזערע שדכנים וואָס זייא האָבן גיפונען אַזאַ שמאַלץ־גרוב האָבין זייא אָן געפאַנגען צוא ריידן — — ער זאָל הייראַטען“ (דער נייער נגיד, ווילנע, תרמ"ג, ז' 10), אָדער: „אין דער צייט וואָס פאַר איהר שטעהט אַגליקליכער שידוך אַינינפאַכטע שמאַלץ־גרוב“ (פון גיהנום אין גן עדן, ווילנע, ז' 10), י. ל. פרץ. „טאַטע מאַמע נישט געפאַלגט... געפוצטע שטיוועלעך געוואָלט"... זרח — אַ שמאַלץ־גרוב — נישט“. (קלאַץ געשיכטן, נאָך האַלבע נאַכט), אָדער דער נסתר: „וואָס, מויד, דו ברעקלסט נאָך? — דערמאַן זיך, וואוהין דו קומסט אַריין, אין וואָס פאַר אַ שמאַלץ־גרוב“ (משפּחה מאַשבער, 1948, באַנד 1, ז' 426), און זע אויך י. אַקרוטני: „באַם רעטיראַ — אַ שמאַלץ־גרוב. פאַרצייכונגען פון בראַזיל“ (אידישע צייטונג, 31 דעצעמבער 1964), וווּ עס ווערט באַשריבן דער קאַכיקער האַנדלס־צענטער פון סאַן פּאַולאַ און עס הייסט: „פאַר אַלעמען איז באַם רעטיראַ אַ שמאַלץ־גרוב. אין אַלע גאַסן קאַכט אַ שטענדיגער יאַריד, וואו אַ טיר, וואו אַ פענצטער זעצט עס מיט מסחר, עס שמעקט מיט ריחות פון וואָל, לייזונט, פון זיידנס, פון ניילאָן, ס'זנדלען זיך די סאַמע לעצטע נייקייטן פון דער אינדוסטריע — —“.

וואָס שייך ווייטער דעם ווערטל: אַריינפאַלן אין אַ שמאַלץ־גרוב זע אַן אינטערעסאַנט משל — ח.ג. ביאַליק שרייבט, אין זיין פּאָעמע „המתמיד“, איבער די ישיבה בחורים:

אַף יִשׁ אֲשֶׁר נִבְחַר לְחֻתָּן, וּבַת וְלָהּ
 בֵּית כְּפָר עָבָה, שְׁמֵהּ בְּחֻלְקוֹ נִפְלְאָה

טייטש: עס האָט פּאַסירט, אַז מען האָט אים [דעם ישיבה־בחור] אויסגעקליבן פאַר אַ חתן, און עס איז אים צוגעפאַלן אַ גראַבע, פעטע דאַרפסמויד, קומט אַבער י.י. שוואַרץ און זעצט איבער:

אויך טרעפט, אַז מען קלויבט אים אויס פאַר אַ חתן
 ער פּאַלט אין אַ שמאַלץ־גרוב אַריין, אַן אַנטיק.

ה

דער שמאַלץ־גרוב איז אויך אַריין אין עברית, און עס שרייבט דאַריבער ישראל האַרוויץ (הפועל הצעיר, כ"ו כסלו תשכ"ה) — ער דערמאַנט, חוץ געזעמלען פון ווערטער און ווערטלעך, (נחום סטוטשקאָוו, שמואל רובינשטיין), און חוץ שלום עליכם בנוסח י.ד. בערקאָוויטש, אויך גרונטיק־העברעישע באַנוצן (י.ח. ברענער, צ.ז. וויינבערג, רבקה אַלפּער), סיי אין דער פּאָרעם: בור שומן, סיי אין דער פּאָרעם: בור של שומן.

די קשיא וועגן ממשידיקן בילד פון א שמאלץ-גרוב; משמע, צי האט מען ווען עס איז געהאלטן שמאלץ אין א גרוב, האב איך נאך געהערט יינגלווייז, פונקט ווי איך האב דעמאלט געהערט א תשובה, אז דער עיקר איז גאר Schmelzgrube, אבער כאטש שמעלץ איז פאראן אין יידיש נישט בלויז אין זינען פון א מין אייזן («עס טויג אויף שמעלץ») נאר אויך פון א סארט שמאטעס — דער סאכאטשעווער רב, ר' שמואל יצחק לנדא רעכנט, אין זיין פנקס, אויס דריי סארטן שמאטעס: גלאט שמאטעס, שמעלץ, ברען (נ. בלומענטאל, פנקס סאכאטשעווער, תשכ"ב, ז' 48) — איז די תשובה נישט מער ווי א סטודענטיש פשטל, ווייל דייטשיש האט בפירוש Schmalzgrube, אבער עס האט עס בלויז דרך-משל, און מיינט נישט שמאלץ ממש און נישט גרוב ממש, נאר א גאר פעטע און זייער תבואהיקע ערד, וואס ווערט ממילא ביי פויערן פארשטאנען ווי דער בעסטער נדן.

בעמערקט ער (ז. 105, הערה 5) איבער דעם אויסשפרייט פון וואגאבונדן אין 16 און ווידער צוריק צו אונדזער גרונטיקן זאג — מענדעלע «אזעלכע ווערטער פלעג איך אלץ זאגען דער מאמען און איהר באווייזען פרימערען פון א סך יונגע לייט אין אונזער שטאדט, וואס האבען גליקלעך חתונה געהאט און אריינגעפאלען אין א שמאלץ-גרוב. דיא שמאלץ איז דערנאך אויסגערוען און דיא גרוב איז געבליבען» («דיא קליאטשע», ווילנע, תרל"ג, ז. 10).

ו

און נאך א באמערק: שמנה וסלתה האט זיך אויך דערלעבט א ווייטן, טעכנישן גלגול — אזוי ברענגט יצחק שלו (גזע חדש, מאסף לעניני ספרות, ירושלים, תשכ"ה, ז' 58):

אָף לֵא פֿרָמֶר נֶרְצֶע לְמִכּוּנָה, כִּי אִם גָּבֵר אַחַר
מִנְהַג טְרַקטוֹרִיו בְּשׂוּדָה וּמְכַתֵּם בְּשִׁמְנֵם וְגַרְיָם.

טייטש: אויך נישט קיין פארמער צוגעאלט צו דער מאשין, נאר אן אנדערער מאן, פירט זיינע טראקטארן אין פעלד און באפעלקט מיט זייער אייל און גריז.

צולעצט צוריק צום ענין שמאנט אין פעיאָרן זינען — א. מ. דיך באשרייבט א מין זולל וסובא, וואס קאן זיך נישט דערווארטן, מען זאל אים רופן צו דער סעודה: «און דער ווייל איז ביא אונזר ר' שמעיא גלאפן די שמאנד פון מויל און יעדע מינוט וואר אים איינע שטונדע» («ר' שמעיא דער יום טוב ביטער», ווארשע, 1860, ז' 72).

4. א ביסל מעסערשטעך

א

זיי זענען אויף מעסערשטעך; זיי זענען זעך [= זיך] מעסערשטעך — אזוי האב איך עס פון-פיק-אויף געהערט, ווען מען האט אין שמועס געוואלט דעפינירן די שרעקלעכע שנאה און קנאה, וואס האט געהודיעט צווישן קרובים, שכנים, קאנקורענטן וכדומה. אין ערשטן נוסח איז מעסערשטעך אַ סובסטאַנטיוו, אין צווייטן איז עס ווי אַן אַדווערב, אַבער אין ביידע פעל איז עס נישט מער ווי אַ משל, פאַר אַ שאַרפער קריגעריי, וואָס ווערט נאָך בולטער אין דריטן נוסח: עס טייער [= טוט זיך] בא זיי מעסערשטעך. אַבער עס ווייזט אויס, אַז מען האָט פאַרט אַנגענומען, דאַס עס קאָן אויך זיין אַ ממש, נאָר דעמאָלט פלעגט מען צו זאָגן: עס וועט נאָך, חלילה, ביי זיי קומען ביז [אַדער: צו] מעסערשטעך. און איך געדענק, אַז אין מיין זיידנס קרעטשמע און אין מיין טאַטנס שענק איז נישט איינמאָל דער חשש, צו אונדזער שרעק, מקוים געוואָרן. עס האָט זיך כמעט תמיד געהאַנדלט וועגן צעקריגטע גוים, נאָכדעם וואָס זיי האָבן זיך אַנגעשיכורט, און האָבן זייער קריגעריי פאַרענדיקט מיט אַ רציחה. איך האָב געזאָגט כמעט, ווייל איינמאָל, אין סאַמע אַנהייב פון דער ערשטער מלחמה, זענען עס געווען יידן, דווקא צוויי ברידער, קצבים, זייער משפחה נאָמען איז געווען: די שעל — וואָס האָבן זיך צעקריגט איבער אַ שיבוש, און איינער האָט דעם צווייטן מיט אַ יאַטקע-מעסער דערהרגעט, האָט מען נאָך לאַנג נאָך דעם, דערמאָנענדיק דאַס שוידערלעכע געשעעניש, געזאָגט: גוואַלט, אייגענע ברידער און ביז מעסערשטעך, און אזויווי די רציחה איז געשען אין אַ טאַג, ווען דאַס עסטרייכישע מיליטער איז שוין פון שטאַט אַרויס און דאַס רוסישע מיליטער איז נאָך נישט אַריין, האָט מען זיך געטרייסט מיטן וואָרט פון פרק: אילולא מוראה של מלכות איש את אחיו חיים בלעו [= ווען נישט די מורא פאַרן מלכות וואַלט אַ מענטש זיין ברודער לעבעדיק פאַר-שלינגען].

ר' מרדכלע ברענגט אין אַ משל וועגן צוויי יאָטקע־הינט: „נעם און פלוג אונדז ביידן גופא / פרנסה — בשופי! / אַ קלייניקייט קצביס־צען! / חלב, שמאלק, / גאַנצע פעסער, / בעך, / שנייד מיין האלז / אויב ביים פלעק־הונט איז עס בעסער / און אַלץ אויפן מעסער שטעך“ („משלים“, 1919, ז' 26).

ב

אַבער בכלל איז דער זאָג בלויז געווען בדרך־משל, אַ סינאָנים פון שנאה און קנאה, און אַזוי גייט עס סיי בעל־פה סיי בכתב, ווי עס ברענגט, אַ שטייגער, מאיר חאַרטינער, אין זיינס צו יענער צייט אַ באַרימט ביכעלע. עס רעדט זיך דאָרט אויך מכות דער מלחמת האבות והבנים צווישן גאַליצישע יידן: „אַז די יוגענד זאָל אַזוי ווייט נישט פאַרשטאַנען ווערן פון איהרע עלטערן, ביז עס זאָל מחטן קומען צו שנאה, צו נקמה, צו מעסערשטיך“ („כנסת ישראל בצער“, לעמבערג, תרס"ח, ז' 47). מסתמא איז דער אויסלייג: מעסערשטיך אַ טעות־הזעצער, ווייל דער מחבר איז שפראַכלעך, בפרט אין אידיאַמס, געווען זייער אַפגעהיטן, און אין זיין סביבה, טארניפאַל, איז פונקט ווי ביי אונדז, אין נאַענטן בראָד, אַנגענומען מעסערשטעך, כיבאי ער איז נאַכגעגאַנגען אַן עלטערן נוסח.

עס איז, פאַרשטייט זיך, אויך געווען אַ ווערבאלער באַנוץ, אַזוי גיט נ.מ. יאַסניגאַרסקי, פון ראַקיסנא לעבן קיעוו, איבער אַ שמועס: „איך בעט אייך, אַז מען דאַרף זיך טיילען מיט אַ ירושה, דאַרף מען זיך אַזוי קוילען? נאָר אויך מעסער שטעכען, זאָהל מען גאָר באַהיט און באַוואַרענט ווערען פון אַזעלכע קינדער“ („דער ערשטער זיווג“, באַרדיטשעוו, תרע"ד, ז' 41). פאַרשטייט זיך, אַז נישט דאָס קוילן און נישט דאָס שטעכן מיינען דאָ אַ ממש, אַבער עס מוז אויפפאַלן, אַז דאָס שטעכן ווערט דאָ באַטראַכט ווי אַ זאָך וואָס איז ערגער פון קוילן, גלייך אַ חלף וואָלט געווען ווייניקער מסוכן פון אַ מעסער. עס איז קלאָר, אַז דער מחבר גייט נאָך דעם זין פונעם פאַפולאַרן זאָג, וואָס האַלט דעם מעסערשטעך פאַרן עקסטרעם־סטן אויסדרוק פון קריגעריי, און מיר וועלן נאָך זען, אַז עס האַט אַ האַפט.

דרך־משל האָבן מיר אויך אין אַ סיטואַציע, ווי עס מאַלט זי אויס יעקל לעהרער [= קאַטשקאַ]: „אַ וואָרט פאַר אַ וואָרט ביז דיא צווייא יענטעס האָבען זיך צעקריגט אויף מעסער“. („די שיינע גענאָפּעפּא“, וואַרשע, תרע"א, ז' 18).

און דער מקור איז דייטשיש: *Krieg bis aufs Messer* אבער דער דרך-משל-באנוץ נעמט וואקלען, ווען ער ווערט געבראכט אין שכנות מיט א ממש-דיקן באנוץ — אזוי ברענגט ל. בינאוויטש, אין זיין דייטשיש-רוסישן פראזעלאגישן ווערטערבוך (מאסקווע 1956) א ציטאטע פון בערנהארד קעלערמאן, ווו ער רעדט וועגן די מלחמה-אינדוסטריאלן, אז זיי זענען, *Förderer und Anstifter der Kriege*, und ihnen gilt in erster Linie unser *Kampf*, unser *Kampf bis aufs Messer* עס פארשטייט זיך, א קאמף קעגן דער מלחמה-אינדוסטריע קען נישט געפירט ווערן מיט דרך-משל-וואפן, אבער אויב דער שרייבער מיינט ממש-וואפן, האט ער אויפגעדעקט די גאנצע טראגעדיע פון א קאמף מיט מעסערס קעגן הארמאטן. דאס טראגישע ווערט אבער קאמיש, ווען מען האט פאר זיך א מין שכנות, ווי עס ברענגט עס מ. בישאף אין אנעקדאט איבער צוויי שוחטים, וואס האבן זיך תמיד געקריגט, ביז זיי האבן געמוזט אנקומען צו א דין-תורה, האט זיי דער רב געפרעגט, אפשר וועלן זיי שלום מאכן, האט איינער זיך אנגערופן, אז עס איז אוממעגלעך, און האט געזאגט: מיר וועלן תמיד זיין אויף מעסערס. ווייטער א געמיש פון טראגיקאמיק געפינען מיר ביי באַלעסלאַוו לעשמיאן (= לעסמאן) אין זיין ליד איבערן פאָעט:

Zaroiło się w sadach od tęcz i zawieruch
 Z drogi! Idzie poeta niebieski wycieruch
 Zbój obłoczny, co z światem *jest wspan i na noże*
 Bacność, nic przed takim uchronić nie może.

טייטש: עס האט גענומען ווימלען אין די סעדער מיט רעגנבויגנס און זאָווערוכעס, אַ וואַרע! עס גייט דער פאָעט דער הימלישער אויסקערער, דער וואַלקנדיקער רויבער, וואָס איז מיט דער וועלט קאָפּידרעך און אויף מעסערס; האַלט אָן אויג, גאַרנישט קען זיך פאַר אים אויסהיטן.

פארשטייט זיך, אז מיר האבן ממש-באנוצן, ווו דאס מעסער איז טאקע א מעסער און דאס שטעכן איז טאקע א שטעכן — אזוי, א שטייגער, לאזט א.מ. פוקס דערציילן א יידן א זעלנער: „יא, יא, עס איז די רעוואלוציע, א לאנגע שווערע ביטערע מלחמה אויף טויט און לעבן, מיט טייכן בלוט און קרבנות. וויפל מיינט איר

קוילן און ביקסן און שטעך פון מעסער און קלעפ און שלעק האָב איך שוין אַרייַן-געכאַפּט אין מיין לייב, אין מיינע געדערנים? וויפל מאָל האָב איך שוין געהאַט אַנגעטאַן די פעטליע אויפן האַלז. ביי אונדזער קאַמף פאַר דער נייער וועלט, אונדזער וועלט, מוז אַ מענטש זיין גרייט אַ יעדע מינוט און אַ יעדע רגע אַנדיער-צולייגן דעם קאַפּ, מפּקיר זיין זיין לעבן" («שווערע טעג», אלמאנאך פון די יידישע שרייבער אין ישראל, תל-אביב, 1963, ז' 68). דעסגלייכן האָבן מיר עס ביי א. קאַרפּינאַוויטש, וואָס באַשרייבט אַ רעכטן קאַנדידאַט צו אַזאַ ממש-באַנוץ: «איז עלינקען איבערגעבליבן בלויז צו זוכן פאַרטרינקן די צרות און עסן ס'לעבער ביי דער ווייב. פלעגט ער זי שטעכן מיט אַ וואָרט, אַמאָל מיט אַ מעסער... טאַמער איז זי געלאָפּן צום ברודער מיט אַ געוואָלד: דער ראָזבאַגין וויל מיך הרגענען — האָט זיך עלינקע פאַרענטפּערט, אַז ס'איז געווען אַ חכמה, מען האָט געשטימט" («עלינקע דער הויכער», די גאַלדענע קייט, העפט 40). און נאָך שאַרפּער דוד מיצמאַכער: «אַט דער יונג, וואָס יעדע פאַר טעג גייט ער אויף מעסער-שטעך מיט עמעצן און צום סוף פירט מען אים מיט אַ בלוט-טריפּנדיק פנים — אין פּאַליציי אריין" (דערציילונגען", וואַרשע, 1951, ז' 17).

יא, מען קען שטעכן מיט אַ וואָרט, און קוילן אָן אַ מעסער — זע, מיכל גאַרדאַן («יידישע ליעדער", וואַרשע 1889, ז' 78).

מען האָט מיך געקוילעט גאַר אָן אַ מעסער
די שחיטה איז אָבער שטאַרקער און בעסער,
דער טבעת קידושין, דער גאַלדענער רינג
איז אַ שאַרפּער חלף, שניידט טיף און גרינג.

אָבער דאָס געהערט צו אַן אַנדערן רייסטער. וואָס עס איז איצט כדאי צו באַמערקן איז, אַז פונעם סובסטאַנטיוו מעסער האָט זיך אויסגעפורעמט אַ ווערב — י.י. סיגאַל שרייבט: «אַט די געשוואַרענע קנעכט האַלטן נישט אין תוך פון אויסבעסערן די וועלט — נאָר אויסמעסערן זיי" (קענעדער אַדלער, 30 נאָוועמבער 1951). ווי אויך אַן אַדיעקטיוו און אַדווערב — ישעיהו שפּיגל שרייבט: «דער ווינט איז מעסערדיק אין די לופט דין" («מלכות געטאַ", 1947, ז' 70).

ה.

אָבער איצט איז די העכסטע צייט, מיר זאָלן זיך אומקערן צו אונדזער עיקר-זאָג, כדי צו באַמערקן, אַז עס איז אויך פאַראַן אַן אַנדערער נוסח: זיי זענען זיך אויף שטענעמעסערס, וואָס איך האָב אַ סך שפּעטער, סיי געהערט און סיי געלייענט. אַזוי, אַ שטייגער, יוסף אַפּאַטאַשו: «און כאַטש ביידנס עלטערן

זענען געווען טכניס פארמערס, זענען זיי געווען אויף שטעך־מעסערס" (פרייד און צער"). און דאָס איז אויך דער גרונטיקער נוסח — שטעכמעסער, דייטשיש Stechmesser איז אַ נאָמען פון אַ כלי, וואָס האָט מיטלהויכדייטשיש געהייסן: stechmezzel, מיטלנידערדייטשיש stekemest, וואָס זיין ווערב איז מיטלהויכדייטשיש stächen, מיטלנידערדייטשיש steken, עס איז איינס פון די וואָפן, מיט וואָס עס האָבן זיך באַנוצט די ריצאַרעס (= ריטערס) און זייערע טורנירן, וואָס האָט מיטלהויכדייטשיש געהייסן stechhof, stechspil, stechzinc. מיר האָבן עס אויך אין דער עלטערער יידיש־פּאָעזיע. אַזוי, אַ שטייגער זעען מיר אין שלמה המלכ'ס צייטן באַגריפן, וואָס דער דיכטער האָט איבערגעטראָגן פונעם מיטלעלטער אין דער ביבלישער צייט: „עש ווש אלש נאָך דעם פּאַלן און דאָ ווש קיין גיברעכן / אייטל ורוליכי טאָג מיט טורנירן אונ' מיט שטעכן" (מלכים־בוך, אויגסבורג 1543), סטראָף 225, לויט אויסגאָב ל. פוקס). דאָס מיינט: עס איז אַלץ געווען בשפע און גאַרנישט האָט געפּעלט, סאַמע פּריילעכע טעג מיט טורנירן און שטעכן. דעס־גלייכן ווידער אַמאָל איבער שלמה המלך: „ער מאַכט זיין צו ריטער אונ' צו גראַבן אונ' מאַגן צו שטרייטן / אודר צו שטעכן אונ' טורנירן אונ' דאָס גייעג צו רייטן" (דאָרט, סטראָפּע 460) דאָס הייסט: ער מאַכט זיי פאַר ריצאַרעס און גראַפן און מלחמה־לייט אָדער צום שטעכן און טורנירן און אויף דער יאַכט צו רייטן.

דאָס שטעכמעסער איז געווען קירצער פון די איבריגע טורניר־וואָפן, און די ריצאַרעס האָבן זיך דערמיט באַנוצט אין זייערע טורנירן, ווען די לענגערע וואָפן, די שפיז און דאָס שווערט, האָבן שוין מער נישט געדינט, מחמת די קעמפּער זענען זיך געווען נאָענט, כמעט לייב ביי לייב, אייגנטלעך: פּאַנצער ביי פּאַנצער. מיט דער צייט איז שטעכמעסער דעגראַדירט געוואָרן — מיר געפונען עס צווישן די וואָפן, וואָס סוחרים פלעגן טראָגן כדי זיך צו ווערן פאַר שטראַז־רויבערס וכדומה, און מסתמא האָבן עס אויך געטראָגן יידישע סוחרים, לעבן אָדער שטאַט אַ שווערט — זע, למשל, אין אַ פּריוואַט בריוו פון יאָר 1533 (אויסגאָב גינסבורג, ייוואַ־בלעטער, מאַרס־אַפּריל 1938, ז' 338): „אפי' המעות שהלוייתי לו והסוס שקניתי לו שרכב עליו עד לבלו"נה וקניתי אותו הכל בדמים יקרים — וגם החרב שקניתי לו הכל עשיתי כדי להראותו שיאמין לי". טייטש: אפילו דאָס געלט, וואָס איך האָב אים געליען, און דאָס פּערה, וואָס איך האָב אים געקויפט, אויף וועלכן ער איז געריטן ביז לאוולאַנע און איך האָב אַלץ פאַר שווער געלט געקויפט, און אויך דאָס שווערט וואָס איך האָב אים געקויפט, אַלץ האָב איך געטאָן, ער זאָל האָבן צוטרוי צו מיר.

און עס איז נישט שייך צו זאָגן, אַז די יידישע רויבערס האָבן ביי זיך נישט

געטראגן שטעכמעסערס און זע, א שטייגער, שלמה סימאנסאָנ'ס אַרטיקל איבער יידן-וואַגאַבונדן אין די אייראָפּעישע קהילות ("האומה", תמוז תשכ"ג) — דאָרט בעמערקט ער (ז. 105, הערה 5) איבער דעם אויסשפּרייט פון וואַגאַבונדן אין 16 און 17 יאָרהונדערט, וואָס האָט געבראַכט צו אַ סכנת-דרכים, אזוי, אַז די יידן אין איטאַליע, וואָס האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין, האָבן געקריגן אַ דערלויבעניש צו טראָגן וואָפּן. עס לייגט זיך גאַר אויפן שכל, אַז דאָס שטעכמעסער איז געווען דערביי. אָבער אין דער צייט איז שוין זיין דעגראַדאַציע דערגאַנגען צום קצבים-מעסער, און אזוי האָט עס שוין מאַרטין לוטער, און עס איז אויך פאַראַן אין זינען פון אַ לאַנג מעסער אויף אויסצורייסן גראָז, ווי עס גייט אָן אין עלזאַס, און שטעקעמעסט הייסט אַ שפּיל וואָס באַשטייט אין מעסער-וואָרפּן, ווי עס גייט אָן אין האַמבורג, אזוי-ווייט, אַז עס האָבן זיך דערוועקט ספקות, צי שטאַמט ער טאַקע פון ריצאַרסקע ייחוס (זע טאַגע אַהלדען איבער פיר מיטלאַלטערלעכע נעמען פון וואָפּן, געדרוקט אין Symbolae Philol. Gotoburgensis, געטעבאַרג, 1950, ז' 20) אַנב, איז שטעקעמעסער אויך געווען אין יידיש, אָבער עס האָט גע-מיינט אַ מעסער, וואָס מען האָט מחמת אַ ספּק-ספיקא אַריינגעשטעקט אין דער ערד אַריין, און מחמירים האָבן עס נאָר באַנוצט צו פאַרווע, כיבאי מען האָט עס געלאָזט דורכברענען. אויב מען רעדט שוין פון מחמירים, האָבן סופרי סת"ם זיך געלאָזט מאַכן זייערע מעסערס ביי יידישע בעלי-מלאכות; זע, אַשטייגער: "דעם קוועטש מעסער אויך דעם שאַב מעסער האָט גימעאַכט אוף עס נייע איין יידישע קאוואָל" ("מעשה אמשטרדם", ז' 3).

און אַ באַנוץ בדרך-משל — י. ל. פּרץ: "זע נאָר מירל... קענען קיין צוויי נישט ציילן... אריינגעשטעקט די אויגן אין די פּאַדלאַגע אריין, ווי טריפה-מעסער" ("וואָס אין פידעלע שטעקט", אַלע ווערק, 1947, באַנד 6, ז' 98).

1

צום סוף איז אפשר כדאי צו דערמאָנען דעם זאָג im Stiche lassen וואָס איז דאָ און דאָרט, אונטער דער דייטשישער השפּעה, אויך אַריין אין פּובליציס-טישן יידיש: לאָזן אין שטיך, וואָס מיינט עמיצן לאָזן הפּקר, פאַרלאָזן בשעת-הדחק, און וואָס וועגן זיין אַפּשטאַם איז פאַראַן אַ שטיקל מחלוקת הפּוסקים — פּריער האָט מען געהאַלטן, אַז עס איז אויך אַ טורניר-טערמין; ביים שטיך [= טורניר] האָט דער באַזיגטער ריצאַר געמוזט דעם זיגער לאָזן זיינע וואָפּן און פּערד; לעצ-טנס אָבער מיינט מען אַז Stich איז, ווי עס גייט אין טיראָליש דיאַלעקט, דאָס

שווערסטע שטיק וועגס באַרג־אַרויף, הייסט עס אַז דער טייטש פון זאָג איז, דאָס מען לאָזט עמיצן איבער אין דער גרעסטער סכנה. פאַראַן אויך אַ סברה, אַז stich מיינט אַ פּינטל, דער שורש פון Punkt איז pungere [= שטעכן]. אגב, ברענגט מאַרטין לוטער אַ פאַרגלייך אַז *das leben im stich wie eine tzoznige bien* lassen וואָס וויל זאָגן: ווי אַ בייזע בין, לאָזן דאָס לעבן מחמת דעם שטאָך. פּויליש האָט *wydać na sztych* [= שטעלן אין סכנה], דאָס אוקראַינישע *sztyk* מיינט אַ באַיאַנעט און *zustriti w sztyk* הייסט: באַגעגען אָדער אויפנעמען מיט שנאה; דעסגלייכן רוסיש *sztyk* און איז אויך אין יידיש אַריין בצורת שטיק(ע) און שטיף; זע, למשל ישראל במוהרי"ם (סיפורי האר"י, ווילנע תרע"ב, ז 52): „פלעגן לויפן דיא שרים מיט איין שטיף, און פלעגן פערן שיטן דעם אַקס מיט דעם גאַיער מיט זאָמד און שטיינער“.

אַז לאָזן אין שטיך האָט צו טאָן מיט שטעכן ווייסט נאָך די וואָרט־שטיפּעריי ווי עס ברענגט, אַ שטייגער, קאַרל עטלינגער, וואָס לאָזט אין דער ערשטער מלחמה, דעם סערב שרייבן דעם צאַרישן גענעראַלשטאַבשעף: *Bin ich nicht Musterschüler Dainigr, hab ich nich ghabt immer im Morden "serr gut" im Kopfrechnen "schwach" wie kannst lassen so ausgezeichneten Stecher in Stich?* (Lausikoff etc. 23, מינכן, 1915), מיינט: דיין מוסטער־תלמיד, האָב איך נישט תמיד אין רציחה זייער גוט, אין חשבון ווייטער שוואַך, ווי קענסטו אַזאַ אויסגעצייכנטן שטעכער לאָזן אין שטיך. אָבער היינט מיינט, דייטשיש *Stich* אויך אַ קופּערשטיך וכדומה, בשעת אַ שטייגער דאָס פּוילישע *sztych* מיינט בלויז אַ האַלץ אָדער קופּער־שניט, און א. מ. דיק דערציילט איבער אַ יינגל, וואָס איז אַנטלאָפּן און מען זוכט אים אַרום: „האַבין וועגן דעם געשריבן אין אַלע צייטונגען און אַבגעשטאַכען זיין פאַרטרעט דער ביי“ (דיא גריזעטקע, ווילנע, תרל"ז, ז' 18). און ווי באַקאַנט איז חותם־שטעכער, וואָס האָט גראַווירט נישט בלויז זיגלען, נאָר אויך מטבעות, מעדאַליעס, געווען אַ יידישע מלאכה (דער משפּחה נאָמען פּאַך מיינט פּ"ח = פּיתוחי חותם) און אַדאַנק איר האָט דער חותם־שטעכער ר' אהרן אַיזאַק, דער באַקאַנטער מחבר פון יידיש געשריבענע זכרונות, מצליח געווען צו באַגרינדן אַ יידישן יישוב אין שוועדן.

אַז מען האַלט שוין ביי שטעכער, קען מען נישט לאָזן אומדערמאַנט דאָס באַקאַנטע פּאַלקסליד, וווּ דער באַגנבעטער קלאַנט זיך: „זיבן העמדער ווי די

בעכער / דריי מיט שטעכער פיר מיט לעכער. וואָס שייך שטעכער קען עס מיינט צערעווען, מערעזשן, וכדומה. און אין יידיש איז, אָפנים, געווען שטעכערן. מיינען אַ לאַטע — stochen ווערט אויך באַנוצט אין זינען פון stopfen, וואָס וואָס האָט זיך פאַרקירצט אויף טעכערן, זע, אַ שטייגער, אַ. מ. דײַק וועגן אַ שוסטער וואָס דערציילט: „איך האָב פינף געהילפען (פאַמאַצניקעס) איך שניידע צואַ דיא מאַטעריאַלען, און זײא טעכערען עס שוין צואַ זאַמען“ (דיא קאַוונער בריקע, ווילנע, 1874, ז. 10). אָבער כּדי צו דערגיין דעם ענין שטעכער ביי די געגנבעטע העמדער פון פּאַלקסליד, וואָלט מען באַדאַרפט דורכצוקוקן אַלע נוס־חאות, איך האָב געבראַכט דעם נוסח פון מיין געבוירן־שטאָט און אַ גאַר ברייטן שטח אַרום איר, אָבער י. ל. כּהן ברענגט: „זיבן העמדער ווי די בעכער / דריי מיט לאַטעס, פיר מיט לעכער“ (יידישע פּאַלקס־לידער 1957, ס׳ 439), און דער־פון איז קלאַר, אַז די נישט מער ריכטיק פאַרשטאַנענע שטעכער האָט מען פאַר־ביטן אויף דעם פאַרשטאַנדלעכערן סינאָנים לאַטעס.

און וואָס שייך בעכער שרייבט מיין פריינד שכנא נאַשקעס, פון בית אלפא, אין אַ בריוו צו מיר (10 פעבער 1964), אַז אין זיין געבוירנשטאָט, סלאָנים, איז דער נוסח געווען: „זיבן העמדער ווי די בלעכער / דריי מיט לאַטעס, פיר מיט לעכער“, און דערקלערט, אַז בלעכער האָבן געהייסן די דאָך־בלעכן, און מען האָט געגראַמט: גרויס ווי די בלעכער אויף די דעכער, ווייל די ווייניקע געמוי־ערטע הייזער זענען געווען געדעקט מיט גרויסע, גלאַנצנדיקע בלעכן. אָבער איך מיין, אַז בלעכער איז דאָ אַ דיאַלעקטיש געוויקס — סלאָנים געהערט צו דער סביבה, ווי אַ למ־ד ווערט אַרויסגעזאָגט ווי אַ מין וואָן, און מען זאָגט, אַז דאָרט איז נישט קיין חילוק צווישן אַ ווייבל און אַ לייבל. הייסט עס אַז בלעכער קלינגט בערך: בוועכער און איז נישט מער ווי אַ ראַציאָנאַליזירטער בעכער. איבער דעם קלאַנג־פאַרבייט זע וואָס ז. בונין, פון שטעטעלע מענא אין טשערניגאָווער גובער־ניע, ברענגט אין אַ ליד פון זיין פּאַטער: „אָזוי ווי איינער האָט גיהייסן זיין פרוי, בריינגען פאַר מרור סאַלאַטע / האָט זי גאַר גיבראַכט אַפּטיקאַרסקע וואַטע“ (פון פּרילינג ביז האַרבסט, תשכ״ה, ז. 25), אָבער אין ענין בעכער וועלן מיר זיך באַנוגענען מיטן באַמערק, אַז עס מיינט גיכער בחור [= אַן אויסגעקליבענער], איידער אַ סינאָנים פון כּוס, און איז לשון רבים — מיט אַן איבערקלאַנג — לשון יחיד: באַכער לשון רבים: בעכער, אָבער דאָס פאַרלאַנגט אַ באַזונדערן באַהאַנדל.

5. מעשה באַנקראַט

א

גאַט איז (נאָך) נישט באַנקראַט — איז איינס פון די פיל ווערטלעך וועגן דעם וואָס אייביק לעבט, און עס מוז מיך חידושן, אָז נחום סטוטשקאָוו, אַ מאדים אויף אַזעלכע שפּאַגעס, האָט עס נישט אין זיין אוצר, אין וועלכן ער ברענגט ענלעכע ווערטלעך; ווי, אַ שטייגער, סײַ 606: גאַט איז נישט קיין אַנזעצער; אָדער: גאַט איז אַ בטוח, די קשיא, אויב דאָס ערשטע אָדער די צוויי לעצטע זענען עלטער, לאַזט זיך לייכט פאַרענטפערן, אפילו ווען מיר קומען נישט אָן צום אַמאָל אַנגענומענעם און היינט אַפּגעפרעגטן כלל, לויט וועלכן אָן אומגעראַמטער נוסח איז עלטער פון אַ געגראַמטן, נאָר מיר נעמען פשוט אין באַטראַכט, אָז בנוגע על-טער פון יאָרן איז בטוח אַ ביליכערער קאַנדידאַט פון [ניט קיין] אַנזעצער, און בנוגע עלטער פון יידיש-באַנוץ איז דער מער היימישלעכער אַנזעצער אַ בעסערער קאַנדידאַט פונעם פרעמדלעכן באַנקראַט.

דער עצם-געדאַנק, אָז גאַט איז, חלילה, נישט באַנקראַט נוצט אויס זיינע טאַפּלזיניקע אַטריבוטן: דער זאָג אַז גאַט איז אַ בטוח וויל הייסן, אָז ער איז סיי זיכער, פעסט; סיי פאַרלאַזלעך, קראַנטע; דער זאָג אַז גאַט איז אַ נאמן וויל הייסן, אָז ער איז סיי געטריי, באַגלויביקט, סיי טרייהאַנטיק, קרעדיט-פּעאיק; דער זאָג אַז גאַט איז אַ (גוטער) צאָלער וויל הייסן, אָז פונקט ווי ער צאָלט לוינען און שטראַפּן, צאָלט ער חובות און וועקסלען, אמונה- און מסחר-באַגריפן — אַמאָל אין דעמזעלבן וואָרט, ווי credo בתורת ווערב, הייסט: אני מאמין, credo ווי אַ הויפט-וואָרט האָט שוין צו טון מיט קרעדיט — און האָט אויסגעצייטיקט אַ שפּאַר ביסל הומאָר.

און איצט צוריק צו זיין ליבן נאָמען, וואָס האָט נישט און וועט נישט און קאָן נישט, אפילו ער זאָל וועלן, באַנקראַטירן. כדי צו ברענגען ציטאַטעס, וואָס דריקן פאַרשיידן אויס דעם געדאַנק, וואָלט אונדז קיין טינט נישט געסטייעט,

וועלן מיר זיך באנוגענען מיט אונדזער עלטער־זיידן א. מ. דיק — פון איין זייט : „נון געהערט שוין צו שטיין דער ליבע גאט ביי אונדז אין קרעדיט אויף ווייטער“ (דער אָפּעקוֹן, ווילנע, תרל"ב, זייט 25); און פון דער אַנדערער זייט : „דאָך דער ליבע גאט בלייבט נימאָדען שולדיג ווי אונדזערע חכמים זאָגן דאָרטין אין מדרש אסתר (שארין כל בריה אצלו כלום) דאָס הייסט נימאָד האָט וואָס צו שטיין ביי אים, דען ער באַצאָלט יעדען פּאָר דאָס מינדעסטע“ (דער פינדלינג, דאָרט תרל"ה, ז' 49). נאָך מער, דיק ברענגט אויך אַרויס דעם געדאַנק בפירוש אין שייכות מיט דער אוממעגלעכקייט פון אַ געטלעכן באַנקראַט — אין דער דערציילונג זיינער איבער דעם באַקאַנטן פּראַנצויזישן רויבער־אַפּירער, קאַרטוש, לאַזט ער אים אַזוי זאָגן : „און דער ליבער גאט האָט נאָך נישט באַנקראַטירט מיט די גרויסע סומען פון זיינע גינאָדען“ (קאַרטוכע, תרל"ח, עמ' 56).

ב

די זיכערקייט אָז גאט בלייבט קיינעם און גאַרנישט שולדיק, האָט זיך גע־מוזט דורכזעצן קעגן דעם נסיון, אָז אַ סך שולדיקע בלייבן אומבאַשטראַפּט, און זי האָט זיך טאַקע דורכגעזעצט מכוח דעם גלויבן, אָז עס איז מעגליך, דאָס גאָט זאָל זיך פאַרשפּעטיקן, — דען ווער, בעצם, האָט עס מער געדולד און מער צייט פון אים. גייט טאַקע דאָס ווערטל : זיין ליבער נאָמען [אַדער : גאָט] איז אַ גוטער צאָלער אָבער אַ גרויסער קריכער, וואָס האָט זיין אַנשפּאַר אין תנ"ך. נאָך מער, לויט דעם גלויבן איז וואָס לענגער גאָט וואַרט, אַלץ שאַרפּער צאָלט ער — זע, אַ שטיי־גער, צבי וואָסערטרילינג : „אבל אלוה לא הסיר משפטו מזדים / אל חיקם ישיב למו גמולם לבצח, / ואם יאחר לשלם עוד יוסף אף חרונו“ (הדרת אלישע, ברעסלע, 1857, ז. 28). טייטש : אָבער גאָט האָט נישט אַראַפּגענומען זיין געריכט פון די מוטווייליקערס, ער וועט זייער שטראַף אייביק צו זייער שויס אומקערן, און אויב ער פאַרשפּעטיקט צו צאָלן, וועט ער נאָך פאַרמערן זיין גרימצאָרן. דער געדאַנק, וואָס אונדזער ווערטל זאָגט אַרויס, איז צעזיט איבער דער ליטעראַטור, און מיר וועלן זיך באַנוגענען מיט אַ בינטל דוגמות — ישראל אַקסנפּעלד אין אויסלאָז : „דו ביסט אַ גוטער רבונג של עולם ! דו האַרסט לאַנג, אָבער דו באַצאָלסט גוט“ (דאָס שטערניכל, אויסגאַב מאיר ווינער, מאַסקווע, 1938, ז' 179); א.מ. דיק : „גלייכער וועט זיין דאָס גאָט אַליין וועט זיך אָפּ רעכענען מיט אונדזער ווייסע טיראַנען, ער וואַרט צוואַר לאַנג, ער מאַנט אָבער גיך און מיט פּראַצענט, ער מאַנט איין אַלע שולדען, ביא אים איז נישט קיין דאוואַנסט, ער מאַנט איין

בייא דיא קינדער דיא חובות פון זייערע עלטערין (פוקד עוון אבות על בניס) ביז אין דריטין און פערטין גליד" («דיא שקלאווערייא», ווילנע, תרמ"ח, ח"א, ז' 44); מרדכי ספעקטאָר: «וויל גאָט איז אַ גרויסער בעל רחמים ומאריך אף — ער האָט ליב צו לייטזעליקן. ער וואָרט לאַנג און צאָלט גוט» («טרייטל», חש"ד, ז' 76); שמעון בעקערמאַן: «גאָטט וויל קיינעם ניט שילדיג זיין — — דער אויבערשטער וואָרט לאַנג און צאהלט גיך" («הדסה דיא חלוצה», בערדיטשעוו, חש"ד, ז' 111); יהושע בודזאָן האָט זיינס אַ ביכל אַ נאָמען געגעבן: «דער ממזר אָדער גאָטט וואָרט לאַנג און בעצאהלט גיך (אַ עולמשער גלייכוואָרט) אמת'ע געשיכטע פון אַ פאַלשע ליעבע» (ווילנע 1909); יצחק באַשעוויס ברענגט צוויי ווערסיעס: «אַזאָ בראַך! אַזאָ גזר דיך! גאָט וואָרט לאַנג און צאָלט גוט! — זאָלן זיי ניש' מיינען, די אַנגעשטאַפטע חזירים, אַז ס'איז הפקר אַ וועלט! מ'פרעסט און מ'זויפט און מ'וואָרפט אַרויס דעם אַרעמאַן די בעבעכעס! וואָרפן זאָל עס זיי היזער-הויך" («די פאַמיליע מושקאַט», באַנד 2, ז' 199); «מ'האָט אים שוין געזאָלט אַריבערפירן אין הקדש, אָבער דאָ האָבן די אַרימעלייט פון הקדש זיך צונויפגענומען און געגעבן אַ וואָרעניש, אַז אויב מ'וועט ברענגען פעלטען אין הקדש וועלען זיי אַלע אַנטלויפן. בעסער שטאַרבן אין גאַס, האָבן זיי געטנה'עט איידער זיין מיט אַזאָ שלאַנג צוזאַמען. די ווייבער אין שטאָט האָבן אַלע געטענה'ט דאָס אַייגענע: גאָט וואָרט לאַנג, אָבער ער שטראָפט גוט» (טיפען און געשטאַלטען: דער שונא, פאַרווערטס, 1 דעצעמבער 1962). דער חילוק פון די ביידע ווערסיעס איז אַ קליינער, שטראָפן, שטאָט צאָל, אָבער דער פאַרבייט איז פאַר אונדזער באַנוץ אַ גרויסער, דען בלויז דער ווערב צאָלן אַסאַצירט זיך מיט באַנקראַטירן, אַנזעצן, מאַנען, ווי מיר האָבן עס אַ שטייגער, ביי ש"י עגנון: «הקדוש ברוך הוא מאריך אף ואינו גובה את שלו מיד; אבל לא כמידת הקדוש ברוך הוא מידת בשר ודם» (עד שיבוא אליהו, הארץ, ערב ראש השנה תשכ"ד). טייטש: דער אייבערשטער פאַרלענגערט זיין צאָרן און מאַנט נישט זיינס תיכף, אָבער דער שטייגער פון אויבערשטן איז נישט דער שטייגער פון אַ מענטשן. נאָך מער דער נסתר: «נישקשה — — ס'ליגט ווי אין אַ גוטער באַנק אַוועקגעלייגט דער גמול לרשעים — — דאָס געצאָלטס פאַר די וואָס קומט זיי" («משפחה מאַשבער», 1948, באַנד 2, ז' 407), און אויך מצד דעם מענטשן צום אייבערשטן א. מ. דיק: «איך וועל פאר גיוויס טאָן, דען איך וויל דעם ליבין גאָט ניט אָן זעצן, איך האָב עס גישוואָרן בייא דער ביבעל, און וועל עס הייליג האַלטן" («די שקלאווערייא», כנ"ל, ח"ב, ז' 28).

אברהם טענדלאַר, אין זיין געזעמל (1860, ס' 938), ברענגט: Gott schenkt nix ווי אויך: Gott bleibt nix chajjew, און שיקט אַפּ צו דער גמרא: כל האומר

הקדוש ברוך וותרן הוא יתוותרו מעיו [= ווער עס זאגט אָז גאָט איז מוותר, שענקט, מעגן זיינע קאלדוינען פאַרשענקט ווערן], און פאַרווייזט אויף אַנדערע לשונות, דייטשיש: Unser Harjet - (Herr Gott) guckt lang zu, Unser Harjet borgt lang; Gotes Rach Got komt langsam aber wol; Gemacht gat [גיטט = פאָוואַלי גיטט] Lang geborgt is nit geschenkt; All is not lost, that is delayed ענגליש: זכדומה, און שטעלט נאָך צו אַ בינטל ציטאַטעס פון תהלים, גמרא און מדרשים.

ג

קומט צו גיין וועלוועלע זבאַראַזשער (בנימין זאב עהרענקראַנץ) און קערט איבער דאָס טעפל סמעטענע. ער מאַכט עס אין זיין ליד וואָס הייסט טאַקע „דער באַנקראַט“, און וואָס איז געוואָרן אַ פּאַלקליד ממש. איבערן ליד גופא, זיינע גלגולים, וואַריאַנטן און השפעות האָב איך מיך אָפגעשטעלט אין מיין אַרבעט „ש״י עולמות“, אַ העפט פון „לשוננו לעם“, לכבוד אונדזער לערער און פריינד, דניאל לייבל, און איצט וועל איך מיך באַנוגענען מיטן באַמערק, אַז דאָס ליד („מקל גועם“ 1878, ח״ד) דערציילט וועגן אַ כאַפטע צדיקים — אַ רב, אַ חזן, אַ שמש, אַ שוחט, אַ מוהל, אַ געמל'טער, און בעיקר אַ חסיד — וואָס קומען פאַר גאָטס כסא, און יעדער איינער לויבט אויס זיינע מעשים און מעלות און פאַרענדיקט מיטן רעפרייק, אַז פאַר אים איז ווייניק דאָס גן-עדן, ער וויל דריי הונדערט מיט צען וועלטן, און דער סוף איז, אַז כביכול מוז מודה זיין: „ווי קאָן איך — זאָגט ער אייך פאַרגעלטן / כאַטש איך בין דער גרויסער גאָט / וווּ זאָל איך נעמען אַזוי פיל וועלטן? / און איז אַרויס באַנקראַט“.

ווער עס לייענט דאָס גאַנצע ליד, מוז באַמערקן, אַז דער מחבר האָט נישט אָפגעהיט קיין פּראַפּאָרציע לגבי די מאַנערס פון ש״י עולמות — בשעת יעדער איינער פון די כלי-קודש לויבט זיך, אַ יעדער אין איין סטראַפע, דערלויבט זיך דער חסיד אַ היפש בינטל סטראַפעס, און נאָך זיין אויטאָפּאָנעגיריק קומט טאַקע כביכול'ס באַנקראַט-דעקלאַראַציע. פאַרשטייט זיך, אַז די דיספּראָפּאָרציע איז נישט קיין צופאַל — דער אַנטי-חסידישער משכילישער סאַטיריקער האָט דאָ ווידער אַמאָל אַ שעת כושר זיך צו צעשפילן, און ער האָט זי לייטיש אויסגענוצט. אַזוי אַרום איז די כוונה פון ליד אונדז איינצושאַרפן: איר זעט, וואָס פאַר אַ מסוכנע באַנדע די חסידים זענען, מיר אַלע ווייסן, אַז גאָט איז נישט באַנקראַט, קומען זיי און האַבן אים פאַרשיט מיט זייערע מאַן-וועקסלען און האַבן דעם נישט אויסגע-שטראַכן.

איז נישט אַוועק מער ווי אַ צוויי דורות און דאָס וואָס דער משכילישער בענקלזינגער האָט צוגעשריבן זיינע זיידעס, די חסידים, האָבן ממש מקיים געווען זיינע אייניקלעך, די מאַדערנע שרייבער. דער גלויבנס־קריזיס זייערער האָט, אין פאַרשיידענע אידעישע אַטמאָספערן און פסיכאָלאָגישע סיטואַציעס, ווי אויפגעפרישט דעם זאָג: גאָט איז באַנקראַט. ח.נ.נ. ביאָליק אין זיין פאַגראַם־פּאָעמע לאָזט דעם באַקלאַגער און פאַרקלאַגער אַרויסגיין פון דער שחיטה־שטאַט און קומען אויפן בית־עולם, וווּ עס ליגן באַגראַבן די קדושים און ער רעזאָנירט:

סְלַחוּ לִי עֲלוֹנֵי־עוֹלָם, אֲלֵהֵיכֶם עֲנֵי כְמוֹתֵכֶם
 עֲנֵי הוּא בְּחַיֵיכֶם, וְקִלְיָחֵי מֵרַב־מִוֹתֵכֶם
 כִּי תְבוֹאוּ מִחַר עַל־שִׁבְרֵיכֶם וְדַפְקֵתֶם עַל־דָּלְתֵי, אֲפִתְחָה לָכֶם, בּוֹאוּ וְרֵאוּ: יְרֵדְתִי מִנְכָּסֵי!

ווערטלעך הייסט עס: זייט מיר מוחל, אייביקע בידאָקעס, אייער גאָט איז אַרעם ווי איר, ער איז אַרעם ביי אייער לעבן, כל־שכן מיט אייער טויט, אַז איר וועט מאַרגן קומען נאָך אייער לוינ און קלאַפן אין מיינע טירן, וועל איך אייך ענטפערן, קומטס, זעטס: איך בין אַראָפּ פון מיין פאַרמעגן. — און אַזוי ווי די אידענטיטעט פונעם אויפגעשרויפטן איד אין דער גאַנצער פּאָעמע וואַקלט צווישן דיכטער און נביא און צווישן נביא און גאָט, לאָזט זיך אין דעם אויסדרוק בפירוש שפירן אַ מין טראַגזיירנדיקע פאַראַדיע פון וועלוול זבאַראַזשערס פינאַל. בפרט אַז דער אויסדרוק: ירדתי מנכסי מיינט בפירוש: איך האָב באַנקראַטירט. דאָס ווערט אויך קלאַר פון ביאָליקס יידישן נוסח צו די דאָזיקע שורות:

זייט מוחל אייער גאָט איר פאַרשעמטע
 פאַר אייער ביטערן פינצטערן לעבן זייט מיר מוחל
 פאַר אייער צען מאָל ביטערן טויט.
 אַז איר וועט קומען מאַרגן אונטער מיינע טירן
 און אַנקלאַפן ביי מיר און מאַנען לוינ —
 וועל איך אייך עפענען, קומט זעט, איך האָב נישט!
 אַ גאַטס רחמנות איז אויף אייך — נאָר כ'האָב ניט!
 אַ יורד בין איך גלייך מיט אייך, פאַראַרימט.

און אוודאי איז אהרן צייטלין גערעכט, ווען ער זעט אַ שייכות צווישן ירדתי מנכסי ביי ביאָליק און „ביינאַכט אויפן אַלטן מאַרק“ פון י.ל. פּרץ, וווּ דער בדחן זוכט דאָס צענטראַלע וואָרט, וואָס זאָל אויסלייזן דעם ערב־רב פון געשטאַלטן און עס דאַרף צו זיין: גאָט — באַנקראַט (אמנים מבקרי אמנות, דבר,

ה' סיון תשכ"ו). און ווען ה. לייזיק קומט אין שחיטה-לאַנד און שרייבט זיך „אין טרעבלינקע בין איך נישט געווען" און ער זאָגט:

גאַט איז אין מיין שטוב אַריין אין מיטן נאַכט אַן אַרעמאַן
מיט אַ מידן, מיט אַ שטרויכלדיקן שפאַן

איז אודאי ש. ניגער גערעכט, ווען ער באַמערקט דערצו אין זיין לייזיק-בוך (תשי"א, ז' 414), אַז גאַט ווי אַן אַרעמאַן, אַ יורד איז נישט קיין נייע געשטאַלט אין אונדזער פּאָעזיע און מיר קענען זי שוין פון ביאַליקס „שחיטה-שטאַט", דער חידוש איז בלויז אין דעם, וואָס לייזיק מאַכט גאַט פאַר אַ שטומען. דאַרף מען זיך, אגב, חידושן אויף ניגערן, אַז ער האַלט עס פאַר אַ חידוש — אין גרויסן אל מלא אויף די קדושים, הייסט עס: אלהי האלמים, וואָס ווערט אויסגעטייטשט: גאַט פון די שטומע.

אַבער נאָנטער צום פאַרלייזן פון אונדזער ווערטל, אַז גאַט איז נישט באַנקראַט, איז גריילעך יהואש, בשעת ער זאָגט (נייע שריפטן, באַנד 2, ז' 15):

צום הימל קוקסטו! אַרעמער!

ער איז באַנקראַט...

די שטערן ציילסטו? וועסט דאָרט ניט

דערזען דיין גאַט

הימל איז דאָ סוף-סוף אַ סינאָנים פון גאַט (מן השמים, לשם שמים וכדומה), אַבער די אַטמאָספּער פון ליד איז אַנדערש ווי ביי ביאַליק, כל-שכן ביי לייזיק, וועלכע האָבן זיך פאַר אַזאַ פאַרמאַל לייכטן און אינהאַלטלעך שווערן גראַם געהיט. די אַפּגעהיטנקייט שטאַמט אויך פון דער פאַרשיידנקייט פון די מקורות — פון איין זייט דער פירוש פון עמכם אנכי בצרה [= מיט אייך בין איך אין דער נויט], ווען דער אנכי איז אידענטיש מיט זיין פּאַלק (ביאַליק), פון דער אַנדערער זייט אַ קריסטלענדיקער אָנווענד לגבי דעם יידישן גאַט, וועלכן די מסורה האָט אַפּגעוואָרפן: מלך אביון (לייזיק), פון דער דריטער זייט, די השפּעה פון ניטשע און איבסען (בראַנד), וואָס האָבן אויסער דעם בעל-הציטאַט (יהואש) נאָך אַנדערע, אַ סך שאַרפּערע, תלמידים — נישט בלויז שאול טשערני-כאַוסקי און זלמן שניאור, נאָר אויך יעקב כהן, וואָס באַשרייבט אַ סצענע, ווי מען פירט גאַט קוילן און דער עולם פרעגט: „החי עודנו — ואנחנו שפּטנוהו זה כבר" (משא דור, שירים, תרצ"ח ז' שנו"ו). טייטש: לעבט ער נאָך, און מיר האָבן אים שוין לאַנג פאַרמשפט.

און אליעזר שטיינבארג טייטשט טאַקע אין ביאַליקס פּאָעמע אריין אונדזער

גראם (משלים, באנד 2, תשט"ז, ז' 107): „שולדיק גאר אין דעם ר' נחמן ביאליק / אונדזער נביא. ער אין צער און צארן גאליק / אויסגעפויקט אַ סוד: / יידן אייער גאט / איז אַ יוד, לאַ עליכם, אַ באַנקראַט“.

ד

אַבער די קשיא פונעם עולם האָט צו טאָן מיט אַן אַקעגנשטעל צו אַן אַנדער ווערטל: גאָט איז (נאָך) נישט געשטאַרבן, וואָס האָט אפשר געפירט צו אונדזער ווערטל דורכן ווערטל: גאָט איז נישט טויט, וואָס איז דייטשיש אַ פולער גראָם *Gott ist nicht tot*, און איז ווייזט אויס אויך יידיש באַנוצט געוואָרן. אַזוי דערציילט קאַרל עמיל פראַנצאָ, אין זיין ראַמאַן „דער פּאַיאָן“ (לויט דער אויסגאַב 1920, ז' 220), וועגן אַ יידענע, וואָס ציטערט איבער איר קראַנקן אַדאַפטירטן זון, און אַ בדחן טרייסט זי אין אַן איראַנישן באַנוץ פון דעם ווערטל: *Und dann ist Gott tot und Ihr verloren — Sprecht nicht so toericht, Frau Rosel, es wird sich alles finden* און דעמאָלט איז גאָט טויט און איר זענט פאַקלוירן, רעדסט נישט אַזוי גאַריש, מרת ריוזל, עס וועט זיך אַלעס אויסטאַטקעווען. אַזוי ווי אַבער יידיש איז עס נישט קיין גראָם (גאָט — טויט)¹ האָט זיך אַריינגעשטעלט אַן אַנדערער (גאָט — באַנקראַט), וואָס

איז אויך שכיח דייטשיש; זע, אַ שטייגער, געאַרג הערוועג (1840):
*Doch sollte dies Haus nicht halten
 Und macht es auch einmal bankrott
 Dann wird die Liebe schnell erkalten,
 Ade o Staat, dir gnade Gott.*

טייטש: אַבער אויב דאָס הויז [= די מדינה] זאָל זיך נישט האַלטן, און עס זעצט אויך אָן, וועט זיך די ליבשאַפט גיך אויסקילן, שלום דיר מדינה, דער אויבער-שטער זאָל זיך איבער דיר דערבאַרעמען.

און צוריק צו דער אלטער זיכערקייט, מיט אַן עלטערן משל, — שלמה עטינגער: „וואָס פאַר אַ זיסן גאָט האָבן מיר דאָס / ער באַצאָלט איטליכן מאָס פאַר מאָס“ (די קנאה, כתבים, כנ"ל, באנד 1, ז' 154). צאָלן איז טאַפּלאַטיטיק — צאָלן חובות, צאָלן באַלויין און שטראַף, אַז די כוונה איז די לעצטע לערנען מר פון מאָס פאַר מאָס — מידה כנגד מידה.

1 אַזוי הייסט אויך אַ בוך פון ראַגער גאראודי וואָס איז לעצטנס אַרויס: *Gott ist tot*, אַן אַריינפיר אין העגעלס מעטאָד און סיסטעם, אגב, זע יצחק זילבערשלאַגס'ס ליד: „משמת אלהים“ (הואר, כ"ז שבט תשכ"ז). טייטש: זייט גאָט איז געשטאַרבן, ענלעך יהודה עמיחי: „בימים הראשונים בניירורק / הרבינו לדבר על מותו של אלהים“ (בצרון, ניסן תשכ"ז). טייטש: אין די ערשטע טעג אין ניויאָרק האָבן מיר אַ סך גערעדט וועגן גאָטס טייט.

6. גדולת המן

א

גרויס ווי המן — איז אַ פאַרשפּרייטער זאַג, וואָס איז אויך אַריין אין דער פּאַלקס-ליטעראַטור; זע, אַ שטייגער, ביי נח פּדילוצקי (גלית הפּלשתי, זאַמעלביכער, וואַרשע, 1912, באַנד 2, 90):

גרויס איז ער ווי המן,

גלית איז זיין נאַמען.

אודאי איז עס אַ חנוּדִיקע תּמימות, אויב לגבי אַ פאַרשוין אין שאול המלכ'ס צייטן, באַנוצט מען זיך מיט אַ פאַרגלייך צו אַ פאַרשוין אין אסתר המלכהס צייטן, אָבער אַדאַנק דעם פאַרגלייך דערוויסן מיר זיך, אין וואָס עס באַשטייט המנס גרויסקייט, — עס איז, פאַרשטייט זיך, נישט קיין מאַראַלישע נאָר אַ פיזישע, — ער האָט, פשוט, לאַנגע אברים. דער אויסטייטש איז אַ זייער פּאַפּולאַרער, אַ סימן אַז ער איז אַריבער די גרענעץ פון יידיש; באַנוצט דאָך פּויליש דאָס וואָרט haman אין זינען פון גרויס, שווער, נישט בלויז לגבי אַ מענטש, נאָר, ווי אַלעקסאַנדער בריקנער ווייזט אָן אין זיין עטימאָלאָגישן ווערטער-בוך, אויך לגבי אַ פּערד.

ב

פון דעסטוועגן איז שווער צו אַנטשיידן, צי איז עס טאַקע דער גרונטיקער באַטייט פונעם פאַרגלייך; דוכט זיך פאַרקערט, אַז עס איז אפשר אַ שפּעטער-דיקער. על כל פנים ווייזט דאָרויף אָן די מגילה גופא, עס הייסט דאָך: «אחר הדברים האלה גידל המלך אחשוורוש את המן בן המדתא האגגי וינשאהו וישם את כסאו מעל כל השרים אשר אתו» (ג', א'). טייטש: נאָך די דאָזיקע רייד האָט דער קיניג געגרויסט המן המדתאס זון פון אגגס געבירט און האָט אים דערהויבן

און געשטעלט זיין שטול איבער אלע האַרן וואָס ביי אים. אויב אָבער אַזוי, איז דאָך, לויט דער מגילה, מרדכי נישט ווייניקער מיוחס — עס הייסט דאָך: „ופרשת גדולת מרדכי אשר גידלו המלך הלא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי פרס ומדי; כי מרדכי היהודי מישנה למלך אחשורוש וגדול ליהודים וגו'“ (י' ב—ג). טייטש: און דאָס באַשיידעניש פון מרדכי'ס גרויסקייט, וואָס דער קיניג האָט אים געגרויסט, איז דאָך פאַרשריבן אין די קראַניקעס פון די קיניגין אין פרס און מדי, באַזויל מרדכי דער ייד איז דער צווייטער פון קיניג אחשורוש און גרויס ביי די יידן.

ג

פרעגט זיך, ווי קומט עס, אַז די מגילה זאָל, סיי דעם צדיק סיי דעם רשע, קרוינען מיט דערזעלבער טיטולאַטור, האָט עס אַ פנים די טייטש־מסורה דער־שפירט און האָט דאָס וואָרט גידל ביי המן פאַרטייטשט: גרויס געמאַכט, ווייטער דאָס וואָרט גידלו ביי מרדכי האָט עס פאַרטייטשט: געאַכפערט, פונקט ווי דער שורש גדל ווערט פאַרטייטשט, ווען ער באַציט זיך אויפן אויבערשטן. אָבער דער פורים־הומאַר, אין דער פאַרעם פון פורים־תורות, האָט המנס גרויסקייט אויס־געטייטשט אויף צוויי אופנים. איין אופן — ביידע, להבדיל, זענען געווען לאַנגע־וויטשעס: אַ סימן האָסטו, אַז די תליה וואָס המן האָט געגרייט פאַר מרדכי האָט אויסגעטראָגן פופציק אילן די הייך, און זי האָט טאַקע געפאַסט אַקוראַט פאַר אים, פאַר המן גופא. דער אַנדערער אופן — המן איז געווען גרויס אין גופניות, מרדכי ווייטער איז געווען גרויס אין רוחניות, אלא פאַרוואָס האָט המן צוגעגרייט פאַר מרדכי אַזאָ הויכע תליה, איז די תשובה אַ טאַפעלע: ערשטנס, זאָגט שוין דער מדרש אַז די ווערטער: על העץ אשר הכין לו, מיינען לו לעצמו, דאָס הייסט: פאַר זיך אַליין, פונקט ווי זיי האָבן געדרשנט, אַז ווען אחשורוש האָט געזאָגט צו המן: הכסף נתון לך האָט ער, גלייך, ווי געזאָגט: העץ נתון לך, ווייל סיי הכסף סיי העץ באַטרעפן 165, אַ מין נבואה, אַז דער המן וועט ענדיקן אויף דער תליה. צווייטנס, האָט מרדכי נישט געמוזט זיין קיין גרויסער אין גופניות, כדי המן זאָל אים מאַכן אַזאָ הויכע תליה, גענוג אַז ער האָט זיך אים אַזוי אויסגעוויזן, ווייל עס איז דאָך אַ כלל גדול, אַז ביי יעדן המן איז יעדער יהודי גרויס אין די אויגן.

אָבער אַזעלכע פּשטלעך האָבן געקענט בעיקר אָנגיין ביי עלטערע, דאָס יונגוואַרג האָט זיך אַ פנים געהאַט זיינע פּירושים. וואָהין זייערע פּירושים האָבן טענדירט, לאַזט זיך אָפּלערנען פון צוויי מנהגים זייערע. דער ערשטער מנהג איז באַשטאַנען אין אויפשטעלן אַ תּלייה פאַר המן און זיינע בנים, אָבער צומאָל האָט מען צוגעגעבן אַ היפש געשטעל פון תּליות פאַר סתם שונא־יִשראֵל, פּאַגראַמ-טשיקעס וכדומה — אַ פנים אַ רעליקט פון אַן עלטערן מנהג, וואָס האָט מהנה געווען אויך גוים; שרייבט דאָך, אין יאָר 1778, געטעס מאַמע צו דער דוכסה אָנגאַ אַמאַליאַ איבער אַזאַ אַנשטעל אויפן פּראַנקפורטער יריד: „איבער אַחשוּרוש, המן און מרדכי, אַסתר אַאז״וו, האָבן מיר מיטן לאַכן נישט געקאַנט פּאַרטיק ווערן, בעיקר זענען אונדז געפּעלן די 10,000 (צען טויזנט!) תּליות“. אויף די תּליות, וואָס איך האָב קינדווייז געזען, זענען געווען אויסגעהאַנגען אויסגע-שטאַפטע פיגורן, וואָס האָבן פּירגעשטעלט המן מיט זיינע צען בנים, — ער אַ דאַרער, אַ לאַנגער, און מען האָט אים געקענט באַמבלען מיט די הענט; די בנים ווייטער אַלץ קירצערע, לויט זייער עלטער, האָט מען זיי געמוזט באַמבלען מיט שטעקעלעך. דער צווייטער מנהג איז באַשטאַנען אין אַרומגיין אויף שטאַלצן, כדי צו דערגרייכן המנען אויף דער הויכער תּליה און אים כביכול דאַרט אויבן אונטערבאַמבלען.

וואָס שייך דעם מנהג מיט די שטאַלצן, דערמאָנט אפילו יצחק שיפּער, אַז ער האָט צו טאָן מיטן דייטשישן נידהאַרדט־שפּיל, אָבער אין דער אמתן ברענגט ער נישט קיין ממשותדיקע ראיות, און אומזיסט האָט זיך לעצטנס ד״ר מיכאל קרעבס דאַריבער באַמיט, כאַטש עס וויל זיך באַמערקן, אַז אַנדערע עלעמענטן פונעם נידהאַרדט־שפּיל האָבן זיך יאָ ביי אונדז דערהאַלטן, אָבער דאָס איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך. איך גופא האָב קינדווייז, מיט קאַרגע זעכציק יאָר צוריק, געזען אַ שטאַלצן־שפּיל אום פורים און האָב עס אויך באַשריבן («בּחצרה של מרת מאַלטשי״, געדרוקט אין „גזית״): זיבן זין פון אונדזער שכן, לינדנער, אונטערן אַנפיר פון אַ וואַליער ינגל, וואָס האָט ביי אונדז אין שטאַט געלערנט אין דער דייטשישער גימנאַזיע, נחשוּן (שפּעטער אַ דאָקטער, געוויינט אין חיפה) זענען פורים, אַרומגעאַנגען אין הויף, אויף הויכע שטאַלצן, האָבן זיך גאָר קונציק

אן עצה געטאן מיטן הויכן שניי, וואס האט דערשווערט דעם גאנג זייערן; צו מיטיק האבן זיי די שיסלען אַנידערגעשטעלט אויפן דאך און אַזוי, צו אונדזער אַלעמענס געלעכטער, געגעסן. נאך מער, עס זענען ביי אונדז אַנגעגאַנגען דריי פירושים וועגן דעם מנהג. דער ערשטער פירוש האט געהאט צו טאן מיטן צונאַמען שטעלצעלע, ווי עס האט ביי אונדז געהייסן אַ משפחה בעלי-עגלות גאָר גידעריקע, וואָס נאָר איינמאַל אין יאָר זענען זיי עולה לגדולה געווען, אום פורים — געאַנגען נישט אויף שטעלצעלען נאָר אויף שטאַלצן; דער צווייטער פירוש איז געווען אַ חדרישער; מען גייט אויף שטאַלצן כדי מקיים צו זיין: המן האגגי, עסן המן טאַן] אויפן דאָך; דער דריטער פירוש איז געווען אַ סטודענטישער: per aspera ad Estera, וואָס איז אַ נאַכקרום פון לאַטיינישן, ווייזט אויס לויט ווערגיל געפורעמטן, ווערטל: per aspera ad astra; וואָס מיינט: דורך שטרויכ-ליקע וועגן צו די שטערן, בשעת דער נאַכקרום מיינט: דורך שטרויכליקע וועגן [= גיין אויף שטאַלצן] צו אַסתרן].

ו

מעגלעך, אַז דער פאַרדריי פון aster אויף Ester וואַרפט אויך אַ ליכט אויף אַן אַלט-פּויליש ליצנות — וועספּאַזיאַן קאַכאַבטקי (1633—1700) שרייבט:
 Gdy Amana wieszano, żydowska halastra
 Przy pohyblu wołała: sic itur ad astra

טייטש: ווען מען האָט המן געהאַנגען, האָט דער יידישער המון, ביי דער מפלה גערופן: אַזוי גייט מען צו די שטערן. אוודאי מיינט דער פשוטער באַנוץ מיט דעם ווערגילישן ווערטל, אַז המון, וואָס האָט באַגלייך מיט ענלעכע רשעים, געמיינט, ווי עס הייסט אין ישעיה: ואתה אמרת בלבבך אעלה ממעל לכוכבי אל אַרים כסאי (י"ד, י"ג); טייטש: און דו האָסט געזאָגט ביי זיך אין האַרצן, איך וועל אַרויפגיין העכער, איבער גאַטס שטערן וועל איך אויפהייבן מיין שטול; קומט דאָס ווערטל און זאָגט דעם הויך־אויפגעהאַנגענעם המון: אַט אַזוי גייט מען אַרויף צו די שטערן. אַבער דער דרש־באַנוץ האָט אויך געקאַנט אַפּחזקון פון המון, וואָס האָט געוואָלט קריגן די מלכה, און פּלוצים גאָר: sic itur ad Estera[m], אַט אַזוי דערגרייכט מען אַסתרן, און אַ ראיה דערצו איז טאַקע דער דערמאַנטער סטודענטישער וויץ.

אויב מיר האַלטן שוין ביי פּויליש, וויל זיך דערמאַנען, אַז דאָרט איז אַ פנים אויך אַנגעגאַנגען דער זאָג: מען האָט דיך געמענט אויפהענגען צוזאַמען

מיט המנען, און אזוי ברענגט י. טשובעק אין געזעמל פון מרידה-לידער (ראקא-שאַוואַ פּאַעזיאַ" קראַקע, 1916, ז' 205) אַ ליצנות פון יאָר 1607 וועגן זאַילוס, וואָס האָט מחמת קנאה אַראָפּגעריסן האַמערס פּאַעזיע און איז געוואָרן אַ שם-דבר פאַר שרייבערישער נישט-פאַרגינעריי:

Sly(nie) Nazo z Homerem po ten wiek dzisi

Zoilus z Hamanem po staremu wisi

טייטש: עס זענען באַרימט נאַזאַ (אַווידיוס) און האַמער ביןן היינטיקן טאַג, זאַילוס און המן ווייטער הענגען ווי פריער.

ז

עס לאַזט זיך אויך דערמאַנען, אַז המן האָט צוגעהאַלפּן צו פאַרהיימישן ווערטלעך. אזוי פלעגט מען, בעיקר אין סוחרישע קרייזן, זאָגן איינעם, וואָס האָט מורא געהאַט איינצושטעלן און זיך אַריינלאָזן אין אַ ריזיקאַלישער, לאַ כל שכן קרימינאַליסטישער טראַנזאַקציע, און ער האָט זיך געווערט, אַז ער האָט מורא פאַר אַ שווערע שטראַף: אפילו המנען האָט מען נישט מער ווי איין מאָל געהאַנגען, וואָס איז נישט מער ווי אַן אויסברייט פונעם מער פּאַפּולאַרן זאַג: הענגען הענגט מען נאָר איין מאָל, וואָס איז געוויינטלעך געווען דער ענטפער פון אַזאַ מין ריזיקאַנט, אַבער אין גרונט איז עס אַן אויסגעליענס ביי די גויישע שכנים, וווּ די שטראַף פון הענגען פאַר פאַרברעכערישע מעשים איז געווען גיכער שכיח ווי ביי יידן. אַבער די נקמהדיקע פּאַנטאַזיע האָט המנען נישט געלאָזט בלויז איינמאַל הענגען, זי האָט צוליב-דעם געלאָזט מקוים ווערן זרשיס רייד: אשר החילות לנפול לפניו לא תוכל לו, כי נפול תפול לפניו (ו', י"ג) טייטש: אויב דו האָסט אָנגעהויבן צו פאַלן פאַר אים וועסטו אים שוין נישט בייקומען, דו וועסט האַלטן אין איין פאַלן פאַר אים. פּרעגט זיך אַ קשיא: פאַלן פאַלט מען דאָך אַראָפּ אונטן, און הענגען הענגט מען דאָך אויף אויבן. — איז דער תירוץ אַ טאַפּעלער. ערשטנס, איז דאָך דער שטריק פון אַ געהאַנגענעם אַ סגולה, בפרט נאָך פון אַזאַ מין שטשאַגל, איז תוך-כדי-דיבור המנס שטריק צעכאַפט געוואָרן און ער איז אַראָפּגעפאַלן; צווייטנס, איז דאָך מסתמא אַן עבירה געווען אַ לייטישער שטריק, האָט מען אים אויפגעהאַנגען אויף אַ דין, ביליק צוקער-שטריקל, האָט ער זיך גיך אָפּגעריסן און איז ממילא אַראָפּגעפאַלן, האָט מען אים ווידער געהאַנגען, איז ער ווידער אַראָפּגעפאַלן וכו'. מעגלעך, אַז דאָס האָט אויך אַ שייכות מיטן זאַג: המן האָט זיך פון דער תליה אָפּגעריסן, וואָס מען פלעגט

זאגן ביי אַ גאַר גרויסער זאווערוכע אום פורים, ווייל אַ געוויינטלעכער שטורמ-
ווינט פון אַ גאַנץ גייענדיק יאָר באַגלייט דאָך יעדן געהאַנגענעם.

ח

צום סוף בעט זיך דער באַמערק, אַז דער פורים-טייטש האָט נישט געקאָנט
פאַרשטיין, וויאַרום האָט זרש גערעדט לשון קודש, האָט מען עס אויסגעפּשטלט.
אַז זי האָט דאָס וואָרט נפּל אַרויסגעזאָגט גוייש; דהיינו אוקראיניש: na pal,
אַדער פּויליש: na pal, וואָס איז אַ רוף אויסצופירן אכזריותדיקע טויט-שטראַף,
וואָס איז באַשטאַנען אין דורכפירן אַ לאַנגן, אויבן שאַרף-פאַרשפיצטן הילצערנעם
פרענט, דורך דער לענג פונעם פאַרמשפּטנס גוף. עס איז, אגב, איינס פון די
וואָרטשפּילן, וווּ אַ סלאַוויש וואָרט האָט געמאַכט דעם אַנשטעל פון אַ לשון-קודש-
דיקן און פאַרקערט. אַזוי פלעגט מען אין אונדזערע קאַנטן אַ שטייגער, ביי אַ חתונה-
צו זינגען פּליעסקענדיק מיט די הענט: היום הרת, היום הרת, וואָס איז ענלעך
אויפן אוקראינישן מנהג אויסצורופן: harazd [= האַראַזד, אויך: האַראַס] וואָס
מיינט, בערך, בראַוואַ וכדומה; אַדער גאַר שטיפּעריש אויסצורופן: הוליאַי הוליאַי,
וואָס אָפּן גערעדט, אין אוקראיניש, מיינט עס huljai [= טאַנאַן], אַבער פאַרהוילן
מיינט עס: האַ לאַה [= דאָס איז לאַה], וואָס לבן האַרמיס פאַסטוכעס האָבן געזונגען
ביי יעקבן אויף דער חתונה, בשעת ער האָט געמיינט, אַז ער שטייט אונטער דער
חופּה מיט רחלען, און באַמת האָט מען אים גאַר אַריינגעשלייערט לאַהן; אַזוי אַז
די אויסרופן: הוליאַי הוליאַי, האָבן זיך מתכוון געווען צום חתן, ער זאָל זיך
אַרומקוקן, אויב עס איז שוין נישט צו שפּעט, צי מען האָט אים נישט אָפּגענאַרט
מיט אַן אַנדערער כלה. צו דעם סאַרט געהערט אויך אַן אַנדער פּורימדיק וואָרט-
שפּיל — לאַ די וואָס מען האָט המן אויסגעטייטשט: האַ מאַן [= דאָס אין מאַן],
וואָס איז דער עיקר געפּילעכץ פונעם המן-טאַש (דאָס קען נישט זיין קיין איבעריק
אַלטער טייטש, ווייל מאַן = Mohn האָט פּריער געהייסן magen), האָט מען אַן
אַנדער פּורימדיק מאַן-מאַכל makagigi געטייטשט מכה אגגי, כאַטש אַזוי וואָלט
גאַר באַדאַרפט צו הייסן דער גראַגער (ביי אונדז: דער גרעגער).

צום סוף אַ וואַריאַנט צו אונדזער גרונט-ווערטל: גרויס ווי המן — וואָלף
יוני'ן ברענגט, אין זיין שפּראַך-ווינקל: ער איז גרויס ביי זיך ווי המן (טאַג-מאַרגען-
זשורנאַל), 22 יאַנואַר (1967).

7. פויסט תרתי משמע

א

געטעס פויסט און שילערס רייבער און היינעס האַרצרייסעניש, אַט האַסטו די גאַנצע דייטשע ליטעראַטור — אַזאַ ווערטל איז אַרומגעגאַנגען אין מיין יוגנט אין מיין געבוירנשטאַט, וואָס האָט זיך געכאַוועט אויף משכילישע מסורות. דאָס ווערטל איז אַבער אַ שפּעטערס, און מסתּמא אַ המצאה פון אַ סטודענט, וואָס האָט אַפּערירט מיט דעם טאַפּלשפּיל פון די ווערטער: (1) פויסט = Faust, דער נאַמען פונעם מיטלעלטערלעכן מכשף, וואָס איז דער גיבור סיי פון פּאַלק־דערציילונגען, סיי פון שרייבערס (מאַרלאַוו, לעסינג, געטע, היינע, לענאו, פּאול וואַלערי, טאַמאַס מאַן); (2) רייבער = Die Räuber דער נאַמען פון פּרידריך שילערס באַקאַנטער דראַמע; (3) האַרצרייסעניש — אַ שטיפּערישער באַנוץ מיטן טיטל פון היינריך היינעס באַקאַנטן רייזע־בוך: Harzreise, וווּ דאָס וואָרט מיינט אַ באַרג־געגנט אין דייטשלאַנד. דער גרונטיקער באַטייט פון Harz מיינט אַבער פּעך, זשוויצע; אַזוי אַ שטייגער, דערקלערט א.מ. דיק דער אַפּשטאַם פונעם נאַמען פון זיינס אַ העלד: בענצאַע: „גרונטליך וואַקסט דיזער נאַמען פון איינער געווירצהאַפּטען האַרצעס (פּעד) וואָס פליסט פון דעם בוים בענצאַע אין זאַמאַטריע דאָרט אין אַסטאַינדיען און שמעקט זייער גוט און מאַנכע איבער זעצער זאָגען דאָס איז קדה פון דיא קטורת“ (דיא גריזעטקע, ווילנע, תרל"ו, ז' 18).

אַזוי ווי די ווערטער: פויסט, רויבער, האַרץ־רייזע [= האַרצרייסעניש] ווערן באַנוצט כּפּשוטם, קומט דאָס ווערטל, וואָס האָט אַ בפּירושן אַנטי־דייטשישן שפּיץ, און איז ממילא פּאַסט־משפּיליש (מעגלעך אויפּגעקומען אין די צייטן פון שטעקערס אַנטיסעמיטיזם), און פּאַרווייזט אונדז אויף דער טראַגעדיע פון דער אַסימילאַציע — די אמת דייטשישע דיכטער האַבן כּוח (פויסט, רויב) און דער ייד, וואָס מיינט צו זיין זייער שותף, האָט בלויז ווייטיק (האַרצרייסעניש).

ב

זענן שפיל מיטן וואָרט Faust זע ביי יוליאַן טובים Cicer cum caule etc. (1958, ז' 103) — ער ברענגט אַ קאַטאַלאַג, וואָס קראַקעווער ליצנים האָבן צוזאַמענגעשטעלט, און דאָרט געפינט זיך אויך *Goethe Jan Wilkolaz : Pięść etc.* דאָס הייסט ווערטלעך איבערגעזעצט סיי וואָלפּקריך [= וואָלפּגאַנג], סיי פּויסט. אַ פּיינע ליצנות איבער אַ נאַמען פון געטעס אַ באַקאַנטן חיבור האָט געמאַכט לייזער וואַלף — ער האָט אברהם סוצקעווערס פּאַעטישע ערשטלינגען אָנגערופן: די לייזן פון יונגע ווערטער לויט געטעס: *Die Leiden des jungen Werther*. וואָס שייך דעם שפיל מיט *Harzreise* וווּ דאָס וואָרט ווערט איבער־געטייטשט ווי דאָס יידישע האַרץ, האָבן מיר עס אין טיטל פון לייב אַליצקיס בוך „מיין האַרץ־רייזע, ישראל לידער“ (פאַרלאַג י. ל. פּרין, 1960), וווּ עס שפּירט זיך אפשר אַן אַנדער פאַרבאַהאַלטן שפיל: (1) מוטאַל־לב [= אידעאַל], (2) מטעל־לב [= האַרץ־רייזע].

וואָס שייך דעם פאַרבייט פון *Harz* [= פּעך] און *Herz* [= האַרץ], איז כּדאי צו באַמערקן, אַז סיי פּעך סיי יענע באַרג־גענגט זענען לשון זכר *der Harz*, און סיי *Herz* סיי האַרץ זיינען נייטרום, כיבאי די כּוונה איז צום נאַמען הערץ וואָס מיינט אייגנטליך, הירץ און באַטייט הערש אָדער הירש דער שם־חול פון צבי, אָבער אויב שוין דערמאַנען נעמען, געפונען מיר דעם פאַרבייט פון *Harz* און *Herz* אין אַ באַקאַנטן משפּחה־נאַמען, וואָס האָט גרונטיק געקלונגען *Reinharz*, ווי עס רופט זיך אַן אַרט אין דייטשלאַנד, אָבער אַ טייל פון דער משפּחה, וואָס האָבן אַפנים נישט געוואוסט דערפון, און דעם נאַמען געהאַלטן צו יידיש, האָבן אים אויסגעביטן אויף *Reinherz*, און איינער פון זיי האָט עס אפילו העבראזירט: בר־לבב. צום סוף מוז מען נאָך דערמאַנען, אַז דייטשיש פאַרמאַגט אַ וואָרט *Harzreisser* [= דער וואָס נעמט אַראָפּ די זשוויצע פון די ביימער] און אויב אַליצקי האָט עס אפילו יאָ געוואוסט, איז אַ ספק, צי זיין באַנוץ איז אַן אַנשפּיל דערויף.

ג

דער טאַפּל־שפיל מיטן וואָרט פּויסט איז אויך אַריין אין ווערטל: פאַר אַ פּויסט האָט אַפילו אַ פּירסט [= פּערשט] מורא, וואָס מען האָט געקאַנט טייטשן כּפּשוטו: פאַר כּוח האָט אפילו דאָס מלכות מורא, און כּדרושו: פאַר אַ מכשף האָט אפילו דאָס מלכות מורא. מען דאַרף אָבער אַ קלער טאָן, צי דאָס ווערטל איז דער טאַטע אָדער דער

זון פון אַן אַנדערס : פאַר אַ פּוּיסט האָט אָפּילו דער פּראָסט מורא — צום דערקלער זע וואָס עס זאָגט בערטאַלד אאווערבאן אין זיין באַרימטער דערציילונג («באַרפּיסעלע»):
 Wer nicht will, dass ihm die Haende frieren, muss eine Faust machen
 [= ווער עס וויל נישט, די הענט זאָלן אים פאַרפּרוירן ווערן, מוז מאַכן אַ פּוּיסט].

און צולעצט צוויי באַמערקן. ערשטנס וועגן ענין האַרץ־הערץ — די סביבה פון האַרץ־געבערג האָט מען לאַטיניזירט Hercinia אַזוי, אַ שטייגער, בענעדיקט כּמיעלאָווסקי אין זיין קוריאָזער ענציקלאָפּעדיע Nowe Ateny (1745), וואָס רופט אַן דעם האַרץ־וואַלד — las hercyński. צווייטנס, וועגן אַ צופאַליקן צוזאַמענטרעף — י. ל. פּרץ : «דעם אַלטנס נעכטיק האַרץ־רייסעניש. — — כּיבּינ'ם אַריין מיטן באַס, האָט ער אויפגעשטעלט אַ פאַר אויגן — — ביסט אַריין ווי אַ שיכור מיטן פּוּיסט אין שפּיגל» («וואָס אין פּידעלע שטעקט», אַלע ווערק, 1947, באַנד 6, ז. 82). און נאָך עפעס — י. ל. פּרץ האָט אויך אַן אַדיעקטיוון באַנוץ : «ער קלאָגט מיט אַ האַרץ־רייטיקער שטימע» (דאַרט, באַנד 7, ז. 112).

8. מעשה בהמה

א

ווי א פריץ שלעפט זיך נאך א קי — שוין פון אונדזער אויסלייג פון דעם ווערטל: 1) ווי = ווי; 2) קי = קו, איז קלאר, און מיר ווילן באצייכענען זיין רעגיאנאלע באגרענעצקייט, אבער אויב מיר נעמען אין באטראכט, און די כוונה איז דא אונטערצושטרייכן דעם סיום פון די פוילישע משפחה-נעמען: $(s)ki$, און לויטן ווערטל זענען דאס נעמען פון פריצים, מוזן מיר אָננעמען, און דאָס ווערטל איז אויסגעוואַקסן אין אַ סביבה, ווי אַ שטייגער, מזרח-גאַליציע, וווּ די פּאָליאַקן זענען אַ מיעוט, און זענען, אָדער ווערן באַטראַכט ווי פריצים, און וווּ יידן טראָגן גישט קיין נעמען מיט אַזאָ סיום. אַזוי האָבן זיך אין מיין געבוירנשטאַט, בראַד, זעלטן דורכגעוואָרפן אַזעלכע נעמען, און איך געדענק קוים עטלעכע פון זיי (אַפּאַטאַוסקי, ביאַלאַפּאַלסקי, לואָוּאָוסקי, ראַגאַוּאָוסקי), אַלע אַריבערגעקומען פון פּאַרשיידענע קאַנטן אין צאַרישן רוסלאַנד.

אָבער דאָס ווערטל האָט אויך אַן אַנדערן נוסח: אַז די קי איז פון פּאַרנט, איז עס אַ קעלבל; אַז די קי איז פון הינטן איז עס אַ פּריץ; אין דער ערשטער העלפט איז קי = קו = אַ בהמה, און איז געפורעמט לויטן באַקאַנטן פּאַרגלייך: [ער] גייט (איר) נאָך ווי אַ [דער] קי [= קו] אַ קעלבל; אין דער אַנדערער העלפט איז קי = $(s)ki$. חדר-יינגלעך האָבן אַפילו געהאַט אַ מין רעטעניש דאַרויף: 1) כי לפני — אַז די קי איז פון פּאַרנט; 2) כי תחת — אַז די קי איז פון הינטן [= אונטן]; עס זענען קונציקע קיצורים פון פּסוקים: 1) כי לפני (לחמי אנחתי תבוא), — טייטש: ווייל פאַר מיין ברויט קומט מיין קרעכץ, און איז אַ פּסוק אין איוב; 2) כי תחת (יופי) טייטש: ווייל [לויט אַנדערע: אַ ברין] אַנשטאַט שיינקייט, און איז אַ פּסוק אין ישעיה. אָבער אויב שוין ישעיהו, האָט ער אַן אַנדערע און בייסקערע שייכות צו אונדזער גרונט-ווערטל אין זיין אַביסל לענגערן, מעגלעך פּרימאַרן, נוסח: ווי [= וווּ] אַ פּריץ שלעפט זיך אים נאָך אַ קי; ווי אין פּסוק שטייט: קיא צואה [יהואש: שמוציק מייקעכץ].

אייזיק מאיר דיק האָט זיך אָפנים נישט געכאַפּט, אָז ער קען זיך אָנכאַפּן אין אַזאַ חוּזק־שפּיל, ווען ער האָט, לויטן משכילישן שטייגער, אָפּגעלאַכט פון היימישע נעמען, כאָטש ער אָפּערירט אויך מיטן ענין פאַרנט און הינטן: „אַ צוויי־ערלייאַ טיטולין זיינען דאָ ביי אונז אידן איינער וואָס לייגט זיך צו פון פאַרינט למשל ווי רעב, מופלג, מאור הגדול, קדישאַ ופרישא, און דאָש גלייכין און דער אַנדערער טיטול לייגט זיך צו פון הינטין, און איז נאָר אַקליין ווערטילע, למשל לע, קע, און אין וואַלינען אויך צע. דיא וואָט פון פאַרינט ווערין נור גיברויכט בייא מאַנעס לייט, און דיא וואָט פון הינטין ווערין גיברויכט אויך ביי פרויען, למשל איצעלע, ליעלע, חיעלע, עליענקע, אויב ר' שלומצע; דיא וואָט פון פוירינט ווערין על פי רוב צוא גילייגט נור לפנים פון כבוד וועגין אַדער פון חניפה וועגין והא ראייה דאָש אונטער דיא אויגין רופט מען אים גאָר ניט על פי רוב מיט דיזע טייערע טיטלען; לע אָבער איז אזוי אַטיטול וואָט מען לייגט צוא פון הינטין אויש ליבשאַפט און דאָהער זאָגט מען אונטער די אויגין אויך: חיעלע, הענעלע, ישראלע, שלומעלע און דאָש גלייכין“ (דיא דינסט מיידעל וכו', ווילנע, 1868, ז' 8-9). אָבער עס ווייזט אויס, אָז דער ענין קע איז ביי אים געווען באַזונדערס מבוזה, שרייבט ער דאָך: „דיא העסליכע (פאַסקודנע) ענדונג קע, אזו ווערט למשל פון דעם העברייעשין נאָמען יצחק, איצקע, פון בנימין בינקע, פון יחזקאל חאצקע, און אַזוא ווערט בייא זייא יוסף יאַסקע“ (דער שדכן, ווילנע, 1874, ז' 4). אָבער דער פאַרגלייך צו קיא איז אים נישט איינגעפאַלן.

ב

דער בייסיקער באַנוץ וועט אונז אפּשר אַביסל ווייניקער ווונדערן, אויב מיר וועלן געדענקען, אָז דער סיום ski האָט אויך ביי די פּאָליאַקן גופא אַ צוגע־שפיצטע נאָטע, און אזוי ברענגט יוליאַן קוזיזשאַנאווסקי אין זיין בוך Dawna facecja polska (ז' 313, 1960) אַ מעשה מיטן פוילישן קיניג, סטעפּאַן באַטאַרי, וואָס האָט געוואַלט פאַרטיילן אַ כהונה פון אַ גלח, האָט מען אים געזאָגט, אָז ער דאַרף זי געבן אַ שלאַכטשיק, דאָס הייסט: אַן אַדעליקן, האָט ער, אַליין אַן אונגער, געפרעגט, ווי אזוי דערקענט מען אַ פוילישן אַדעליקן, האָט מען אים געענטפּערט: אויב זיין נאָמן פאַרענדיקט זיך ski, איינמאַל האָט ער געהערט, ווי אַ שיקסל רופט איר חזיר פאַרצויגן: maluški [= קלייניגער], האָט ער געפרעגט, צי דער חזיר קאָן אויך באַקומען די כהונה, ער פאַרענדיקט זיך דאָך מיט ski. אָבער דער באַנוץ: קי = (s)ki = קיא [צואה] איז אַ טאַפּלשנידיק מעסער,

און פונקט ווי ער שניידט אַ גוי, שניידט ער אַ ייד. און אַזוי דערציילט ר' חיים האַמבורגער אין זיינע זכרונות איבער אַלט-ירושלים, „ספר שלושה עולמות“, (חלק ראשון, ירושלים, תרצ"ט) וועגן זיין פעטער, ר' מאיר, אַז איינמאָל האָט ער געיידישט אַ קינד פון אַ חשובן אשכנזי, און דער מנהג איז דעמאָלט געווען, אַז מען פלעגט מל זיין אין דער פרי, אָבער די סעודה, איז געווען פאַרנאַכט; אַז דער מוהל איז געקומען צו דער סעודה, האָט שוין דער עולם געהאַט פאַרכאַפט אַלע פלעצער ביים טיש, האָט אים ר' יחזקאל סוכאַוואָלסקי (שפעטער איבערגעביטן דעם נאָמען אויף דאַנין) געזאָגט: ר' מאיר, אַז איר וועט זאָגן, אויפן אַרט, אַ מלתא דבדיחותא מאכן מיר אייך אַ פּלאַץ. האָט אים ר' מאיר תיכף אָפּגעענטפערט מיטן פּסוק: כי כל שולחנות מלאו קיא עד בלי מקום, יהואש טייטשט: ווייל אַלע טישן זענען פול מיט שמוציקע מייקעכץ ביז ניטאָ קיין אַרט [קיין ריינער]. דער מוהל האָט זיך מתכוון געווען אַ שטאָך צו טון די דעמאָלטיקע עולים פון רוסלאַנד, וואָס האָבן זיך פאַרענדיקט מיט קי, ווי אַ שטייגער: סוכאַוואָלסקי, גראַזאַווסקי, סמילאַנסקי וכדומה (ז' מ"ג).

אַגב, ברענגט ש"י ענגונן אין זיין בוך „תּמול שלשום“, וואָס באַשרייבט די צייט פון דער צווייטער עליה, אַ מעשה מיט איינעם אַן עסקן שפּאַלטלעדער, וואָס נפתלי, דער לץ פון דער חברה, שטעלט אים צו אַ גראַם לויטן פּסוק: את הראש ואת הפדר; טייטש: דעם קאַפּ און דאָס פעטס; זאָגט מען אים, אַז אין פּסוק איז די פ"א נישט מיט אַ סגול, נאָר מיט אַ קמץ, איז דאָך זיין גראַם נישט לפי כּללי הניקוד, ענטפערט ער: כי מר פדר ושפּלטלדר כבר יצאו בריקוד [= גייען שוין אין אַ טאַנץ], און איצט, אַז דאָס וואָרט פדר איז אין מיטן פּסוק האָט שוין די פ"א אַ סגול; איז עס שוין אַ סטאַטעטשנער גראַם; פרעגט שפּאַלטלעדער: חרוז נאה מזה לא מצאת לשמי, ענטפערט דער לץ: כל אשר אחרת. לשמן מלא קיא, ווילן מיר באַמערקן, אַז די תשובה וואָלט זיך גיכער געפאַסט צו נעמען, וואָס ענדיקן זיך מיט קי, אָפּערירט דאָך דאָס בוך, אָפּלאַכנדיק מיט די חזק'נעמען: עסקנוביץ, עסקנסקי און עסקנוזן.

אָבער נישט בלויז ki נאָר אויך ski איז אַריין אין ראָד פון חזק — אין איצטיקן פּוילן האָבן אַ טייל פון די דאָרט איבערגעבליבענע יידן איבערגעביטן זייערע יידיש-קלינגענדיקע משפּחה-נעמען אויף אַזעלכע, וואָס קלינגען מער פּויליש, און אונדזער סיום פאַרנעמט אין דעם פאַרבייט אַ וואָשנעם פּלאַץ, איז דערפון אויסגעוואָקסן אַן איראַנישער זאָג: די יידעלעך קאָכן זיך אין סקי-ספּאָרט, אָדער: די יידעלעך זענען געוואָרן סאַמע סקי-לויפּערס, און דער זאָג האָט אויך און אפשר בעיקר, אַ פּוילישן נוסח.

אָבער קערן מיר זיך אויף אַ ווייל אום צום שפילעוודיקן פירוש: כי = קי
 [קו] = קיא [צואה], כדי צו באַמערקן, אַז ווען די חדר-יינגלעך האָבן אָפּערירט
 מיטן פּסוק: כי תחת יופי, האָבן זיי נישט געוואוסט, אַז פאַרשטערס לייענען כּוּ
 תחת יופי, און יהוָש האָט טאַקע איבערגעזעצט: אַ בראַנד שטאַט שיינקייט, לאַ
 כל שכן אַז מאַנדעלקערן האָט געראַטן לייענען: קיא תחת יופי, טייטש: מייקעכץ
 שטאַט שיינקייט. אָבער דער חדר-פירוש האָט פאַרט געהאַט אַ היימישע מסורה —
 ווי, אַ שטייגער, דער זאָג פון אַ גוטן יידן (מען רופט אָן ר' אורי סטרעליסקער און
 אַנדערע), אַז ער איז זיך מפרנס פון צוויי קי — 1) כי בך בטחנו [= דען אויף דיר
 האָבן מיר זיך פאַרטרויט]; 2) כי לך יחלנו [= ווייל אויף דיר האָבן
 מיר געהאַפּט]. אָבער דאָס געהער צו ענלעכע וואָרטשפילן און זייערע קאַמ-
 בינאַציעס ווי אַ שטייגער: איך שטיי אויף אין דער פּרי, מעלק איך מיר מיין קי,
 ווי אין פּסוק שטייט: כי לך יחלנו; שפּעטער עס מיר מיין יאכל ווי אין פּסוק
 שטייט: יחל אל ד' [= האָף אויף גאַט], און פאַרטרינק מיר מיט קאַווע ווי אין
 פּסוק שטייט: קוה אל ד' וחזק [= האָף אויף גאַט און זיי שטאַרק]. פאַרשטייט זיך,
 אַז דאָס וואָרטשפיל פאַסט זיך צו צו כלערליי סיטואַציעס, אַזוי האָב איך, בשעת
 דער ערשטער וועלט-מלחמה, געהערט פון איינעם, וואָס האָט זיך אויסגעהאַלטן
 פון זיין אַ זעלנער: כי תצא למלחמה — אַ קי (= קו), אַ בהמה גייט אין פּראַנט
 אַריין. דאָ איז קו = בהמה אין זיגען פון אַ נאַר, שוטה, וואָס האָט אַ ים מיט
 באַנוצן (אַ שלל מאַטעריאַל האָב איך געבראַכט אין „קערת צימוקים“, סי' 282).
 אַוודאי, אַז מען באַנוצט זיך מיט אַ ווערטל: אַ גוטע קו איז אַ האַלבע פּרנסה, מיינט
 מען אַ קו ממש, וואָס גיט מילך; אָבער אַז מען שטעלט צו דאָס אַנדערע ווערטל:
 אַ שיינ ווייב איז אַ האַלבע פּרנסה, און מען איז ביידע משדך אין אַ סילאַגזום: אַ
 שיינ ווייב, וואָס איז אַ גוטע קו, איז אַ גאַנצע פּרנסה — מיינט מען אַ ווייבל, וואָס
 האָט אַ טאַפּלע סגולה — איז אי שיינ אי נאַריש. זע אָבער ביי אביגדור המאירי
 (אין זיין פּאָעמע איבערן יידישן גיבור יאַסעלע טעגלאַש): „וכה אמרו: הביטו
 שתיים שפחות / עובדות לאדון אבריש עבודת-הפרך / פרתו ברפת עושה לו
 גבינה / וביצים וכסף — אשתו העדינה ו' „מאזנים“, שבט תשכ״ז, ז' 184).
 טייטש: און אַזוי האָט מען געזאָגט: קוקטס, צוויי דינסטן האַרעווען שווער פאַרן
 האַר אַבריש, די קו זיינע אין שטאַל מאַכט פאַר אים פּוטער, און אייער און געלט —
 זיין איידל ווייב.

9. אַז עס קלינגט

א

אַז עס קלינגט איז חגא — איז אַ זייער פאַרשפּרייט ווערטל, אַ מין משל פאַר כל מיני נמשלים. דער משל וויל זאָגן, אַז אויב עס באַמבלען זיך די גלעקלעך און קלינגען, איז עס אַ סימן, אַז עס איז עפעס אַ יום טוב; אומזיסט וואָלט מען זיי נישט מטריח געווען; דער נמשל ווייטער קען זאָגן, אַז אויב מען זאָגט עפעס און מען זאָגט עס הויך, איז דאָ אַ טעם דערביי; וואָס ווייטער דער טעם איז, איז געווענדט, וויאָזוי דער ענין חגא ווערט אויסגעטייטשט, און זיינע אויסטייטשן זענען פּילפּנימדיקע. עס קען הייסן כּפּשוטו, אַ פּריילעכער, קאַלענדאַרישער ענין, עס קען הייסן כּדרושו, עפעס גאַרנישט פּריילעכס, פּונקט אַזוי ווי דאָס וואָרט חתונה קען הייסן סיי כּפּשוטו סיי כּדרושו, און אַמאָל איז עס אַ גאַר ביטערער דרוש, וווּ חגא און חתונה קענען זיך גאַר נאַנט באַגעגענען, ווייל ביידע האָבן אויך דעם באַטייט פּון אַ פּורעניות, בעיקר אַ פּאַגראָם.

אַז מיר קוקן זיך צו צום משל גופא, זעט מען, אַז די גלעקער, וואָס באַ- וועגן זיך אין אים, זענען באַגרענעצט אויף זייער עיקר-סאַרט, קלויסטער- גלעקער, און זייער פּונקציע איז באַגרענעצט אויף זייער עיקר-עובדא, אויס- קלינגען זייערס אַ יום-טוב. אָבער מעגלעך, אַז דער נמשל, בעסער געזאָגט: די נמשלים, האָבן געבראַכט דערצו, אַז אויך די איבעריקע סאַרטן קלינגערייען האָבן זיך אַריינגעמישט אין קלויסטער-גלאַק אַריין, דען אַ חוץ אים האָט דאָך אַ שטאַט פאַרמאָגט אַנדערע גלעקער — אַזוי דערציילט אונדז יאַנקעל לעהרער (דער מחבר פון שמחה פּלאַכטע): „דער קלינגער האָט צום אונגליק פּעראַיהרט [= זיך טועה געווען] אונד אנשטאַט דיא שטאַט גלאַק אַן ציא ציהען, האָט ער דעם שטאַט רעם גלאַק אַן געצויגען. עס ברענט עס ברענט — איז געוואָרן אַ געשרייא“ (די שיינע העלענא, וואַרשע, תּרע״א, ז' 9). דער מחבר, וואָס וואַקלט זיך צווישן די גלאַק, ווי עס גייט אין דייטשיש און צווישן דער גלאַק ווי עס גייט אין יידיש,

דערציילט איבער א פארמיש פון צוויי קלינג-פונקציעס — איינע פונעם שטאט־גלאַק, וואָס איז מכוון צו פובליצירן עפעס אין נאָמען פון די שטאט־אַרגאַנען, איינער פונעם שטורם־גלאַק, וואָס איז מכוון אויפּמערקיק צו מאַכן אויף אַ פייער, וואָס איז אויסגעבראַכן. אגב, מוזן מיר באַמערקן, אַז דער פראַקטישער טעם ביים אויפרודערן פונעם שטורם־גלאַק איז אַ שפעטערדיקער, דער פריערדיקער איז אַ מאַגישער — מען האָט, פשיטא, געגלויבט, אַז דאָס עצם קלינגעריי, פאַריאַגט דונערן און בליצן, אַ שטורמישן וועטער, וואָס איז אַ מעשה־שטן, און דערצו האָט טאַקע געטויגט אַ קלויסטער־גלאַק, בפרט אַזעלכער, וואָס מען האָט אים איינגס דערצו געגאַסן און מקדש געווען — און מאַרטין לוטער דער־מאַנט די דאָזיקע אמונה, ער זאָגט וועגן דעם הייליקן בעננאָ (1524) *Wer solt doch nicht lachen, das die glocke von Benno geweyhet das wetter vertreyben. Thun es nicht alle glocken?* (ווער זאָל נישט לאַכן, אַז דער גלאַק, געהייליקט פון בעננאָ, פאַרטרייבט דעם שטורם, טון עס נישט אַלע גלעקער?).

ב

מיר קענען נישט באַשטימען, אָבער מיר מעגן אָננעמען, אַז דער פונקציע־פארמיש האָט אויך פאַרהאַלפן אויסצוברייטן דעם באַטייט פון וואָרט חגא, וואָס איז כידוע, אַ פעיאַרישער באַנוץ פאַר אַ גויישן יום־טוב, אין קעגנשטעל צום וואָרט חג, וואָס באַטייט אַ יידישן יום־טוב. דאָס וואָרט חגא קומט בלויז איינמאַל פיר אין תנ"ך: והיתה אדמת יהודה למצרים לחגא כל אשר יזכיר אותה אליו יפחד מעצת ד' צבאות אשר הוא יועץ עליו" (ישעי' יט, יז), און פון קאַנטעקסט איז קלאַר, אַז חגא מיינט פחד, שרעק, אָדער אַ סיבה פון שרעק, ר' יקותיאל בליץ שרייבט: איין ברעכעניס [= אַ ברעכעניש], ר' יוסף וויצנהויזן: איין דער שרעק־ניש; זיי האָבן זיך איינגעטיילט מיט רש"ס פירוש: לשון שבר ואימה ופחד. דאָס וואָרט חגא ווערט אין טעקסט געלייענט: כאַגאַ אָדער כוגא, אָבער גערעדט, אין זינען פון גויישן יום־טוב: כאַגע, און אין לשון רבים: כאַגעס (אויך: חגאות = כאַגעס, אָדער כאַגעס). אין דעם באַנוץ געפינען מיר עס אויך אין אַ פאַנעטישן אויסלייג — זע דאָס ליד וועגן די פראַסטיצער (פראַסניצער) קדושים (פראַג 1684, אויסגאַב פון אהרן פריימאַן, יאהרבוך דער ייד. ליט. געזעלשאַפט 1923, ז' 51): „פון צעהין מיי... [מיייל?] זמילט זיך דעז פאַלק גנץ שטרק / עס וואָר גלייך פון זיהר חאָרי ד... גרוסי וואַכן מרק". עס ווייזט זיך אויס, ווי דעם מחבר וואָלט שוין נישט קלאַר געווען דער מקור פון וואָרט. זע אָבער, אַ שטייגער, אין מגילת

משפחה מפראג (1732): „זאל דער פרימוז וואר צו א אַנטוואַרט געבן עס ווער
מאַרגן חגא“ (ש. פרידלאַנד, ייווא בלעטער, יאָנואַר־פּעברואַר 1938, ז' 75) דעס־
גלייכן ר' בער באַלעכאַווער וואָס ברענגט אַ תשובה פון די פּראַנקיסטן: „אמת,
אנחנו מוכנים לברר דברי פונקט זה תיכף, רק בתנאי שלא תמהרו תיכף אחרי
הוויכוח, אך המתינו במהרה לנו עד אחרי החגא ג' מלכים“ (אברהם יעקב בראַ־
ווער: גליציה ויהודיה, תשכ״ה, ז' 231). טייטש: אמת, מיר זענען גרייט תיכף
צו דערקלערן דעם פונקט, אָבער מיטן באַדינג, אַז איר זאָלט נישט צואיילן דעם
שמד אונדזערען תיכף נאָכן ויכוח נאָר צוואַרטן ביז נאָך דער חגא פון די דריי
קייניגן. און וואָס שייך לשון רבים, זע, א. שטייגער, ר' אליהו פון גאַנציאָנאָ אין
זיין דיספּוט מיטן גלח פּראַנטשעסקאַ: „בענין השבת גם כן אתם אומרים במקום
זכור את יום השבת לקדשו סאַבאַטא סאַנטיפּיציס ותפרשוהו על כל החגות בכלל
— אמנם כל אלה החגות אשר אתם שומרים ויתר החוקים נתחדשו לכם“
(אויסגאַב פון יהודה ראָזענטאַל, סורא, תשי״ד, ז' 168). אָבער בעיקר איז מען
געווען אָפּגעהיטן בלשון יחיד, — ש״י עגנון דערציילנדיק איבערן הונט, בלק,
זאָגט: „בין כך ובין כך נתישב בין הגויים ונתגאל בבישולי עכו״ם ונטמטם לבו
ולא הבחין בין חג לחגא“ (תּמוּל שלשום, ז' 297). טייטש: דערווייל האָט ער זיך
באַזעצט צווישן גויים, און זיך מטמא געווען מיט טרפות און ער איז פאַרטעמפט
געוואָרן און נישט געוויסט קיין חילוק צווישן יום טוב און חגא. דעסגלייכן דער־
ציילט ער: „כשנכנסתי לבית הדואר לא מצאתי אדם שם. לא חג ולא חגא אף על
פי כך עמד כמעט ריקן“ (אלו ואלו, תשי״ג, ז' רפ״ו). טייטש: אַז איך בין אַרייַב־
געקומען אין דער פּאָסט האָב איך קיינעם דאָרט נישט געטראָפּן, נישט יום־טוב
און נישט חגא, פונדעסטוועגן איז זי געשטאַנען כמעט לידיק. נאָך שאַרפּער
האָבן מיר עס ביי אים אין אַ דריטפאַכיקן וואַרט־שפּיל: „נשבת שבתם, חגם חגא
ואפר תחת פאר“ (דאָרט ז' ת״ה). טייטש: זייער שבת איז פאַרשטערט געוואָרן,
זייער יום טוב איז געוואָרן אַ שרעק [= אַ חגא] און אַש אַנשטאַט פּראַכט. און אין
ליד זע עמי טנא (קשת, זומער תשכ״ד, ז' 55):

שְׁעָה לְתוֹמָה, הַמְּלֶךְ, יִשָּׁן, יִשָּׁן!
לֹא לָךְ הַלְיָלָה, לֹא חֲנֻךְ הַלְיָלָה
לֵיל חֲנָא הַלְיָלָה, לֵיל שָׁטָן.

טייטש: ווענד דיך צום דרימל קייניג, שלאָף, שלאָף, נישט פאַר דיר איז די נאַכט.
נישט דיין יום־טוב איז די איצטיקע נאַכט, אַ נאַכט פון חגא איז די איצטיקע נאַכט,
אַ נאַכט פון שטן. דער אויסטייטש פון חגא, ווי דער היפּוך פון חג, האָט זיך דער־

האלטן ביז היינט און נישט בלויז אין פראזע און פאעזיע, נאָר אויך אין אַקטואַלן ווידעראַנאַנד — זע, אַ שטייגער, אָן אַרטיקל קעגן דעם ערשטן מאי פון יידישע אַרבעטער, וואָס הייסט: „החגא האדום“, טייטש: די רויטע כאַגע («חזית העובד», 1 מאי 1966), ווו דאָס וואָרט איז לשון זכר: „מקורו של חגא זה בחזונו של רוברט אוון האנגלי (1833) שביקש לראות באחד במאי חגו של הפועל. אולם תוקף של ממש ניתן לחגא בתקופה מאוחרת יותר“. טייטש: דער כאַגע שטאַמט פון ראַבערט אַווענס וויזיע, וואָס האָט געוואָלטן דעם ערשטן מאי זען דעם יום טוב פון אַר-בעטער, אַבער ממשות האָט ער געקריגן אין אַ שפּעטערן פּעריאָד. וואָס שייך אַנדערע העברעיִשע באַנוצן זע די אַרבעט פון ישראל האַרוויץ: צלצולים לחגא (הפועל הצעיר, כ"ז אייר תשכ"ו).

ג

דער באַנוץ מיטן וואָרט חגא אין דערמאָנטן זינען איז אַ פּילפאַכיקער און מיר וועלן זיך באַנוגענען מיט כאַראַקטעריסטישע דוגמות, און קודם־כל אַ דוגמה, ווו די כאַגע איז נישט בלויז, ווי אַנגענומען, אַ באַצייכן פון גויישע, בעיקר קריסט־לעכע, יום־טובים, נאָר ווי אַ באַצייכן פון דעם געצנדיגערישן יסוד זייערן — נפתלי גראַס אין זיין ליד וועגן דעם רויבער דאַבאַש (לידער, 1958, ז' 141):

מיידן און די יונגען אין די בערג פון ווילדן וואַלד

ביים אַקער און ביים שניט, ביים טייך און ביי די נעצן,

ביים הערט און ביים געהילץ, אין חגא פון די געצן —

די מיידן און די יונגען געוואָרן זענען אַלט

אַבער בדרך כלל זענען דאָס קריסטלעכע, סיי קאָטאַלישע סיי פּראָוואַסלאָווע, יום־טובים, און שפּילן אַ ראַל אין יידישן סוחרישן לוח; זע, אַ שטייגער, מ. י. בערדיטשעווסקי: „אַ קרעמער — אין רעכטן יריד פאַר חגא — איז שטאַרק פאַרטון אין לייזען“ (יידישע כתבים, ח"ה, ז' 14), אַדער: „מיטן רב האָט ער זיך געקאַנט קריגען, אַז ער האָט געאַסרט צו טאַרגעווען דורך אַנערלית אום אַ שביעי־שלו־פסח, וואָס איז אויסגעפאַלן אין אַ טאַג פון אַ יריד פאַר חגא“ (דאַרט, ח"א, ז' 195) אַזוי אויך דער נסתר: „אזוי דער מאַרק ערב ווינטערדיקע חגאות“ (משפּחה מאַשבער, 1948, כ"א, ז' 28), אַדער י. י. טרונק „ערשט זונטיק און אין די גויאישע חגאות האָט מען ערשט געקאַנט זעען וואָס עס הייסט אַזוינס שפּע אין אַ יידישער קרעטשמע“ («סימכע פּלאַכטע», בוענאַס איירעס, 1951, ז' 255).

די משלים און ענלעכע ווייזן אַן, ווי ווייט חגא און חגאות זענען אַ טייל פון

יידישן פרנסה-לוח, אָבער מען איז געווען אָפּגעהיטן נישט צו פאַרמישן מיט יידישע יום־טובים. זע, אַ שטייגער, דער נסתר וועגן אַ צעדרייטן, וואָס קומט אַריין שבת מיטן טלית און תפילין צום רב און זאָגט גוט־נאָונט, און אַז מען זאָגט אים, ווי דער לוח שטייט, גייט אַזאַ מין שמועס (כנ"ל, ח"ב, ז' 31).

— ביי וועמען ס'איז שבת און ביי וועמען — ניש. —

— וואָס הייסט? איז וואָס־זשע איז ביי אים איצט?

יום טוב? אויף דער וואָך? אָדער, חס וחלילה, חגא?

אָדער ראובן בריינין וואָס דערציילט וועגן אַ געמישט פאַר־פאַלק: „ער איז גע־ בליבן אַ פרומער קריסט און האָט געהאַלטן זיין אמונה און זי געבליבן אַ פרומע יודינע און האָט זיך געהאַלטן ביי איהר ביסיל יודישקייט. ער פלעגט זיך מאַכן זיינע חגאות און זי פלעגט זיך מאַכן איהרע ימים טובים“ (דער יוד, 1901, נר־ מער 1, ז' 13).

דער באַנוץ מיטן וואָרט חגא ברייטערט זיך אַמאָל אויס, ביז אין אַ סימבאָ־ לישן זיגען, ווי, אַ שטייגער, י. ל. פּרץ (די נאַכט, שריפטן, תרס"א, באַנד 2, ז' 95):

שאַ, אַ שאַרף! אַח, פליגעל רוישען

אין דער לופט וואָס ערוואַכט?...

אַח, די פלעדער מויז!... זיי לעבען!

זייער חאַגע... זייער נאַכט.

אָבער געוויינטלעך מיינט דאָס וואָרט קריסטלעכע יום־טובים, סיי בכלל סיי בפרט — אַזוי, ברוך גלאַזמאַן: „דער איד זעהט, אַז היינט אַווענט איז עפעס אַ חגא — היינט איז ניט־נאַכט, קריסטמעס, דער געבורט פון גאַטס זוהן. — האָט איהם אַ געפיהל פון פרעמדקייט באַפאַלען, וואָס ער פאַרברענגט אַ ניט־נאַכט אונטער אַ גויישען דאָך“ (געזינדיגט, שריפטן, ניו־יאָרק, 1920, ז' 7), אָדער ישעיה שפּיגל: „אויף די חגאות פלעגן אַנקומען — מתנות — אַ האַלבן שאַק חגא־ אייער“ (מענטשן אין תהום, 1949, ז' 11).

ד

קערן מיר זיך אום צו אונדזער ווערטל, כדי צו דערקלערן, אַז אין זיין פאַ־ פולאַרן באַנוץ, איז דער עיקר־משל נישט בלויז די חגא נאָר אויך די קלינגעריי, דער גלאַק אָדער די גלעקער, וואָס זייער נמשל זענען לייטישע מיילער, וואָס אויב זיי פאַרנעמען זיך מיט עמיצן, האָט עס אַ גרונט. זע, אַ שטייגער, מענדעלע: „אַפנים

ס'איז עפענס געשעהן. אַז מען קלינגט אױ אַחגא״ (דאָס קליינע מענטשעלע, ווילנע, תרל״ט, ז' 9), אָדער שמ״ר וועגן אַ געשטאַרבענער יידענע וואָס איז אַרויס פֿון קבר און דרייט זיך אַרום: „געלעכטער אָן אַ זייט — איהר ווייסט דאָך אַז מען קלינגט אױז אַחגע, אַז אייער פֿריינט שרייבט דאָס אייער ווייב געהט אַרום מוז דאָך עפעס זײן״ (דער כשרער ייד, ווארשע, חש״ד). און זע אַ באַזונדערע פּסיכאָלאָגישע סײַ טואַציע — דער נסתר: „ס'מאַכט ניט אױס — וואָס ס'איז נאָר אַ קלאַנג: ווייל, ערשטנס, אַז ס'קלינגט אױז אַ חגא... און מעגלעך גאָר אַז יענער האָט אַליין אַרויס־געלאָזט אַ קלאַנג, כדי צו האָבן אַ תירוץ פֿאַר זײן שטשערבאַטן און קאַליע געוואָר־רענעם רושם און זיך קאַנען זאָגן, אַז ווי באַלד ס'קלינגט שוין סײַ ווי סײַ, און ווי באַלד מ'האַלט אים שוין אַזוי אויך פּעאַיק אויף שווינדל, איז פֿאַר וואָס זאָל ער טאַקע ניט שווינדלען אויף אַן אמת״ (כנ״ל, ח״ב, ז' 163). דאָס הייסט, אַז ער נעמט אָן, אַז דער עולם הערט אַ קלאַנג, אַ שמועה, נעמט ער אָן אַז עס איז אַ ממש, און ער לאָזט אַליין אַרויס אַ קלאַנג איבער זיך, כדי ער זאָל זיך וואָס מער פֿאַרשפּרייטן. ווי שרייבט עס יעקב גאַרדן: „מען קען לייטען ניט פֿאַרשטאַפען די מיילער, עס זאָל ניט זײן אַ פּריטשעפּקע, וואָלט מען ניט גערעדט, און אַז מען קלינגט אױז אַ חגא״ (סאַפּפּאַה, וואַרשע, תרס״ח, ז' 42).

די קלינגעריי אַליין קאָן זיך אַליין איר שטעטל באַשטיין, און קאָן זיך באַ־גיין נישט דערמאַנענדיק סײַ אַ גלאַק סײַ אַ חגא, אָבער דעמאָלט איז זי אויסן נישט בלויז גנאי נאָר אויך שבת. אויב מען זאָגט, ווי עס טוט, אַ שטייגער, א. מ. דיק: „מיר האָבין דיזין מוכיח זייער גוט גיקאַנט דען עש האָט מיט אים דאָן גאַנץ בער־לין אויף גיקלונגען״ (דיא דינסט־מיידעל, ווילנע, תרכ״ח, ז' 95 וצ״ל: 51); אָדער „מיט דיזער שאלה האָט פֿאַר קלונגען דיא גאַנצע שטאַט בערלין אונ זיא האָט גי־מאַכט אַגרוישע ווירקונג״ (דאַרט, עמ' 96 וצ״ל: 52), אָדער: „אויף מאַרגין האָט מיט דיזער געשיכטע שוין די שטאַדט געקלונגען״ (דער פּלעט אויף שבת, דאַרט, ווילנע, ז' 45); אָדער: „עס האָט מיט דיזער געשיכטע דיא שטאַדט פֿאַר קלונגען״ (די שעהנע העלענא דיא צווייטע, חמ״ד, חש״ד, ז' 48), נאָך מער: „שלמה המלך ע״ה [= עליו השלום] וואָש זײן נאָמען קלינגט פֿון איין עק וועלט ביז צו דעם אַנ־דערען עק וועלט, און וועט ניט פֿאַר געשען ווערין לדור דורים״ (הנסיון, ווילנא, תרמ״ז, ז' 3) — פֿאַרשטייען מיר פֿון דעם קאַנטעקסט, אַז די קלינגעריי איז לטובה, דער נסתר שרייבט: „ביים אָפּטאָן אָפּט זייער נישט קיין שיינע זאַכן, וואָס די שטאַט האָט מיט זיי דערנאָך געקלונגען און לאַנג געהאַט צו רעדן״ (משפּחה מאשבער, 1948, כ״א, ז' 198) פֿאַרשטייט זיך פֿון קאַנטעקסט, אַז די קלינגעריי איז לרעה, אָבער אין אַן אַנדערן זינען ווי דער גנאי גייט איבער צו שבת: „און זײן שלעכ־

טער נאָמען — — וועט איצט גאָר אַנדערש, אויף גאָר אַן אַנדער אָפּן אָנהויבן קלינג-
גען" (דאָרט, ז' 171).

פאַרשטייט זיך, אַז מען קען דאָס קלינגעריי מיט דעם זעלבן עפעקט, פאַר-
בייטן אויף טראַמיטעריי, פּויקעריי וכדומה; זע, טאַקע ווידער ביי א. מ. דיק:
„נון וואָס דאָרט אומאַרמונג איבער אומאַרמונג, גיוויין איבער גיוויין, פריידין אי-
בער פריידין, אין איינער שטונדע דער מיט אויף גיפּויקט דיא גאַנצע קאַלאַניע“
„דער אַפּעקון“, ווילנע, תרל"ג, ז' 50). פּונקט ווי עס פאַרשטייט זיך, אַז פאַרקלונגען
האַט אויך אַן אַנדערן באַטייט, ווי פאַרטויבן, פאַרלישן וכדומה, זע אַ שטייגער, י. י.
לינעצקי: „די ווערטער פאַרטומלען, די מליצות פאַרקלינגען די אויערן“ (כתבים,
1876).

ה

קלינגען, פאַרקלינגען, אויפקלינגען ווי מיר זעען איז אַ זאַך, וואָס רופט אַרויס
אַ באַזונדערן אויפּמערק, און מיר האָבן עס, גריילעך, אין כלערליי שפּראַכן, און
אַט אַ בולטע דוגמה, ווו דאָס זעלבע קלינגעריי פון אַ גלאַק, און טאַקע אַ קלויסטער-
גלאַק ווערט פאַרשיידען אויסגעטייטשט — אַן אוקראַיניש ליד דערציילט איבער
אַ פּאַפּ, קאַרטשעווסקי, וואָס האָט זיך אַנגעטאַן אין אַ וואַלפענער פעל, כדי צו
סטראַשן אַ פּויער, קיריק, ער זאָל אים געבן אַ געפונענעם אוצר; איז אַבער די פעל
צוגעוואַקסן צום פּאַפּס לייב און אַזוי האָט מען אים, צו זיין גרויסער חרפה, אַרום-
געפירט און אַלץ האָט געגאַפּט אים זעענדיק. דער פּאַפּ איז געוואָרן אַ שם-דבר און
יוליאַן קשיזשאַנאַווסקי אין זיין בוך איבער דער פּוילישער פּאַלקס-מעשה גיט אים
אַפּ אַ באַזונדערן פּלאַץ (מאַטיוו 831 וואָס באַזירט אויף דעמוזעלבן נומער ביי אַרנע-
טאַמפּסאָן) און ברענגט זיבן וואַריאַנטן. אונדז דאָ אינטערעסירט מ. לעווטשענקאַ,
וואָס באַשרייבט די מעשה, אין זיין אַרבעט וועגן קיריק ווי אַן אַנטי-פּראָוואַסלאַ-
ווישע, אַוניאַטישע, שאַפּונג (עטנאָהראַפּיטשעסקי וויסטניק, קיעוו, 1927, באַנד 5,
ז' 80). עס זענען זיך צוזאַמענגעלאָפּן פּאַפּעס, יידן, סוחרים, אַ יעדער האָט אַ קוק
געטאַן, שוסטערס, שניידערס, אַ בעל-מלאכה איז אין שטוב נישט אייגעזעסן,
W katolyczeskym sobori na zbor dzwonyły/Dektorī dumały szczo horod
zaniawsia. A ynszi, szczo żydywskij Myszyasz narodywsza.

טייטש: אין קאַטוילישן קלויסטער האָט מען צו אַ פאַרזאַמל געקלינגען, עטלעכע
האַבן געמיינט, אַז די שטאַט האָט אַנגעכאַפּט אַ שריפה; אַנדערע, אַז דער יידישער
משיח איז געבוירן געוואָרן (דעם מחבר האָט זיך פאַרמישט דאָס יידישע בילד אי-

בער קומען פון משיח, און דאָס קריסטלעכע בילד איבער זיין געבוירן ווערן, און אפילו אז מען האָט שוין געזען, ווי מען פירט דעם פּאָפּ אין דער וואָלפּנפּעל (דער מחבר גיט אים אויך צו הערנער) האָט מען געמיינט, אז מען האָט געכאַפּט דעם שטן. על כל פנים לערנען מיר אָפּ, וואָס זענען די אויסטערלישע סיבות פון אַ קלינגעריי.

איז אָבער נאָך דאָ אַן אַנדער ווערטל, וואָס האָט צו טאָן מיט גלאַק און קלינגעריי: ער הערט קלינגען און ווייסט נישט אין וואָס פּאַר אַ קלויסטער, לרוב באַ-נוצט מען עס איבער איינעם וואָס זאָגט עפּעס, אָדער חזרט עפּעס איבער, און ווייס נישט בשלימות זיין מקור, שורש אָדער באַטייט און כוונה. עס איז אַן אַלגע-מיין באַקאַנטער זאָג, אַזוי, אַ שטייגער, פּויליש: *Słyszal że dzwonią ale nie wie w jakim kościele.* אומדערמאַנענדיק דעם קלויסטער, דייטשיש: *Er hat läuten hören, weiss aber nicht wo die Glocken hängen* [= ער האָט געהערט קלינגען, ווייס אָבער נישט וווּ די גלעקער הענגען]. און אין געראַמטן נוסח, רוסיש: *Słyszal zwon, da ne znajet gde on* [= ער האָט געהערט אַ גלאַק, ווייס אָבער נישט, וווּ ער איז], עפּעס ברייטער ברענגט מאַרטין לוטער: *hat hören lauten, aber nicht zusammenschlagen, aber ihr wisst nicht in welchem Dorf* [= ער האָט געהערט קלינגען, אָבער נישט צוזאַמענשלאָגן, אָבער איר ווייסט נישט אין וואָס פּאַר אַ דאָרף]; אָבער יידיש איז באַקאַנט אויך אַן אַנדערער נוסח: ער האָט געהערט קלינגען און ווייס נישט און וואָס פּאַר (אַ) וואָלד; אַזוי ווי איך האָב עס אין מיינע קאַנטן נישט געהערט, האָב איך געקלערט, אַן אפשר מיינט דאָ קלינגען דעם קלאַנג פון אַ פּויגל אָדער פון פּייגל, זענען דאָ קלינגען און זינגען אַ סך מער ווי סתם אַ גראַם-פּאַרל, שרייבט אָבער ר' שמשון הלוי בלאַך אין אַ בריוו צו ר' יעקב שמואל ביק: «הנני נושא עליך משל ההמוני: שמעת צלצל פעמון ולא ידעת באיזו חורשה» (נוספות למאסף, תקמ"ד, ז' קמ"ה); טייטש: דו האָסט געהערט דעם קלאַנג פון אַ גלאַק אָבער ווייסט נישט אין וואָס פּאַר אַ וועלדל. פון דער דעפיניציע פון ווערטל איז קלאַר, אַז ער האָט עס געהערט יידיש, עס איז אָבער שווער צו אַנטשיידן, וווּ — אויב אין זיין געבוירנשטאַט, קיליקיוו, אָדער אין שטעט, וווּ ער האָט שפּעטער פּאַרבראַכט, בעיקר לעמבערג און זאַמישטש, — האָט טאַקע י. ל. פרץ: «ער האָט געהערט נאָר קלינגען אין וואָלד און ווייסט נישט וווּ» (אַלע ווערק, 1947, באַנד 7, ז' 19).

וואָס שייך ווייטער דעם דערמאַנטן גראַם-פּאַרל האָבן מיר עס איז זאָג: ער הערט קלינגען און קען עס נישט נאָכזינגען, ווי עס ברענגט, אַ שטייגער, ישראל אַקטענפּענדל: «אַ חוץ דעם האָט אין דייטשלאַנד מיכל אַ ווילד פּרעמדער, ער קען

ניט אַזוי קיין שום מענטשן ניט. כאַטש איטליכן יידן אין דער היים, אין די פּוילישע מדינות, דאַכט זיך: „אַ, אַז דער פּריץ שמועסט דייטשער־יש, וועל איך דאָך אים קאַנען זאַגן אַלצדינג“ — באַלד אַזאַ ייד קומט קיין דייטשלאַנד, הערט ער קלינגען און קאַן ניט נאַכזינגען. ער הערט ריידן צווישן די ווערטער אַ פאַר, ווי עס דאַכט זיך, גאַר ווי יידיש; פאַרט פאַרשטייט ער נישט, וואָס דער דייטש וויל און וואָס דער דייטש מיינט“ (כנ"ל, ז' 101). אַבער בדרך כלל מיינט דאָס וואָרט קלינגען אין דעם זאַג — אַ ידיעה, אַ שמועה, אַ תורה, וואָס דער הערער קען עס נישט לייטיש איבערגעבן.

מען דאַרף אויך נישט לאָזן אומדערמאַנט, וואָס איך האָב שוין געבראַכט אין מיין בוך קערת צימוקים, ס' 685 — מרדכי גאַטפּריד איז געקומען פון זיין גע- בורנשטעטל הייוויב (אוהנאָוו) קיין בעלו, האָט זיך אַ מיידל געוואָלט פאַר אים אויספיינען, אַז זי איז בקי אין פּרידריך שילער, וואָס דאָס איז, כידוע, געווען אַ מין לעגיטימאַציע פאַר משכילישקייט, האָט זי אַ זאַג געטאַן: און איך האָב געלייענט Die Glocke. האָט ער איר געזאַגט: אפשר האָט איר זי געהערט, אַבער נישט גע- לייענט. משמע, אַז זי האָט געהערט דעם קלויסטער-גלאַק אַבער נישט געלייענט יענע פּאַעמע. און מעגלעך אַז אַהער געהער אויך, וואָס איך האָב יינגלווייז געהערט איבער איינעם וואָס האָט געקענט די פּאַעמע אויסנווייניק און אַז ער האָט זי גע- ענדיקט מעמאַרירן, האָט מען אים געזאַגט: די גלאַק איז פאַרטיק, און עס איז אַ וואָרט-שפּיל מיטן זאַג: די קלאַג איז פאַרטיק, און איז אפשר אין אונדזער שטאַט פאַרטראַגן געוואָרן פון קאַנטן ווי קלאַג קלינגט נישט klug נאָר klog.

ו

צוריקקומענדיק צו אונדזער גרונט-ווערטל: אַז עס קלינגט איז חגאָ, ווילן מיר איצט באַמערקן אַז יוסף טשערניאַק, ברענגט עס אין זיין געזעמל (יידישע שפּראַך, סעפטעמבער 1965, ז' 57, ס' 82) און דערקלערט עס: אַז מען רעדט איז עפעס אַן אמת דערביי, ברענגט אַבער אויך אַן אַנדערע ווערסיע (ס' 83): אַז עס קלינגט איז אַדער אַ חגאָ אַדער אַ פּגר. דאָס לעצטע וואָרט מיינט אַ גויישן מת — אַז דער גלח גייט צום גוסס מיט די הייליקע סאַקראַמענטן, גייט פאַר אים דער דיאַק אַדער דער מיניסטראַנט און קלינגט און דער גוישער עולם צלמט זיך איבער און קניט, אַז מען ריכט אַפּ די לוויה, קלינגען די קלויסטער-גלעקער ווי אויך די מיניסטראַנטן וואָס גייען פאַר דעם קאַראַוואַן. אַבער איך האָב קינד- ווייז געהערט אַ געגראַמטן זאַג: אַז עס קלינגט איז אַדער דער זייגער אַדער אַ

פגה, און מעגלעך אז דער זייגער מיינט דעם שטאָט־זאָגער. אויב ווייטער גראַמען דאַרף מען דערמאָנען דעם זאָג וואָס איך האָב געהערט פון מיין פעטער, ר' בונעם סיטנער, אַ וואַלינער: אַז עס קלינגט איז אַדער חגא אַדער טרעוואָגע, און דאָס לעצטע וואָרט איז סלאַוויש, ווי אַ שטייגער פּויליש: trwoga [= אַ פּחד], מיינט אַבער, אַזוי ווי אין רוסיש trwoga, אַ ליאַרם, אַ געפּילדער, אַ געוואַלד, און אַז מיר דערמאָנען זיך אַז דאָס וואָרט חגא, הייסט אין תרגום דחלא = אַ שרעק און ביי יהואש: אַ דערשרעקעניש, אַזוי אַז חגא און טרעוואָגע זענען אידענטיש קענען מיר זיך נישט אָפהאַלטן פון שטוינען, דוקא ווייל עס איז אַ צופאַליק באַגעגעניש. דער באַנוץ: מען קלינגט אויף טרעוואָגע, איז גלייך ווי דער באַ-נוץ: מען קלינגט אויף [= אַדער: נאַ] געוואלטי; זע, אַ שטייגער, דער נסתר: „דאָס אַלטע, רויט דעכלדיקע קלויסטערל, פון גאַטישן סטיל, וואָס קלינגט נאַ-וואָלד בעת אַ שרפה“ (כנ"ל, כ"א, ז' 41). צום ענין קלינגען און שרפה זע אויך וועגן איינעם וואָס קען נישט שלאָפן און וואָרטשעט (דאָרט, כ"ב, ז' 158):

— האָ? וואָסי? — האָט דאָס ווייב פון אַקעגנאיבערדיקן בעט זיך אַלע מאָל אויפגעכאַפט אַ דערציטערטע פון זיין אויסגעשריי —
 וואָסי? ס'קלינגט? ס'ברענט?
 — ווער ברענט? וואָס ברענט? ס'ברענט ניט!
 — וואָס־זשע שרייסטו?
 — איך ברען!

און מיר וועלן פאַרענדיקן מיט פּאָעטישע באַנוצן — אַזוי זוהר ראָזענפאַרב און איר ליד וועגן איציק מאַנגער (קענעדער אַדלער, כ"ב טבת תשכ"ה):

פליט דער פויגל איצט אַרום
 דורך וועלטן רייך און הוטשנע —
 וואָס העכער ס'קלינגט דער חגא גלאַק
 דאָס מערער ווערט אים סקוטשנע

און צוויי באַנוצן פון משה נאָדיר — דער ערשטער באַנוץ איז אַ בייסיק־איראַ-נישער נאָדירגאַנג, 1937, ז' 15):

פיט סטריט / ריט סטריט / ווילעט סטריט /
 סטענטאָן און ריווינגטאָן — / זיינע טראָגן קיינע פּאָנען ניט /
 נאָר ס'איז חגא — קלינגט מען.

דער אנדערער באַנוץ איז אַ סימבאָליש־סאַטירישער (מודה אני, ניו־יאָרק, 1944, ז' 101):

עס וויגט זיך די אַלטע בענקשאַפט,

י־ס־גלעקער קאַפעט אַרונטער

אין אַרבעט זופּ פּאַגע,

די אַסיען חגא.

צוריקקומענדיק צום ענין חגא און זיין אַפּקלאַנג אין דער יידישער גאַס זע, אַ שטייגער, מאיר גערטנער: „אריינצולאָזן זיך אין אַ געראַנגל מיט גויים, שיכורים גאָך דערצו אין זייערס אַ חאַג־טאַג“ (דער זיידע מרדכי, סעפּאַראַט פון „לשון און לעבן“, 1964, ז' 3); אַבער י. מ. לעווין: „אַ טריט בלויז אַ קליינער פון „מקום“ ס געסעלעך פּאַלאַצעך / אין חגאים צעברומטע מיט פּרום גלאַק־געקלאַנג / טומלען זיך יידישע געסלעך און פּלעצלעך / מיט זייער פּשוטן יידישן, טעגלעכן גאַנג“ (יידיש וואַרשע, דער לאַנדסמאַן, ראש השנה תשכ״ז). צום סוף אַ דוגמה פון דער יידיש־סאָוועטישער פּאַעזיע — משה טייף איבער אַ לוויה פון אַן אַלטן מעטאַליסט און זיינע יורשים: „פון די, פון יענע, וואָס אַפּן לונג — דאָס אַפּן צונג / ניט יענע יאָרשים, וועלכע וואַרפן זיך ווי שפּאַרבער, / ווען זיי דערפרייט דער לאַנג דער־וואַרטער קלונג — / דער גרויסער נאַגיד האַלט ביים שטאַרבן“ (סאָוועטיש היימ־לאַנד, 1966 (5), ז' 69).

און גאָר צום סוף וועגן קלונג אין וואַלד, וואָס איז, ווי מיר האָבן געזען, אַריין אין אונדזערס אַ זאָג — מעגלעך, אַז עס האָט אַ שייכות מיט די לעגענדעס וועגן איינגעזונקענע קלויסטערס, וואָס איבער זיי איז אויסגעוואַקסן אַ וואַלד, און עס הערט זיך צומאַל דער קלאַנג פון די גלעקער פון דער וואַלד־טיפּעניש, וואָס טראַגט זיך אין דער הויך און צעשפרייט זיך גאָר ווייט. זע, א שטייגער, די באַלאַדע פון לדוויג אוהלאַנד „דיע פּערלאַרענע קירכע“. אַבער דער מאַטיוו, וואָס האָט אַ יידישע פּאָליע, איינגעזונקענע בתי מדרשים, איז אַ קאַפיטל פאַר זיך.

א

אליין איז די נשמה ריין — איז אַ געגראַמט ווערטל, וואָס איז, ווייזט אויס, פאַרשפּרייט אין כלערליי קאַנטן, און ווערט, בדרך־כלל, באַנוצט, ווען איינער וויל דערקלערן אַדער זיך פאַרענטפּערן, פאַר וואָס ער איז נישט איינגעגאַנגען אין אַ שותפות, און בעיקר פאַרוואָס ער וויל וווינען אליין, האַנדלען אליין, טאָן אַדער בכלל זיין אליין. ביי בערנשטיין־זעגל איז עס נישטאָ, פאַרקערט, אין די צוויי ווערטלעך וואָס ער ברענגט איז די אלייניקייט גאַרנישט לשבח נאָר לגנאי; אַזוי ס׳ 167: אליין קען מען עסן, אָבער נישט אַרבעטן; און בעיקר ס׳ 166: אליין איז אַפּילו אין גרענדן אויך ניט גוט צו זיין, און עס ווערט דערצו גאַרנישט באַ־ מערקט, מסתמא ווייל מען האָט אַנגענומען, אַז דער לייענער וועט ממילא פאַר־ שטיין, דאָס דער מקור איז אין פּסוק; כי לא טוב היות האדם לבדו [= עס איז נישט גוט דער מענטש זאָל זיין אליין], און עס האַנדעלט זיך דאָך וועגן אדם הראשון און אין גרענדן. דאָס ווערטל האָבן מיר אויך אין דער מאַדערנער ליטעראַטור ווי אַ שטייגער, דער אומאַניער מ. ספּעקטאָר: „אמת, צו פאַרברענגען אַ פאַר חדשים אויף אַ זומער־וווינונג — איז אַודאי אַ גרענדן, אָבער אין גרענדן איז אויך נישט גוט אליין צו זיין“ („אויפן שלאַך פון לעבן“, 1928, ז׳ 172); אָבער אויך אונדזער ווערטל האָבן מיר אין דער מאַדערנער ליטעראַטור, און אַפּילו אין איר אַנהייב — ישראל אַקסנפּעלד, אַ נייעמיראַווער: „זי, פיני, האָט געהאַט איר שטי־ בעלע אין הינטערגעסל. „אליין איז די נשמה ריין“, פלעגט זי זאָגן, דעריבער האָט זי ניט געהאַלטן קיין שום שכן אין איר שטיבל“ („דאָס שטערניכל“, אויסגאַב מאיר ווינער, מאַסקווע, 1938, ז׳ 143). ווי ווייט דאָס ווערטל לעבט ביז־איצט לאָזט זיך אַרויסדרינגען פון אַ גאָר גאַנצען באַנוץ, וווּ עס איז איבערגעזעצט געוואָרן — יצחק יצחק שרייבט אין איינער פון זיינע הומאַרעסקעס: „אני, כידוע לך, אינני מן הנלהבים לשותפות (אמא עוד פחות ממני), וכשעמדתי לפתוח בית־מסחר עם

שותף, ידיד וריע ואת, התנגדה אמא בכל תוקף והדבר לא יצא אל הפועל „לבדך — טהורה נפשך” — אומרת היא“ („ארבע קושיות“). טייטש: איך, ווי עס איז דיר באוויסט, בין נישט פאכאפנע אויף שותפות (די מאמע נאך ווינציקער פון מיר), און איך האב געהאלטן ביים עפענען א געשעפט מיט א שותף, א פריינד און א גוטן ברודער, האט זיך די מאמע מיט אלע כוחות אקעגנגעשטעלט און די זאך איז נישט צושטאנד געקומען. אליין איז דין נשמה דין — זאגט זי.

ב

ווי מיר האבן געזען, הייסט יצחק יצחק'ס דערמאנטע הומאָרעסקע: פיר קשיות, ווילן מיר צושטעלן א פינפטע — צי האט זיין איבערזעץ א האפט, און ווילן תיכף ענטפערן: ניין. און דאס צוליב א פשוטן טעם: דאס יידישע ווערטל גופא איז נישט מער ווי אן איבערזעץ פון א שטעל, פון תפילת שחרית; נאכן רבון כל העולמים, וואס פארענדיקט זיך מיט די ווערטער פון קהלת: ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל [= און דאס איבריקע אין מענטשן פונעם פיך איז גאר נישט בעווייל אלץ איז אייטל] גייט אין אשכנזישן נוסח: אבל אנחנו בני בריתך [= אבער מיר די קינדער פון דין זיכערהייט], אבער אין ספרדישן נוסח ווערט נאך די ווערטער: כי הכל הבל, געבראכט: לבד הנשמה הטהורה שהיא עתידה ליתן דין וחשבון וכו' [= לבד דער ריינער נשמה וואס וועט אפגעבן רעכנשאפט אא"וו]. און עס דארף נאך באמערקט ווערן, אז אין גענוג ברייטע קאנטן, האבן אויך אשכנזי-דאווענערס שטיל געזאגט די דריי ווערטער: לבד הנשמה הטהורה, ווי עס געפינט זיך טאקע אין כמה סידורים. און איצט דארפן מיר זיך בלויז דער מאַנען, ווי אזוי עס איז געגאנגען דער טייטש פון די דריי ווערטער: לבד — אליין, נשמה — די נשמה, הטהורה — ריין, כדי מיר זאלן מכוּח א מינימאלן סינטאקס טישן סדר באקומען אונדזער ווערטל: אליין (איז) די נשמה ריין.

אבער מיר טארן ניט פאָרגעסן, אז דאָס וואָרט: לבד — אליין האָט גרונ־טיק, דאָס הייסט אין סידור, נישט דעמוועלבן באַטייט, ווי אין ווערטל. כדי זיך דאָס קלאָר צו מאַכן, דאַרפן מיר געדענקען, אז דאָס יידישע אליין, צוגלייך מיטן דיי־טשישן allein, האָט צוויי באַטייטן: — דער ערשטער באַטייט ווי אַן אַדיעקטיוו, און דעמאָלט הייסט ער: אַפּגעזונדערט, סעפּאַראַט; דער אַנדערער באַטייט ווי אַן אַדווערב, און דעמאָלט הייסט עס: נאָר, בלויז. דער פּאַרמיש פון די באַטייטן איז זייער מעגלעך, שוין מחמת דעם, וואָס אויפן אַדיעקטיוו allein = אליין איז נישט חל קיין פּלעקסיע; דהיינו, מיר קענען נישט זאָגן, אז ער איז אליינער און אז זי

איז אדער מיר זענען אַליינע, נאָר אין אַלע פעל איז דער באַנוץ אַליין, און דאָס איז אויך חל אויף ליבשאַפטלעכע דימיניטיוון ווי אַליינעניו, אַליינענקע, וואָס זע-נען, בעצם, אַדווערבן, אמת, מ. מ. שאַפיר הויבט אָן זיינס אַ ליד: „זאָג מיר בוים, דו ביימעלע / — שרעקסט זיך ניט אין פעלד אַליין“ און פאַרענדיקט: „און איך ווער מיט יעדן טאָג / עלנטער, אַליינער“ (אין בוך „איך קום אַהיים“), אָבער דאָ האָבן מיר אַ קאָמפּאַראַטיוו, און עס איז אַ פּאַעטישע ליצענציע, ווי עס איז אפשר אויך דער באַנוץ מיט דער פאַרעם = alleinig אַלייניק; זע, אַ שטייגער, מאַגי לייב: „זיצט אַ העזל/ גרוי, אַלייניק, קייט אַ גרעזל“. מעגלעך, אַז דער חשש פון אַזאַ פאַרמיש צווישן ביידע גראַמאַטיקאַלישע פּורעמס האָט עס אין דייטשיש גע-בראַכט צו דער טאָוטאַלאַגיע: bloss allein, nur allein אָבער עס איז מער ווי זיכער, אַז פון דעם פאַרמיש איז אונדזער ווערטל אַרויסגעוואַקסן.

ג

און מען דאַרף אויך נישט פאַרגעסן, אַז אין יידיש האָט זיך אַליין דערהאַלטן בעיקר ווי אַן אַדיעקטיוו, בשעת עס איז ווי אַן אַדווערב גאָר זעלטן, סיי אין זינען פון אָבער, נייערט, אַפילו, און סיי אין זינען פון נאָר, בלויז, און עס איז דאָ אַ קליינער סינטאַקטישער חילוק — בתורת אַדיעקטיוו זאָגן מיר: איך בין נישט געקומען אַליין, בתורת אַדווערב ווייטער זאָגן מיר: אַליין איך בין נישט געקומען, און בנוגע דעם אַדווערב וועלן מיר ברענגען דריי דוגמות — איינע אַביסל אַן על-טערע פון יעקב גאַרדין: „אַליין ר' עקיבא עליו השלום איז דאָך באַ דיר קאי און שפּאיי“ (אַלישע בן אבויה“, אויסגאַב 1910, ז' 12); צוויי יינגערע, פון דער נסתר: „און אַליין משה, וואָס דער טאָג איז אים היינט שווער געוואָרן — אַליין, משהן זאָגן מיר, איז דעמאָלט נאַטירלעך גאַרניט געבליבן“ (משפּחה מאַשבער“, 1948, באַנד 1, ז' 191); „אַליין דער ריח, וואָס האָט פון אים אַ גיי געטאַן, האָט אַלעמען אין דער נאָז אַ זעץ געגעבן“ (דאַרט, ז' 391).

און צילעצט קערן מיר זיך אום צום מקור, צום סידור, און ווילן באַמערקן, אַז דער נוסח האָט זיך איינגעקבערט אין זכרון מכוח אַ פּאַפּולאַרן מוסר-ספר וואָס איז מזהיר, מען זאָל נישט אָנהויפן קיין קויט פון עסן און טרינקען און נישט פאַר-אומרייניקן דאָס געהירן און דאָס האַרץ, וווּ עס וווינט די נשמה, פאַרקערט מען זאָל דעם קויט פאַרטרייבן „דמותר אדם מן הבהמה אין לבד הנשמה הטהורה“ (שבט מוסר, קושטנדינא, תק"א, דף ט"ו ע"ב); טייטש: דאָס איבריקע אין מענטשן פונעם פיך איז גאַרנישט, אַליין [= בלויז, נאָר] די נשמה די ריינע.

11. א קאפ יצר הרע

א

זאָל אייך גאָט אָפּהיטן ווען עס צושפּילן [= צעשפּילן] זיך די געבליטן — איז אַ געגראַמטער זאָג וואָס עס איז מיר קינדווייז אויסגעקומען צו הערן בשעת אַמפּערייען פון שיכורע גויים אין אונדזער דאָרפסקרעטשמע; אַמפּערייען וואָס זענען לרוב אַריבער צו בלוטיקע געשלעגן און האָבן זיך נישט איינמאַל פאַר-ענדיקט מיט אַ געהרגעטן. אָבער איך האָב שפּעטער דעם זאָג נישט באַגעגנט. נישט אין דער ליטעראַטור און נישט אין די געזעמלען פון ווערטלעך; נאָך מער, דאָס וואָרט געבליטן, וואָס איז אין יידיש שכיח כמעט בלויז אין לשון רבים, און שטאַמט פון מיטלהויכדייטשישן *gebluete* און מיינט גרונטיק בלוט, אָבער ווערט באַנוצט אין זיגען פון היציקן טעמפּעראַמענט, אויפברויז פון כעס, ברען פון תאוה, האָב איך, חוץ דעם דאָזיקן געגראַמטן זאָג, נישט מער געהערט אין דער ריידישפּראַך. פון מיין געבוירן-סביבה. ווי געבליטן ווערט אויסגעטייטשט לאָזט זיך אָפּלערנען ביי מענדעלען, וואָס שרייבט אין יידיש-טעקסט: „און אַז בנימינן פלעגט טענהדיג זיך צושפּילען דיא געבליטען, פלעגט ער ווערין פלאַם-פייער“ (מסעות בנימין השלישי, וילנא 1878, סטערעאָטיפ 1904, ז' 60) און אין העברעיִש-טעקסט: „וכשהתחילו דמיו של בנימין מרתיחין בשעת טענותיו ורוחו מתלהטת כאש להבה“. אָבער דער באַטייט איז מער ווי קלאַר פון עצם קאָנטעקסט און בעיקר פונעם ווערב; זיך צושפּילן [= צערשפּילן], וואָס האָט דערמאָנט דעם זאָג: די שוואַרצע יוכע [= בייז בלוט] האָט זיך אין אים צושפּילט; דער כהן [= דער כעס] האָט זיך אין אים צושפּילט [= צערשפּילט]; עשויו [= דער גוין] אָדער: עשויו שוואַרצע גבורה האָט זיך אין אים צושפּילט [= צערשפּילט] וכדומה.

ב

אָוודאי האָט זיך נאָך קינדווייז געוואָלט פאַרשטיין דער ממשדיקער פירוש פון זיך צושפילן און עס איז נישט געווען לייכט, בפרט נאָכדעם ווי מען האָט זיך היפש און גענוג אָנגעהערט: דער יצר הרע איז ווי אַ קינד, אַז ער צושפילט זיך, קען מען אים נישט איבערשלאַגן. מילא, דאָס וואָרט איבערשלאַגן האָבן אָפילו מיר קינדער פאַרשטאַנען, ווייל גאָר אָפט, ווען מיר האָבן נישט געהאַט גענוג געדולד אויסצוהערן וואָס טאַטע־מאַמע אָדער זיידע־באַבע וכדומה זאָגן, און האָבן אַריינגע־וואָרפן אונדזערס אַ וואָרט, האָט מען אונדז אָפגעפאַרסקעט: ווען עלטערס רעדט, שלאַגט מען נישט איבער, עס האָט געמיינט דאָס זעלבע ווי, אַ שטייגער, עס באַנוצט אברהם גאַלדפּאָד: „ער איז פאַר טיעפט אין זיין חכמות — אַ טהייערער קאַפּ אַ געשליפענער מוח, מע טאהר איהם נישט איבער שלאַגען“ (דיא ביידע קוני לעמיל, וואָרשע, תרמ"ז, ז' 46).

אמת, עס האָט זיך ביי אונדז, קינדער, געקאָנט באַמבלען אַ קשיא, וואָס מיינט עס, בעצם, איבערשלאַגן, און וואָס פאַר אַ שייכות האָט עס בכלל צו שלאַגן, גלייך מיר וואָלטן, חלילה, געווען בחינת סורר ומורה וואָס שלאַגן, חס ושלום, טאַטע־מאַמע. אָבער, באמת, האָבן מיר די דאָזיקע קשיא געקאָנט קלערער פּרעגן ערשט אַ סך שפעטער, ווען מיר זענען שוין מסוגל געווען זיך נאָכצופּרעגן פון וואָנעט האָט זיך דאָס וואָרט איבערשלאַגן גענומען, נאָכדעם ווי אין דייטשיש האָט überschlagen אַ היפש קרענצל באַטייטן, אָבער נישט דעם באַטייט וואָס אין יידיש. דען דער דאָזיקער באַטייט פון איבעררייסן עמיצן דעם שמועס, גייט גאָר פון סלאַוויש — אַלפרעד לאַנדוי, אין זיין אַרבעט איבער די סלאַווישע עלעמענטן און השפּעות אין יידיש, ברענגט „פּילאָלאָגישע שריפטן“, באַנד 2, ז' 205): איבערשלאַגן — איבעררייסן יענעמס רייד unterbrechen (פּויליש *przeszkadzać*), און מאַקס וויינרייך האָט, מיט רעכט, באַמערקט דערצו (דאָרטן), אַז דאָ דאָרף אפשר דער־מאַנט ווערן דאָס רוסישע *perebywat* אָבער מיר דוכט זיך, אַז עס איז גיכער דאָס אידענטישע אוקראַינישע *perebyty, perebywaty* ווייל פון דאָרט האָט עס געקאָנט אַריבער אין יידיש אין פּוילן, גאַליציע וכדומה, און דער ווערב מיינט ווערטלעך איבערשלאַגן, און באַטייט אויך איבעררייסן עמיצן די רייד.

אָבער וואָס שייך זיך צושפילן [= צערשפילן] וואָס דער דערמאָנטער זאָג האָט עס אָנגעווענדט סיי לגבי קינדער סיי לגבי יצר־הרע, האָט שוין געמוזט זיין אַ שטיקל ספק, צי מען מיינט, ווי עס פאַסט טאַקע פאַר קינדער, אַ שפּילעריי ווי כאַפּעלעך, בלינדע־קו וכדומה, צי עס מיינט, ווי עס פאַסט גיכער פאַרן יצר־הרע,

א שפילעריי ווי א פלייט, א טרומייט, א באַס, א פויק וכדומה. איז די תשובה דערויף, אַז דער ווערב צענרשפילן גייט דאָ אין איינעם פון די באַטייטן פון יידישן שפילן און דייטשישן spielen, וואָס ווערט באַנוצט לגבי דער אַקטיוויזאַציע פון מאַשינען, מעכאַניזמען וכדומה, אָבער דער פּאָליקישער באַנוץ האָט עס הומאַריסטיש פאַרשפּיצט, און לאָזט אונדז כביכול הערן כלי־זמר, ווי, אַ שטייגער, ביים נישט איבריך איידעלעם אָבער גאָר פּאָפּולאַרן זאָג בנוגע די ייסורים פון אַ געברייכטן : עס האָט זיך אים, נעבעך, צענרשפּילט די קילע, און אין מיין בוך קערת צימוקים, סי' 338, האָב איך שוין געבראַכט אַ פּיקאַנטע ראיה — ווען עס איז זלמן שניאור אויסגעקומען, אין העברעיִשן נוסח, צו דערציילן וועגן די צרות וואָס דער געברייכטער סענדער האָט געהאַט פון זיין מום, שרייבט ער : „ומה שמועיל לתענית ציבור אינו מועיל לשבר־מיעים — — כי אמנם ניעור חסרונו הנושן של סנדר והתחזיל מנגן עד לסחרחרות־ראש שאינה פוסקת“ (פּאַנדרוי הגיבור, „כ״א, עמ' 48). הייסט עס, אַז מיר האָבן פאַר זיך דאָ אַ מעשה־נגינה ממש. וויל איך איצט צוגעבן, אַז פונקט ווי ז. שניאור האָט עס אין זיין העברעיִשער פּראָזע, וואָס באַזירט אויף זיין יידישן טעקסט, האָט ער עס אין זיין העברעיִשער פּאַעזיע, וואָס האָט פאַר זיך אַזאַ טעקסט נישט געהאַט — אין זיין פּאַעמע „בעל הפרווה“, אין קאַפיטל, וואָס באַשרייבט די מלחמה פונעם בער מיטן הילצערנעם גולם, הייסט עס :

הויַ מה זאת? הואַ מישקע, לאַ יאַהב ליצנות פּוֹז,
 וְשִׁגְעוֹנוֹת גְּלָמִים הַתְּלוּיִם בְּחָבֵל לֹא יאַהב,
 וּבְיַחֲוֹד בְּשִׁעָה שְׂיַצֵּר הַלֵּקֶן בּוֹ מְנַגֵּן
 וְרִיחַ הַמַּעֲדָן מַעֲבִירוֹ עַל דַּעְתּוֹ הַדְּבִית.

טייטש : אוי, וואָס איז דאָס ; ער, מישקע, האָט נישט ליב אַזעלכע קאַטאַוועס, און משוגעתן פון גולמעס, וואָס הענגען אויפן שטריק האָט ער נישט האַלד, בפרט ווען דער יצר פון נאַשעריי שפּילט אין אים, און דער ריח פון דער לאַקעטקע פאַרדרייט אים דעם בערישן קאַפּ.

דאָ האָבן מיר בפירוש דאָס בילד פונעם יצר [הרע], וואָס האָט זיך צערשפּילט.

ג

און איצט, צוריקקומענדיק צו אונדזער זאָג : זאָל איין גאַט אָפּהייטן, אַז עס צענרשפּילן זיך די געבליטן, מוזן מיר באַמערקן, אַז דער זאָג איז נאָך גאָר אָפּטיי־מיסטיש, ווייל אַן אַנדערער, מער באַקאַנטער זאָג, האַלט, אַז אפילו גאַט האָט נישט

קיין טפאָסיב דערצו. יענער אַנדערער זאָג פאַרמאָגט עטלעכע נוסחאות — בערנשטיין־זעגל ברענגען, ס׳ 1874: יאָק יצר הרע נאַפּאָדניע, טאָ אי תקיעת כּף ניע פּאַמאָזשע. דאָס איז איינס פון די צוויי־שפּראַכיקע ווערטלעך און מיינט, אַז ווען דער יצר־הרע באַפּאַלט, וועט אייך קיין תקיעת כּף נישט העלפּן. דער דאָזיקער נוסח איז אַ פּאַר־שפּרייטער און זע, אַ שטייגער, דעם שמועס ביי נ.מ. יאַסנאַגאָרסקי («דער ערשטער זונג», באַרדיטשעוו, תרע״ד, ז' ע):

די ווייבער (שמיכלענדיג): געה שוין געה שיבעניק איינער, מיינסט אימליכער איז אין דיר געראַטען, ניט דערלעבט אויס־וואַרטן איבער שלשים און שוין חתונה געהאַט. ר' שימעלע איז ניט אַזאַ יוד, ער וועט זיך אַזוי גיך נישט פאַרגעסען. בענדיחושניק (מיט אַ פיף): אַ־האַ! פאַרפּאַלען אַלע וועלטען! מיר האַבען שוין געזעהן אַזעלכע מאַכערס יאָק יצר הרע נאַפּאָדע, טאָ אי תקיעת חאָף (כּף) נעפּאַמאָזשע. איך קען זיי שוין אַט אַ די קניזשניקעס (לערנערס).

מיר האָבן דאָ אַן אוקראַינישן נוסח פונעם ווערטל, אָבער אויך ער האָט תקיעת כּף, בשעת אַן אַנדערער נוסח האָט יקום פּורקן. ווייטער אין מיין סביבה האָט דאָס ווערטל געקלונגען: יאָק יצר הרע נאַפּאָנע טאָ אי פּאַנביה נע פּאַמאָזשע, משמע: אַז דער יצר הרע וועט באַפּאַלן, וועט אויך גאָט נישט העלפּן. דער נוסח איז כּאַראַקטעריסטיש אויך צוליב דעם שטיפּערישן פּרוו, אים אויסצוטייטשן ווי אַ ריין גויש ווערטל: יאָק יאַיצאַ האַרענט) או פּאַנאַ טאָ אי פּאַנביה נע פּאַמאָזשע. דאָס הייסט: ווען די אייער ברענגען ביים האַר [= ביים פּריץ] וועט אויך גאָט נישט העלפּן. די שטיפּעריי האָט, פאַרשטייט זיך, געקאָנט נאָר אויפ־קומען אין אַ סביבה, וווּ דאָס וואַרט יצר ווערט געלייענט לשון־קודש *jajcer* און אַרויסגערעדט יידיש: *jajca*, וואָס הייסט סלאַוויש אייער, האָט אויך דעם באַטייט פון טעסטיקל, און דער פאַרבייט פון די באַטייטן האָט אויסגעצייטיקט כמה שטיפּערייען. אַזוי ברענגט דער פּוילישער פּאַעט, יאַן קאָכאַנאָוסקי:

Ale mówcie przykładem mego Mikołajca :

“Co to niesiesz?” “Gospodze, z odpuszczeniem, jajca”

טייטש: רעדטס ווי מיין מיקאַלע: «וואָס טראַגסטו» «בעל־בית, במחילה, אייער». אַזוי איז דאָס וואַרט געגאַנגען פּויליש, זע אַ שטייגער, די זכּרונות פון פּערשט ראַדזיוויל פון זיין נסיעה אין הייליקן לאַנד אין יאָר 1582 (אויסגאַב, 1952, ז' 119):
Potem przydał mu bochenek chleba, więc parę jajec [= דערנאָך האָט ער אים צוגעלייגט אַ לייבל ברויט, און אַ פאַר אייער] דעסגלייכן, דאָרט, ז' 138:

און די אייער לייג איך אויף דער נאקעטער
[ערד].

וואָס שייך דעם טאָפּל־שפּראַכיקן שפּיל ברענגט סטאַניסלאָוו פּיאַגאַן
Z ogniw życia i literatury, ווראַצלאָוו, 1961, ז. 70) אַ מעשה מיט אַן אינ־
ספעקטאַר וואָס איז געקומען אין אַ שול אין וויניצע און געהערט אַ לעקציע
וועגן רעדנעריי און עס איז אים נישט געפּעלן, האָט זיך צווישן אים דעם לערער
אַנטוויקלט אַזאַ מין שמועס:

— Według jakiego pan wyklada autora?

— Według Le Jaya!

— Widać to, bo uczniowie i pan leżycie.

טייטש: לויט וואָס פאַר אַן מחבר רעפּערירט איר? לויט לע יאַיאַ! דאָס דער־
קענט מען, ווייל סיי די תּלמידים סיי איר לייגט.

מיר האָבן דאָ צוויי טאָפּל־שפּילן: 1) Le Jay איז אַ נאָמען פון אַ באַקאַנטן
יעזוואַיטישן מחבר (1657—1734) און דער פּוילישער גענעטיוו קלינגט ווי
leżycie הייסט אַזוי ווי דאָס יידישע לייגן סיי לייגן [= אייער],
סיי זאָגן לייגן (אַ שטייגער: ער לייגט ווי אַ הונט).

ד

אַבער אויב מיר האַלטן שוין דערביי, איז אפשר כּדאי צו דערמאַנען,
אַז צווישן די אָפּלאַכערישע חדר־זאָגן געפינט זיך אויך דער זאָג: אויער
[= אוצר] יאיצער [= יצר], אָדער: אויער [= אוצר] טרויער, דאָס ערשטע
אַ פאַרקרים פון די אָנהויב־ווערטער פונעם פּוילישן פּאָטערנאַסטער (פּאַטשיעזש,
יידיש: פּאָטשער, אָדער פּוטשער מיט אַ לאַנגן u) W imię ojca i syna [= אין נאָמען
פון פּאָטער און זון]; דאָס אַנדערע אַ פאַרקרים פון [Święta] Trójca [= די הייליקע
דרייאַיניקייט]. אָבער אַזוי ווי דער ערשטער פאַרקרים איז אַרויסגעזאָגט געוואָרן:
אַיצאַ — יאַיצאַ [= פּאָטער — אייער] האָט עס געקריגן אַ פּיל שאַרפּערן צושפּיץ,
ווי עס האָבן עס די פּוילישע פאַרקרימען, ווי עס ברענגט, אַ שטייגער, יוליאַן
קוזיטשאַנאווסקי (אין זיין בוך איבער דער פּוילישער פּאַלקס־מעשה, סי' 1810):
W imię ojca, kijem ojca, matkę laskom

[= אין נאָמען פון פּאָטער, מיטן גראַבן שטעקן דעם

פּאָטער, מיטן דינעם שטעקן די מוטער], און פאַראַן אויך אַ נוסח, ווי עס קומט צו:

sina z trzaskiem] = דעם זון מיט אַ טראַסק פון אַ בייטש; און אין אַ מילדערער
 W imię ojca, szedł chłop z grojca, i syna, zima go zdjena
] = אין נאָמען פון פאָטער איז אַ פויער געגאַנגען פון גריצע, און פון זון, האָט אים
 די קעלט פאַרכאַפט]. אַזעלכע מיני פאַרקרימען גיין אויך אָן אין אַנדערע שפראַכן
 און צומאָל הערט זיך אַרויס אַ בת־קול פון אָן אַלטן, שפראַכלעכן אַנטאָגאַניזם —
 אַזוי האָבן די סלאַווישע מאַמינים פונעם מערועבורגער בישאָף, באַסאַ, די ווערטער
 kyrje eleison] = דער האַר זאָל אויסלייזן], בכיוון איבערגעדרייט אויף v kri volsa
] = אין דעם געצווייג פון אַן אַלשינע].

ה.

אַבער די חדר־יינגלעך זענען געגאַנגען אַ סך ווייטער, זיי פלעגן נאָכרומען
 דעם אָנהויב פון פאָטערנאָסטער אין אַ דרייגראַמיקן חוּק: אַיצאָ — יאַיצאָ, דופּי —
 פּלאַיצאָ] = דעם פאָטער די אייער, דעם אחור, די פלייצע]. און עס פאַרשטייט זיך
 אַז דער עיקר דערביי איז געווען דאָס מימישע — דאָס נאָכמאַכן פון אַלע פיר באַוועגן
 פונעם צלמען זיך, מיטן אָנווייז אויף די אויסגערעכנטע קערפער־טיילן. עס איז,
 בעצם, נישט מער ווי אַ גרעבערער וואַריאַנט פונעם אַנעקדאָט איבער אַ יידענע,
 וואָס אַ גוי האָט געמיינט, אַז זי צלמט זיך, און באַמת האָט זי אַנגעטאַפט אויפן שטערן
 איר בראַש, אויפן האַרצן איר אויבל, רעכטס און לינקס אירע אויערינגלעך. דער
 גרעבערער וואַריאַנט ווייטער גייט אויף דער פעיאַראַטיוער ליניע — דער חוּק
 איבער דער פרעמדער אַמונה דורכן פאַרבייט פון אירע טערמינען אויף ענלעך־
 קלינגענדיקע אַבער באַגריפלעך להיפּוכדיקע ווערטער, אַזוי, אַ שטייגער, ווערט
 święcona woda] = געהייליקט וואַסער] — געשווענצלט וואַסער; און
 [= גיב גאָט] — דייזשע־באַרשטש; ווייטער hospode pomyłuj] = האַר־גאָט דער־
 באַרעם זיך] — האָסטו געגעסן פאַמעלעך מיט יוֹד, kóściół] = קלויסטער] —
 קיי־שטאַל, און נאָך אין מיטלעלעטער האָבן מיר פאַר tum, וואָס שטאַמט פון dom(us),
 דאָס הייסט אַ היכל און באַטייט אַ קערך, דאָס וואַרט: טומאה זכדומה.
 פאַרשטייט זיך אַז נישט אַלע נאָכמאַכענישן טראַגן דעם פאַרקרימערישן
 כאַראַקטער. אויב, אַ שטייגער, יגאל לב גיט זיינס אָן אַרטיקל אַ נאָמען: האַב,
 הַבן ורוח קרב] = דער פאָטער, דער זון און דער גייסט פון קאַמפּ], אין זיין סעריע:
 שורת הדין (מעריב, ' סיון תשכ"ה) איז עס נישט מער ווי אַ שפּיל — אַ מעשה,
 מיט צוויי זון און אַ מאַמען וואָס האָבן געשלאָגן זייער טאַטן און איר מאַן, און האָבן זיך
 געדאַרפט פאַרענטפערן פאַרן תל אביבער געריכט. אַ באַזונדערן כאַראַקטער טראַגט
 אַבער דער אַנדערער זאָג פון די חדר־יינגלעך: אַיצאָ טראַיצאָ — ער איז אַ כּפּירושער

אָפּקלאַנג פון אַ היסטאָרישער מחלוקה. דערציילט דאָך אברהם יעקב בראַווער אויפן ראַנד פון ר' בער באַלעכאָווער'ס זכרונות וועגן דער דיסקוסיע מיט די פראַנקיסטן אין לעמבערגער קלויסטער; אַז ווען די יידן האָבן געזען, אַז די פראַנצויזן קיסטן האָבן אָנגעוויזן דעם חן ביי די גוים, פלעגן די קינדער זיי נאָכלויפן און שרייען: טראַיצא, טראַיצא (גליציה ויהודיה, תשכ"ה, ז' 223).

ז

אַבער קערן מיר זיך אום צו יצר, כדי אויפּמערקיק צו מאַכן אויף צוויי דוגמות, איין דוגמה — מיין רעליגיע־לערער, ר' עוזר קעניג וואָס פלעגט אונדז איינזחורן מנעמאַטעכנישע כללים און פרטים, האָט אונדז איינגעזחור'ט אַ ווערטל: יוצר ליוצר — יצר, וואָס מיינט בערך ווי דער מאמר פון חז"ל: כל אומן שונא בני אומנותו [= יעדער בעל־מלאכה האָט פיינט זיינס גלייכן], אָבער עס פאַרמאָגט אויך אַ טאַפֿל־שפּיל פון די ווערטער: (א' יוצר = 1) טעפּער; (2) שאַפּער; (ב' יצר — ווי אַ סובסטאַנטיוו אין זינען פון טריב (יצר הרע); ווי אַ ווערב אין זינען פון ענגמאַכן (דערגיין די יאַר). מעגלעך אַז עס איז גרונטיק אַ קונציקער איבערזעץ פון דעם לאַטיינישן: *Figulus figulum odit* [= איין טעפּער האָט פיינט דעם אַנדערן] וואָס שטאַמט פון גריכישן: זע הערואָדוט אין העברעישן נוסח פון שלמה שפּאַן (מעשים וימים, תשט"ז ז' 36):

כָּהָה קָדָר בְּקָדָר וְחָרָשׁ בְּחָרָשׁ יֵאָנְפוּ
אִף הַקְּבֻצִין בְּקְבֻצָּן, וּמְשׁוֹרֵר יִקְנֵא בְּאִישׁ זְמֵר

טייטש: אַזוי האָט פיינט אַ טעפּער אַ טעפּער, אויך אַ קבצן אַ קבצן, און אַ דיכטער איז מקנא אַ זינגער. עס איז אויך אַריין אין אַנדערע לשונות. די אַנדערע דוגמה, וווּ עס קומט אויך פיר אַ ווערב יצר, ווי עס ברענגט אברהם טענדלאו אין זיין געזעמל (1860) סי' 428: *Der kann aan Jeezere* וואָס מיינט: דער קאַן איינעם פּלאַגן, מוטשען. ער מאַכט אויך אויפּמערקיק אויפן זאָג *Das ist e Jezerer*, כלומר: דאָס איז איינער וואָס דערגייט די יאַר, ווי אויך אויף דער אידענטישקייט צווישן ווערב יצר און ווערב מיצר און ברענגט אין נאָמען פון זיינס אַ פריינד דאָס ווערטל: דער יצר איז אַ מיצר, וואָס עס האָבן אַ סך שפּעטער, אויך בערנשטיין־זעגל סי' 1872. עס קומט אויך פיר אין אַ פראַנקיסטישן כתב־יד (אָפּגעהיט אין ירושלימער אוניווערסיטעט, נומער 2921, בלאַט 84 א'): „אבער ווען דער יצ"ט [= יצר טוב] היישט איהרע גוטע אינבריסטיגע לוסט, צום דער איהריגעם, צום גוטען, אונד איהנין יצרט, עס איזט אייני פראבע ויא זיא דען יצ"ט מבטל זיין מיסן.“

אָבער דאָס פיקאַנטסטע איז אפשר דער פרט, וואָס עס ברענגט טענדלאַא, אַז אויך דייטשיש האָט דעם ווערב jezern. וואָס שטאַמט פון אַ מעשה־שהיה: מאַנאַכן אין בערן האָבן אין יאָר 1507 דורך כלערליי דריידלעך אָנגעוואַרפן אַן אימה אויף אַ שניידער אין צורצאַך און אים געמאַכט קריסטוס־וונדן אויף הענט און פיס, און וואָס דער עיקר איז, אַז דער שניידער האָט געהייסן Hans Yezer.

און ווידער קערן מיר זיך אום צום ענין געבליט, וואָס האָט ווי אין דייטשיש, אַ טאַפעלעם באַטייט: (1) בלוט אין זינען פון יצר, בעיקר יצר הרע — ווי, אַ שטייגער, יצחק באַשעוויס: „דורות באַבעס און עלטער־באַבעס האָבען געצוימט זייערע געבליטען, אָבער אין איר האָט זיך אויפגעוועקט אַ דראַנג נישט צו צוימען“ (די אַוואַנטורע, פאַרווערטס, 12 נאָוועמבער 1966), (2) בלוט אין זינען פון אַפּשטאַם, ייחוס — ווי אַ שטייגער, שלמה עטינגער: „צערסן איז נעביך מיין געמיט / איך בין דאָך יאָ פון איידל געבליט“ (די שמאַטעס, כתבים, אויסגאַב מ. וויינ־רייך, באַנד 1, ז. 197). און צום סוף צוריק צו אונדזער זאַג — מענדעלע: „גאַנצע וואַלקענס פאַרדראָס גריזאַטע, וועהטיג און פורעניות, עס צושפילען זיך אין מיר דיא געבליטען, וויא ביסטרע טייכען אין וועסנע, הייבען זיך אויף מיר אין דעם קאַפּ מיט שרעקליכע חוואַליעס, רייסען דעם מוח און שטופען זיך מיר אַרויס דורך די אויגען“ (דיא קליאַטשע, ווילנע, תרל”ג, ז. 25).

12. א מאדנע דאנק

א

דאָנאָק איז עולם הבא — דעם זאָג האָב איך נאָך קינדווייז געהערט אין נאָמען פון ר' אפרים זלמן מרגליות, וואָס זאָל האָבן אַזוי געענטפערט איינעם וואָס האָט אים צו שטאַרק געדאַנקט פאַר עפעס אַ טובה; אָבער שפעטער האָב איך געהערט, אַן אַנדערע גירסא: ר' אפרים זלמן מרגליות זאָל האָבן געשיקט דעם ווילנער גאון אַ מתנה, און ער האָט אים געענטפערט אַן איינציק וואָרט: דאָנק, און אַז מען האָט דעם גאון געפרעגט פאַרוואָס, זאָל ער האָבן געזאָגט: אַ דאָנק איז עולם הבא. קומט אָבער הכתוב השלישי און ברענגט אַ ברייטלעכע ווערסיע, לויט וועלכער אַ גביר זאָל האָבן געשיקט אַ מתנה ר' שלמה קלוגער, און ער האָט זי אים צוריקגעגעבן מיטן זאָג: איך וויל נאָך לעבן, און עס שטייט דאָך: וְשׂוֹנָא מִתְּנוּת יְחִיָּה [= דער וואָס האָט פיינט מתנות וועט לעבן]; האָט זיך דער גביר געפילט געטראָפן און געפרעגט: דאָס איז דער דאָנק? האָט ר' שלמה קלוגער געענטפערט: אַ דאָנק איז עולם הבא און איך הייל (= אייל) מיך נאָך נישט אַהין.

פאַרשטייט זיך, אַז מיר קלערן נישט נאָכצופאַרשטן, אויב די מעשה האָט אַ היסטאָרישן האַפט, אדרבה, מיר נעמען אָן, אַז עס איז אַן אַנעקדאָט, וואָס האָט מסתמא געביטן זיין פערסאָנאַזש; אַ סימן, אַז ער בייט אים אפילו אין דערזעלבער שטאַט. אָבער קלאָר איז, אַז ער איז נישט קיין ניי צוגעטראַכטער והא ראיא: בלויז אין אַלטיידישן אויסלייג, וואָס האַלט נישט איבעריק פון קיין וואַקאַלן, שטימט די גימטריא: דנק [= 154] — עולם הבא [= 154].

ב

אָבער מיר קענען דאָ נאָך עפעס אַפּלערנען: די גימטריא פאַדערט נישט בלויז אַן אומוואַקאַליקן אויסלייג, נאָר אויך דעם אויסלאָז פונעם אַרטיקל — נישט:

א דאנק, אלא: דנק, וואס שפיגלט טאקע אפ די אלטע פארעם פונעם זאג, ווי עס גייט אין דייטשישן: Hab Dank, און מעגלעך אז די גענעזע פון אונדזער: מיט פריידן אפדאנקען, וואס קען נישט האבן קיין שייכות צום היינטיקן דייטשישן ab danken וואס מיינט זיך אפזאגן פון מלכות, כהונה, פאסטן וכדומה, גייט גאר אזוי: האב דאנק = האבדאנקען = אבדאנקען — אפדאנקען, על-כל-פנים דארף מען זיך דערינען אריינקלערן, כאטש ער ווייזט זיך אויס גענטער, אז זיך אפדאנקען האט זיך אויסגעפורעמט לויטן פוילישן odwdzięczyć się.

און ווי עס ווייזט אויס שטאמט דער סובסטאנטיוו: דאנק פונעם ווערב, און אפשר אפילו פון דער באפעלערישער פארעם זיינער: דאנק, און מחמת דעם איז נישט שכיח קיין רבים (שמואל ניגער האט מיך אמאל אנגעפרעגט, וויאזוי איז טאקע דער רבים פון דאנק), און דער אייגנטלעכער באטייט איז: געדענקען, און דאס ווארט דאנק אדער האבדאנק האט אין דער טורנירן-שפראך געהייסן די מתנה וואס די הארנטע האט געגעבן דעם בעסטן טורניר-קעמפער פונעם טאג, און איבער דער פוילישער שליאכטע-משפחה, וואס זייער נאמען און סימן איז האבדאנק גייט א לעגענדע, אז זיי האבן אים באקומען, ווייל איינער פון זייערע עלטער-עלטער-זיידעס, אין 11-טן יארהונדערט, איז מיט נאך שליחים געשיקט געווארן צום קייזער היינריך דעם פינפטן, וואס האט זיי געוואלט איבערראשן מיט זיין עשירות, האט ער פאר זיי געעפנט די גאלד-אוצרות זיינע. האט סקארבעק אראפגענומען זיין גאלדן פינגערל און אריינגעווארפן אין אוצר, זאגנדיק: גיי גאלד צו גאלד, מיר פאליאקן פארמאגן אייזן און וועלן זיך מיט אייזן ווערן; דער פארבליפטער קייזער האט בלויז געענטפערט איין ווארט: Habdank און אזוי האט סקארבעק געקריגן א נייעם שליאכטע-נאמען און הערב. מיר דערמאנען די גאנצע מעשה, ווייל אויך דא האבן מיר צו טאן מיט אן ענטפער, וואס באשטייט פון אן איינציק ווארט און וואס האט צו טאן מיט דאנק, נאר אן א גימטריא. דאס איז אונדזער אריגינעלער צולאג.

ג

אבער אויב שוין רעדן וועגן אלטן דאנק, לוינט זיך צו דערמאנען א באנוץ, וואס איז שוין אזוי ווייט פארגעסן געווארן, אז ער איז מגולגל געווארן אין אן ענלעך קלינגנדיק ווארט. מיין רבי, ר' שמואל קריסטיאמפאלער פלעגט צו זאגן: על כרחך אתה חי ועל כרחך אתה מת — איבער דאגות לעבסטו און איבער דאגות שטארבסטו. ווען איך פלעג מיך דאס דערמאנען, האב איך געמיינט, אז עס איז א שטיפערישער טייטש, אין נוסח פון טוביה דעם מילכיקן, ווייל דערזעלבער רבי

מיינער פלעגט דאך אונדז אויסטייטשן אין פרקי אבות: על כרחך אתה נוצר ועל כרחך אתה נולד וכו' — מיט נויט ווערסטו באשאפן און מיט נויט ווערסטו געבוירן וכו, און ענלעך זע שמ"ר: „על כרחך אתה חי ועל כרחך אתה מת — ד"ה [= דאס הייסט] דוא לעבסט מיט גוואלד און דוא שטארבסט מיט גוואלד“ (כשרער ייד, ווארשע, חש"ד, ו' 132), ערשט מיט א סך יארן שפעטער איז מיר קלאר געווארן, אז נישט זיין שבתדיקער פרקי-אבות-טייטש, נאר זיין וואכנדיקער זאג, היט אפ אן אלטע מסורה, — דהיינו, אז איבער דאגות איז א גלגול פון דעם אלטן נישט מער פאר-שטאנענעם איבער דאנק, וואס מיינט קעגן געדאנק, קעגן ווילן, פשוט: בעל-כרחו. אז מען האט טאקע בעל כרחו פארטייטשט איבער דאנק זעט מען ארויס — ווי עס האט מיך אויפמערקיק געמאכט מיין תלמיד, אריה גאליה — פון כתב יד פון ר' אייזיק כהן דער שרייבער (1575) וועגן די צוויי מלאכים וואס בעל כרחו יענה אמן: „זא מוז דער בויז מלאך זאגן אמן איבר זיינס דאנק“; „זא מוז דער גויט מלאך זאגן אמן אויבר זיינס דאנק“, און נאך און אונדזער דור האט מען על כרחך אין פרקי אבות געטייטשט איבער דאנק — ווי עס גיבן מיר איבער מיינע פריינט, די ברידער מאיר און לוי גערטנער, וואס האבן אזוי געלערנט אין חדר אין מארארעש-סיגעט. איבער דאנק אין דעם זינען איז שכיח סיי אין עלטערן דייטשיש, סיי אין עלטערן יידיש. עס האט דריי פארמעס: (1) âne danc [= אן דאנק]; (2) sunder danc [כנ"ל]; (3) über danc די לעצטע פארעם איז געבוידן צו איינעם פון די באטייטן über: דערקעגן, קאנטרא. אזוי ליענען מיר, למשל, אין מלכים בוך (אויס-גאב אויגסבורג 1543, איצט אין פאטאָ-קאָפּיע פון ל. פוקס). אדוניה בן חגית זאגט: „איך ווש איין מול איין קויניג עש ווערט ניט גאר לאַנק / גוט גאב עש מיינס ברודר אויבער מיינס דאנק“ (סטראַפּע 104) דאָס הייסט: איך בין פריער געווען מלך, עס האט נישט לאַנג געדויערט, גאט האט עס געגעבן מיין ברודער [שלמה] קעגן מיין ווילן. אָדער: „דער קויניג ור דוירט דיא האנט ער קונט זיא ניט ווידר קערן/ דש מזבח ווש צו רישן דער קויניג הט קלייניא אירן / דער קויניג שפראך צו דעם גויטליכן מן אויבר זיין דאנק / ביט דיין גוט בור מיד אונ מאך עש ניט לאנג“ (סטראַפּע 656). דאָס הייסט: דעם מלך איז פאַרדאַרט געוואָרן די האַנט, ער האָט זי נישט געקאָנט צוריקנעמען, דער מזבח איז צעריסן געוואָרן און דער מלך האָט איינגענומען בושות, דער מלך האָט געזאָגט צום געטלעכן מאַן אַקעגן זיין ווילן: בעט דיין גאָט פאַר מיר און מאַך עס גיך. אָדער: „דער כהן מושט עש אים וואל מאכן ווייל אויבר זיין דאנק / דער נאך צוק היים קויניג אחז דר נאך ניט גאר לאנג“ (סטראַפּע 1704). דאָס הייסט: דער כהן האָט געמוזט פאַר אים טאָן קעגן זיין ווילן. דערנאָך איז אחז המלך גיך אַהיימגעפאַרן. ווי אויך: „און דיון קויניג יהויקים ער זער

ביצואנאק / ער מוזט אים וואל דינן דא אויבר זיין דאָנק" (סטראָפּע 2163). דאָס הייסט: און דעם דאָזיקן מלך יהויקים האָט ער באַצווונגען, ער האָט אים געמוזט דינען קעגן זיין ווילן.

וואָס שייך אָן דאָנק אין דעם זינען זע, אַ שטייגער, כתב־יד פון מגלה ליד, (באָדלעיאַנאָ, נויבאווער סי' 170):

„מיט דער זעלבן בושעייט זי אירן מן ביצוינג / דש ער מוישט היידינש שפרעכן און זיין דנק". דאָס הייסט: מיט דעמוזעלבן רישעות האָט זי [ממוכנס ווייב] אירן מאַן געצווונגען, ער זאָל רעדן פאַגאַניש קעגן זיין ווילן.

ד

איבער דאָנק איז אויך געווען אין יידיש אין דער שמועס־שפראַך, פונקט ווי זי איז געווען אין פויליש, סיי אין דער פאַרעם *przez dzięki* סיי אין דער פאַרעם *bez dzięki*. לינדע ברענגט אין זיין אוצר: *dzięku* און פאַרטייטשט: *każdym sposobem, per nefas* [= דורך אומרעכט, מיט אַלע ספּאַסאַבעס]. עס איז טאַקע שכח אין דער עלטערער פוילישער ליטעראַטור, אין זינען פון בעל כרחו, בגוואַלד. זע, אַ שטייגער, גושטעגאַזש פּאַוועל פון בושעזשי, אַן אַריאַנער וואָס ווענדט זיך צו קאַלווין (דיר־דורסקי אין דער אַנטאַלאָגיע פון פוילישע אַריאַנער, 1958, ז' 32).

A ty przedsię okrom tych jakiego czwartego.

Wtrącasz nam przez dzięki, bez wstydu żadnego.

טייטש: און דו, הויך די (דריי אייניקייט) שטופסטו אונדז, בעל כרחו אָן שום בושע, אַריין אַ פערטן. אָדער ס.פ. קלאַנאוויטש («וואַרעק יודאַשווי», 1600, אויסגאב ווראַצלאָוו, 1960, ז' 86).

Tajemne i zdradliwe kto przez dzięki.

Bierze ku używaniu cudze do swej ręki.

טייטש: פאַרבאָרגן [= גנביש] און פאַררעטעריש, ווער עס נעמט בגוואַלד אין דער האַנט צו באַנוצן פרעמדס.

עס וועט אונדז מסתמא נישט ווונדערן צו הערן, אַז יצחק באַשעוויט, באַנוצט אויך היינט דאָס וואַרט. מיר הערן, אַ שטייגער, איבערן העלד פון זיין ראַמאַן „דער קנעכט" (פאַרווערטס, 22 דעצעמבער 1960):

נאָך די פינף יאָר וואָס ער איז געווען אַ קנעכט איבערדאָנק, האָט ער געהאַט גענומען אויף זיך אַ קנעכטשאַפט וואָס וועט דויערן אַזוי לאַנג ווי ער וועט לעבן.

דעסגלייכן שרייבט ער אין אן אנדערער דערציילונג (דער טויטער, פאר-
ווערטס, 10 סעפטעמבער 1966):

נאך א ווייל האבען עטליכע חסידישע יונגעלייט — — זי צוגעבונ-
דען מיט די גארטלען צום בעט, מ'האט איר איבערדאנק אנגעטאן
דעם וואַרקערס קמיע'ס.

כדאי נאכצוגיין וווּ איז עס נאך בימינו געווען א לעבעדיק שמועס-וואַרט.
על כל פנים האָבן מיר אַ סימן, ווי איבער דאָנק אין דעם זינען איז אַרויסגעשטויסן
געוואָרן — איבער איז געבליבן, און דאָנק פאַרביטן געוואָרן אויף אן אנדער
וואַרט — זע, אַ שטייגער, מאַריס ראָזענפעלד: „די נייע תורה ווערט ניט געגעבן
איבער געוואָלד, זי ווערט אויף קיינעם ניט אויפגעצוואונגען“ (שריפטן, 1910.
באַנד 5, ז' 69), ווי אויך: „ווי שרעקליך, ווי געפעהרליך, ווי זינדיק וואַלט געווען
אַזאָ הייראַט, וואָס וואַלט געמוזט צונויפשמידען איבער-וואָלד צוויי קערפערס
אויף אייביג (דאָרט, ז' 207).

13. פול און ליידיק

א.

ער (זי) גייט אים (זי) איבער מיט [אָדער: מיטן] פולן פונקט ווי:
ער (זי) גייט אים (זי) איבער מיט [אָדער: מיטן] ליידיקן — איז אַ זאָג, וואָס
וואַרצלט אין פּאַלקס־גלויבן, אַז אויב מען באַגעגנט עמיצן מיטן פולן, בעיקר
מיט אַ פול פּאַס אָדער אַ פולן עמער אָדער קאַן וואַסער, איז עס פאַר אים
אַ מזליקער סימן, אויב פאַרקערט — פאַרקערט. ברענגען טאַקע דאָריבער
ספּרי מנהגים ווי אַ שטייגער: „סגולה כתוב בזהר בדוק לכל איש ואשה שילכו
לפני השר או ילכו לדרך אם יפגע בצאתו מביתו כלי ריקט ולא ילך באותו יום
לדרך ולא לשררה — ווען מען דאַרף צו גיין צו איין שר אָדער צו איין פּריץ
עפעס אַטובה פּועלין און מען קומט אנטקעגין מיט ליידגע כלים זאָל מען בעסער
די צייט אַהיים גיין און מען זאָל ערשט מאַרגין גיין צום שר אָבער אז מען קומט
אנטקעגין מיט פולע כלים איז אַגוטער סימן“ (הנהגת טובות, מהדורת ר' זכריה
מפּלונגיאָ, וואַרשע, תרכ"ב, ז' 59).

אַזוי דערציילט יצחק באַשעוויס וועגן איינעם, וואָס וויל זיך לאָזן אין
וועג אַריין און מאַכט זיך אַ סימן: „אויב מ'וועט אים אקעגענגעהן מיט פולע
געפּעסטען און אויב מ'וועט זיין פאַר אים אַן אַרט אויף דער פּוהר, איז דאָס
אַ צייכען אַז מ'איז מרוצה אין הימעל מיט דעם וואָס ער טוט. ער איז אַרויס
פון בית מדרש און קלמן דער וואַסער־טרעגער איז אים אקעגענגעקומען מיט
צוויי פולע קאַנען“ („דער קנעכט“, פאַרווערטס, 9 דעצעמבער 1960). דאָס ווערט
דערציילט איבער כמעלניצקיס צייטן, און זע איבער נענטערע צייטן — מענדעלע
דערציילט איבער בנימין השלישי, נאָכדעם ווי מען האָט אים אָפּגעאַסן מיט
אַ שעפל קאַלט וואַסער טרייסט אים סענדערל: „וואַסער טרעגער וואָס געהט
איבער מיט פולען איז פון אייביג אַן אַ גוטער סימן, אַ פּשיטא שוין אַ גרויסער
אַ פּולער צעבער“ (מסעות בנימין השלישי, תרס"ה, ז' 42). אָבער שלום עליכם

זועגן די וואָס זענען נוהג „אַפלאַכען פון אַ גוט אויג, און פון אַ חלום און פון בעגעגענען אַ גלח, און פון לעדיגע עמערט, און אַפלאַציעווען להבדיל פון אַ גוטען אידען, מאַכען חוּק פון די חסידים“ (מען הוֹליעט, פרק ד': יענקעל דער אפיקורס).

אַרום דעם דאָזיקן גלויבן האָט זיך אָנגעקליבן אַ היפש ביסל אָנעק-דאָטיש מאַטעריאַל — זע, אַ שטייגער, וואָס עס דערציילט אורי העניס פון זיין געבוירנשטעטל סאַסיוו — אַ מעשה מיט איינעם אהרן, וואָס איז געווען דער איינציקער אין שטעטל, וועמען מען האָט, אין דער טערקיש-עסטרייכישער מלחמה, גענומען צו די זעלבער, און אַז ער איז צוריקגעקומען איז ער געווען אַזוי פאַרגרעבט, אַז ער האָט געמוזט ווערן אַ בעל-עגלה, און האָט געהאַט יסורים דערפון וואָס ער האָט געהרגעט אַ טערק, און אַז ס'איז געקומען די ערשטע וועלט-מלחמה און פאַניע האָט איינגענומען דאָס שטעטל, איז איינער ר' אַלטער אַרויס אין גאַס זיך אָנגרייטן וואָסער, און אַז ער איז צוריק אַהינ-געאַנגען מיט צוויי פולע עמערט, איז פלוצים ווי פון דער ערד אַרויסגע-וואַקסן דער אהרן, אַרויסגעריסן פון אים די עמערט און דאָס גאַנצע וואָסער אויסגעגאַסן, און געשריגן אויף אַ קול: דו מיש דיך נישט אין פאַליטיקע, זיי וועלן נישט געווינען (נקמתו של תמים, הצופה, י"ח שבט תשכ"א).

ב

טיפיש איז אַבער געוואָרן די מעשה מיט דער יידענע אין גאַליצישן שטעטל, בשעת יענער אַקופאַציע — זי איז געגאַנגען צום ברונעם און האָט אָנגעשעפט אַ פולע וויאָדרע וואָסער, אַבער אויפן וועג האָט זי באַגעגנט אַ ראַטע קאַזאַקן, וואָס זענען געגאַנגען אין פראַנט, און אַזוי ווי זי האָט נישט געוואָלט, אַז צוליב דעם מזלדיקן טראַף, זאָלן זיי געווינען די מלחמה, האָט זי גיך אויסגעגאַסן דאָס וואָסער, און האָט טאַקע גורם געווען, אַז פאַניע האָט געהאַט אַ וויסטע מפלה. דער אָנעקדאָט האָט נאָך אַ פאַענטע — אַז קיר'ה איז צוריקגעקומען אין שטעטל האָט דער ראש-הקהל אין זיין צעקאַליטשעטן דייטש, פירגעשטעלט די יידענע פאַרן שטאַבס-אַפיציר, אַזוי צו זאָגן: דיזע פרוי האָט בעלידיקט ניקאַלאַיקע. פאַרשטייט זיך אַז בעלידיקט איז דאָ אַ שפּיל, אין חוּלכּן מען האָט חוזקדיק פאַרמישט צוויי פאַרשיידענע ווערטער: (1) (באַ)-ליי-דיקן וואָס זיין וואַרצל איז leid — [= צרה, יסורים], (2) (אויט)ליידיקן וואָס זיין וואַרצל איז ledig [= לעער, פּוסט].

כאטש די אנעקדאטן זענען, געוויינטלעך, געהאלטן אין א גוטמוטיקן טאן, פילט זיך אין זיי א סאטירישער ניואנס, נוסח משכילים, און מעגלעך, אז ער שטאמט טאקע פון זייער צייט און אטמאספער. א זייטיקע ראיה דערצו איז א חריפותדיקער זאג, וואס האט זיך דערהאלטן פון יאר 1848, ווען די רוסישע חיילות האבן פאסירט גאליציע, אויפן וועג קיין אונגערן, כדי דארט צו דער- דריקן די רעוואלוציע — אין א שטעטל איז געווען איינקווארטירט א ראטע קאזאקן, וואס האבן אנגעטאן געברוינטע לייך; אז זיי האבן אוועקמארשירט, האט א יידענע געטראגן א פולע קאן וואסער, און האט זיך שפעטער לעבעדי- קעהייט אויפגעגעסן, הלמאי זי האט דאס וואסער נישט אויסגעגאסן, דען ווען יא, וואלטן זיי דאך געהאט א שווארצן סוף; אבער ווייל נישט, זענען זיי צוריק- געקומען און האבן זיך נאכאמאל איינקווארטירט און האבן ווידער געטריבן זייערע ווילדע שטיק און האבן דאס שטעטל, און די יידענע בתוכם, געשטעלט בדיל הדל. האט זי איבערגעחזרט נעמיס ווערטער: אני מלאה יצאתי וריקם השיבני השם, און געטייטשט: איך בין ארויס מיטן פולן, האט מיך גאט געלאזט מאכן הויל און ליידיק. פארשטייט זיך, אז דער טייטש שטאמט פונעם שטעט- לישן לך, מעגלעך א משכיל, וואס דאס סאטירישע איז אים נענטער געווען ווי דאס פאלקלארישע, אויף וויפל ער האט בכלל געהאט א זין פארן פאלקלא- רישן.

ווייטער, וואס שייך דעם פאלקלארישן, איז עס א מסורה נישט בלויז ביי יידן, נאר אויך ביי זייערע, בעיקר סלאווישע, שכנים, ווי א שטייגער, די אוקראי- גער, ווי מיר לערנען אפ פון א שטעל אין טאראס שטעטלעך "קאבאזאר", וואס יעווען אנאצקי האט דאס באהאנדלט אין א באזונדערן ארטיקל (אלמא- באך סוואבאדא, ניו-יארק 1963). שטעטלעך — באמערקט ער — האט זיין פאעמע "וועליקי ליאך" = 1 א גרויסער קעלערגרובן אנגערופן מיסטעריע, ווי עס האבן אין מיטלעלטער געהייסן געוויסע אינסצעניזאציעס פון קולטישע מאמענטן, וואס אנטהאלטן געהיימע יסודות פון קריסטליכן אויסלייזונגס-גלויבן. ער האט די פאעמע אזוי באצייכנט, ווייל ער רעדט אין איר וועגן אוקראינישן אויסלייזונגס-גלויבן — ער דערציילט דארט איבער דריי נשמות, וואס זענען, בצורת פייגל, געפליגן, און זיך געזעצט אויפן אנגעבויענעם צלם פון אן אלטער צערקווע — זיי ווערן נישט אריינגעלאזט אין גן-עדן, ווייל זיי מוזן אפוקומען פאר זייערע זינד, ביז מען וועט דעם קעלער-גרוב אונטער דער צערקווע נישט אויפ- גראבן. די ערשטע נשמה האט נאך באהאנדען כמעטליכע געטראגן אויף די הענט, אלע האבן זי ליב געהאט, און זי איז שוין אפילו געשטאנען אין שידוכים, אבער

איינמאל, אין א זונטיק, איז זי געלאפן צום וואסער, און האט באגעגנט כמיעל-
ניצקין מיט זיין סוויטע, און

Ja wody nabrała

Ta wpowni szliach perejsza jim

טייטש: איך האב אָנגעשעפט וואסער און בין מיט פולן זיי דעם שטראָז פאַרביי-
געגאַנגען. זי דערציילט ווייטער, אַז זי האָט נישט געוואָסט, דאָס כמיעלניצקי איז
דעמאלט פון פערעיעסלאָוו געפאַרן קיין מאַסקווע, איר צו שווערן טרייקייט, זי
האָט שוין קוים דערטראָגן ביז צו דער שטוב אירער, און זי פרעגט זיך, פאַרוואָס
האָט זי נישט צעקלאַפט די וויאַדרע

Bat'ka, matir, sebe, brata

Sobak otruiła

Toju kljatoju wodoju

טייטש: דעם טאַטן, די מאַמע, זיך אַליין, דעם ברודער, דעם הונט, האָב איך פאַר-
סמט מיט דעם פאַרשלטענעם וואַסער; און דערפאַר מוז זי טאַקע אַזוי מיאָוס אַפּ-
קומען. דאָס הייסט, אַז ווייל זי איז פאַרבייגעגאַנגען מיטן פולן, האָט זי גורם גע-
ווען, אַז כמיעלניצקי איז דערפאַרן קיין מאַסקווע, אַבער ווען זי וואָלט דאָס וואַסער
אויסגעאַסן און צעקלאַפט די וויאַדרע, וואָלט זיך די נסיעה נישט איינגעגעבן.
דער חילוק פונעם אוקראַינישן גאַנג און דעם יידישן נוסח איז קלאַר — דאָרט
איז דער מאַטיוו געהאַלטן אין אַן אַבערגלויבישער אַטמאָספער (א גלגול פון אַ
נשמה וואָס קומט אַפּ פאַר אַן אומבאַוויסטן חטא), דאָ איז דער מאַטיוו געהאַלטן
אין אַ רעאַליסטישער אַטמאָספער, וואָס ווערט נאָך פאַרשאַרפט מכוח דעם סאַטי-
רישן איינשטעל צום עצם גלויבן.

ג

ווי מיר זעען, מוז זיך היינט דער באַגריף און דאָס בילד פון איבערגיין
מיט 1927 אָדער ליידיקן אויסלעבן אין אַן אנעקדאָט, וואָס נעמט זיי אַוועק דעם
לעצטן רעשט פון נאַאיוון פאַלקלאַרישן כאַראַקטער, וועלכער ווייזט אַן אויף אַ
זייער ווייטן, אַזש ביי דער מיטאַלאָגיע אַנשפאַרנדיקן, גלויבן. בפרט אַז דער
קעגנזאַץ פול און ליידיק מוז נישט אַנקומען צו יענעם באַגריף און בילד און קען
מכוון זיין צו פאַרשיידענע באַטייטן. אַזוי איז דער באַנוץ שכיח ביי דער נסתר —
אַ שטייגער, וועגן שוסטערס: »מ'האָט אין שיכרות זיך די צרות אויסגעֶרעדט,
דערמאַנענדיק מיט מורא די ווייבער, וואָס אַז זיי וועלן אַהיימקומען מיט ליידיקן.

וועלן יענע זיי באפאלן מיט האַרצווייטאָג" (משפּחה מאַשבוער, 1948, טל 2, ז' 146).
 אָדער "ער האָט דערום געפרוּווט קומען צו דער מאַסע ניט מיט ליידיקן — —
 נאָר מיט פּאַקטישע, גוט דורכגעקלערטע פּלענער" (דאָרט, ז' 280); "אים — —
 וואָס האָט שוין נישט איינמאַל געפרוּווט טאָן — — הערט מען ניט — — נאָר
 מ'קערט זיך אַלע מאָל פון אים אָפּ און מ'לאַזט אים מיט ליידיקן" (דאָרט, ז' 284);
 "ווי קינדער וואָס מ'כאַפט ביי זיי — — אַוועק אַ חפּץ, מיט וועלכן זיי שפּילן זיך,
 און זיי בלייבן מיט ליידיקן און ווייסן ניט, וואוהיין די זאַך איז פאַרשוואַנדן"
 (דאָרט, ז' 338); "אַנשטאַט דעם וואָס נחום זאָל אַרויס מיט ליידיקן — — זאָל ער
 בעסער בלייבן ביי דעם, וואָס ער איז איצט" (דאָרט ז' 427); "ער האָט דאָס
 געזען אין בליק, וואָס יעדערס מאָל פּלעגט מאירל אָפּווענדן — — און יעדערס
 ניט מיט ליידיקן נאָר מיט טרערן פון צער" (דאָרט, ז' 153). מיר האָבן די דוגמה
 געבראַכט בחינת אחרון אחרון, ווייל זי פירט אונדז צוריק צו אונדזער בילד און
 באַגריף, אין אַ פאַראַידעלטער ראַם — נישט אַן עמער, נאָר אַ מענטשלעך אויג,
 נישט וואָסער נאָר טרערן, אָבער פּולע האָט אַ באַזונדערן באַטייט — דאָרט אַ
 מאַגישן, דאָ אַ סימבאָלישן.

מיר האָבן בכוונה אַרויסגעוויבן דעם נסתר'ס באַנוצן ווייל ער האָט טאַקע
 אונדזער גרונטיק בילד צוריקגעפירט צום מקור — די מעשה מיטן אַלט-גריכישן
 אויבער-גאָט וואָס האָט זיך דערצויגן אויף דער קרעטאָ-אינדזל, האָט געהאַט פאַר
 אַן אַם די ציג אמאַלטעאָ, און דער שכר אירער פאַר אויסזויגן אַזאָ מיוחס איז
 געווען, וואָס מען האָט זי דערהויבן צו די שטערן און דאָרט זיצט זי זיך און איר
 האָרן איז געוואָרן דער האָרן פון שפּע — דרייט זי אים איבער, גיסט זיך אויף
 דער ערד כּל'ע גוטס, אויב, חלילה, נישט — איז ווינד און וויי. אַזאָ מין בילד
 האָט זיך געלאָזט קאָנסטרואַירן, און האָט זיך אויך קאָנסטרואַירט, לגבי דעם
 מזל דלי, דער שטערן פון חודש שבט — כאָטש תפילת טל איז מכוון צו אַלע
 צוועלף מזלות, איז מזל דלי, שוין צוליב זיין בילדלעכקייט, — אַן עמער, פון
 וועלכן עס גיסט זיך — אַ סימבאָל פאַר דער אַראַפּטריפּנדיקער ברכה. געפינען
 מיר טאַקע ביי דער נסתר, דעם מאדים אויף קינסטלערישער עקספּלאַטאַציע
 פון סימבאָלישן מאַטעריאַל, אויסגעבויט דאָס בילד פון מזל דלי, אין ראַמען פון
 אונדזער פּאַלקי-גלויבן, — אין זיין דערציילונג "אין וויין קעלער" לאָזט ער אַ
 פיגור, דעם טרעגער, אַזוי דערציילן: "דאָ נישט לאַנג — — האָט ער דעם מזל-
 עמער באַגעגנט. מיט זיין שטאַנג און מיט זיינע עמער אויף די אַקסל און די
 שטאַנג איז אים אויף דער ברייט פון דער פלייצע געלעגן, און די עמער האָבן
 זיך געפּאַמבלט, און ליידיג וואָסער-פירערש איז ער אים אַנטקעגן געקומען. האָב

איך אריינגעקוקט אין די עמער און זיי טרוקן און צעלעכצט געזעהן. האָב איך זיך צו אים געווענדעט און ביי אים „וואָס איז די מעשה?“ — אַ פּרעג געטאָן. וואָס עפעס די עמער טרוקן און ווי לאַנג שוין דעם ברונען נישט געזעהן, זעהט אויס? האָט ער מיר געענטפערט: מזל יונגפּרוי [= מזל בתולה] האָט חתונה און איך וויל איר מיט ליידן איבערגיין... אַ דאַנק מיר איז זי אין הימל אַרויפ־גענומען, אַ דאַנק מיר האָט זי אַן אַרט צווישן די מזלות באַקומען, און איצט גייט זי צו אַ פּרעמדן זיין“ (געדאַכט, בערלין 1922, באַנד 1, ז' 223—224). און וואָס מיר זעען אויבן, זעען מיר אויך אונטן: „און די פייגלען זענען אַף ערטער און יישוען [= ישובים] אַנגעקומען, טעכער זיינען אַנטקעגן און מיט פּולן געגאַנגען“ (געדאַכט, קיעוו, 1929, ז' 84).

אַזוי זעען מיר, ווי אונדזער אַנעקדאָט, וואָס האָט אַ מיטאַלאָגישן מאַטיוו דעגראַדירט און אים אַראַפּגענידערט אין קליינעם שטעטל אַרין, וווּ די יידענע, וואָס האָט די קאַזאַקן נישט פאַרגונען אַ נצחון, האָט אויסגעגאַסן איר עמער וואַסער, כדי זיי איבערצוגיין מיט ליידן, האָט צוריק אַרויפ־אַוואַנסירט ביז צו די שטערן, צו דעם מזל דלי, וואָס האָט דער מזל בתולה נישט פאַרגונען איר חתן, האָט אויסגעטרוקנט זיין עמער וואַסער, כדי זי איבערצוגיין מיט ליי־דיקן, פּונקט ווי די וויאָדרע איז געוואָרן כביכול אַ טייך; איז אַרויס פּון שטעטל און האָט זיך אויסגעשפּרייט אין דער נאַטור, וווּ טייכן גיין די פייגל אַריבער מיט פּולן, ווי אַ סימן פּון מזל־ברכה.

און צולעצט אַ קינסטלעריש־הומאַריסטישן באַנוץ, ווי עס האָט אים ישראל אפּרזאָרט אין זיינס אַ ליד, וואָס הויבט זיך אָן: „שבֿע־לה, שבֿע־לה, צאי נא הלום / עיניך פּוזלות כמו אסל על שכם / עת מלא דלי אחד וריק השני“ (מאזנים, חשון תשכ״ז). טייטש: שבֿעלע, שבֿעלע, קום נאָר אַרויס, די אויגן דיינע שיקלען, ווי אַ קראַמיסלע אויף די אַקסלען, ווען איין קאַן איז פּול, די אַנדערע ליידן.

און צוריקקומענדיק צום שיקסל אין כמיעלניצקיס צייטן און דער יידענע פּון 1848 — כראַנאַלאָגיש איז דער אוקראַינישער מאַטיוו עלטער, אָבער מעגלעך אַז דער יידישער איז אויך נישט איבריך יונג. דען דער ליצנישער טייטש פּון אַני מלאה יצאתי וריקס השיבני השם איז אפשר קאַמפּליצירטער: השיבני [= ער האָט מיך אומגעקערט] איז געטייטשט געוואָרן ווי השיבני [= ער האָט מיר געזעצט] און ריקס [= ליידן] ווי ריקס [= זעלנערס].

14. א מעשה מיט א בעזעם

א

גיוואָין גיזאַין באַזיזיס — אָט די דריי ווערטער, און אַזוי, דעמאָנסטראַטיוו און פּראָוואַקאַטיוו אַרויסגעזאָגט, איז אַ זאָג וואָס האָט מיך נאָך קינדווייז, אין שפּראַכפּאַרשטערנישן זינען, אינטריגירט. עס האָט זיך דאָ געהאַנדלט אין אַ חוּקדיק נאָכקרוּמעניש, מיט וועלכן מיר, בראַדער קינדער, האָבן זיך דיס־טאַנצירט פּון אונדזערע שכנים אין די אַרומיקע שטעטלעך; למשל, פּונעם צפּונ־דיקן שטערוויץ (= שטשוראָוויצע) און בעיקר פּונעם דרוּמדיקן פּידקאַמין (= פּאַדקאַמיען). אַזוי ווי מיר זענען זיכער געווען, אַז אונדזער אַרויסרייד: גיוועין גיזעין בעזיס איז הלכה־למשה־מסיני, איז אונדז אפילו נישט איינגעפאַלן, אַז דווקא ווייל די אַרומיקע שטעטלעך זענען מער אַפּגעשלאָסן פּונעם הויפטטראַקט, מיט וועלכן מיר האָבן זיך געגרויסט — (אַ קלייניקייט, אין דער סאַמע מיט צווישן קיעוו און ווין) — און די שיבעס פּון דער אייזנבאַן האָבן זיי אפילו נישט פאַרביי־געשניטן, האָבן זיי אַפּגעהיט אַן עלטערן נוסח־הדיבור, און מיר האָבן, אין שמועס מיט דאָרטיקע יידן בכיוון באַנוצט אַזעלכע ווערטער, וועלכע זענען מסוגל בולט צו מאַכן זייער דרך. אַזוי, אַ שטייגער, פּלעג מען אַ פּידקאַמינער יידן פּרעגן: מיט וואָס פּאַר אַ גילאַיגנאַהאַיט זענט איאַ (= איר) גיקימען, מיט הערש טיקיס וואַיגאַלי, וכדומה.

וואָס עס האָט מיך אַבער נישט געלאָזט רוען, איז געווען די קשיא, פּאַרוואָס האָבן דווקא די דערמאָנטע דריי ווערטער זוכה געווען צו זיין אַ שם־דבר פּאַר זייער דיאַלעקט, און ווער האָט דאָס זיי מזכה געוועזן?

ב

די ערשטע קשיא: פּאַרוואָס, האָט זיך ביי מיר ערשט נאָך יאָרן דערלעבט באַפּרידיקנדיקן תּירוץ, און ער איז ממש געקומען בהיסח־הדעת — איך פּלעג

אריינקומען צו מיינעם א יוגנטפריינט, משה שטאדטמאָוער (איצט: שלמי) וועל-
 כער האָט געוווינט ביי זיין זיידן, ר' שלמה דייטשער, אַ מעקלער פון שד"א
 (— שערות דבר אחר, כלומר: חזיר-האָר), איינמאָל איז צו אים אריינגעקומען
 אַ יידענע, אַ שאַרפע סחרטע, און ער האָט זי געשיקט אַנקוקן בינטלעך סחורה;
 עס האָט נישט לאַנג געדויערט, איז זי צוריקגעקומען און האָט איר תרעומת אויס-
 געדריקט אין דריי ווערטער: גיוועין גיוועין — פּיזיס. עס איז מיר ממש אויפ-
 געגאַנגען אַ ליכט — הייסט עס, אַז אונטער די דריי חוק-ווערטער, וואָס האָבן
 נישט קיין זין, שטעקט אַ ווערטל, וואָס האָט אַ בפירושן זין. די צרה איז אַבער,
 וואָס איך האָב דעם נוסח פון די דריי ווערטער נאָר דעמאָלט, — (עס איז אַ מעשה
 מיט איבער פּערציק יאָר צוריק) — געהערט, און איך האָב מיך שוין כמעט מיאש
 געווען פון אַ צווייט באַגעגעניש. ווייזט אַבער אויס, אַז יאוש איז נישט די בעסטע
 מידה; ווייל אַזאַ באַגעגעניש איז פאַרט געקומען — אין תל-אביב פלעגט צו מיר
 אריינקומען אַ זקן, ר' לייב זיגלבוים, אַ מאדים אויף בראַדער יידיש. איינמאָל
 דערציילט ער מיר, אַז ער האָט געזוכט אַ דירה, האָט מען אים געראַטן נאָכצווען
 דאָ און דאָרט, איז ער געגאַנגען און האָט געהאַט עגמת נפש, וואָס ער האָט גאָר-
 נישט רעכטס געפונען און פון זיין מויל איז אַרויס מיין אַלטער באַקאַנטער:
 גיוועין גיוועין — פּיזיס. פּרעג איך אים, וואָס איז שייך אַהער פּיזנס, וואָס איז
 דאָך אַ מין שאַרפע רפואה וועלכע מען גיט צו שמעקן אויפצומנטערן אַ גוסס,
 מאַכט ער ער מיט די פלייצעס: ווושע (— וואָס זשע), איאַ (= איר) בוטשים
 וואַיסט נישט אַז מי זוגט: ס'איז פּיזיס, מאַינט מין, אַז עס האָט אַזאַ ווערדי
 (= ווערדע) ווי מי פּאַטשט אַ מעס (= מת) אין וויהאַיסמעניס (= ווי הייסט מען
 עס) און מי שטיפט עים (= אים) כאַלושיס (= חלשות) טראַפן ס'אַ נעכטיגא טוה,
 אַן אַאוסגיבלונן אַי (= אַיי), האָט נישט) וועיאָט (= ווערט) אַ שים פּילוואַ (=
 פּוילווער). איך האָב מיך געמאַכט כלא-יודע, אַז איך הער דאָ אַ חידוש און גע-
 מאַכט אַן אַנשטעל, אַז איך שטויס מיך נישט אַן וואָס האָט עס מיט די אַנגעקוקטע
 דירות צו טאָן, טוט ער אַ קלאַפּ אויף דער קני זיינער און חזרט זיך נאָכאַמאָל
 איבער און אַנדערשט איבער איין וואָרט: גיוועין גיוועין — אַ פּזמון. און איידער
 איך באַווייז ממשך צו זיין מיין תּמעוואַטע שפּיל, פּאַרלויפט ער מיר דעם וועג:
 און היצט (= איצט) וועט איאַ (= איר) מאַ (= מיר) וועלן דאַצאָילן אַז איאַ
 וואַיסט נישט וויס ס'האַיסט פּזמון. שטעל איך מיך ווי איך וואָלט טאַקע גרייט
 געווען אַזוינס צו דערציילן, אַבער ער טוט אַ זאָג: אַ פּזמון, אַ גראַמפּון, אַ פּיץ.
 מיין ליבער זקן האָט מסתּמא נישט געוויסט, אַז ער האָט דאָ, תּוך-כדי-
 דיבור, געטריבן ביידערליי עטימאָלאָגיעס — אַ פּאַלקסטימליכע, וועלכע האָט

אָנגעהאַקט אַ שידוך צווישן פּיזעס און צווישן פּוזמו, און דער שידוך איז צו-
שטאַנד געקומען צוליב זייער ענלעכן קלאַנג און ענלעכן אידיאָמאַטישן באַטייט;
אַ וויסנשאַפטלעכע — (גראַמ) פּון און פּיץ זענען פון זעלבן שורש און באַטייטן
דאָס זעלבע וואָס דאָס דייטשישע Busse, Bosse, Posse (= אַ ליצנות). פאַרוואָס,
דאָס ערשטע וואָרט: פּון האָט אַן u און דאָס צווייטע פּיץ אַן y באַווייזט, אָדער
אַז דאָס וואָרט איז צוויימאַל אַריין אין בראַדער יידיש און דאָס לעצטע איז דאָס
פּריערדיקע, אָדער אַז לעבן גראַמפּויץ (= Reimposse) האָט זיך אויך אַרומגע-
דרייט דער קלאַנגלעכער קאָנקורענט: Krampus (= אַ מין בדחן, פּריילעכמאַ-
כער וכדומה).

ג

די אַנדערע קשיא: ווער — לאַזט זיך לייכט פאַרענטפּערן, אויב מיר נע-
מען אָן, אַז דער בראַדער פּיזעס און דער פּידקאַמינער באַזינעס זענען ביסודם
אידענטיש, און אַז ביידע מיינען דאָס וואָס רופּט זיך אין דער גמרא: מוּשק, אין
מיטעלעלטערלעכן לאַטיין muscum, און איז אויך געווען דער טייטש פונעם
חומש-וואָרט: מור. נח שפּירא דערקלערט, אין זיין אַרבעט איבער מושק אין
העברעישע מקורים, (לשוננו, ניסן תשי"ט, ז' 185—187), אַז דער מושק
moschus moschiferus איז אַ זויג-חיה, ענלעך צו אַן אינד, אָבער אַן הערנער,
און געפינט זיך אין די באַרגיקע סביבות פון טיבעט, אַלטאַי, הימאַלאַיאַ און
יאַקוטיע. דער ער (זכר) האָט אויפן בויך אַ מין בייטל אין וועלכן די דריין
טריפן אַריין דעם מושק, אַ ווייכע מאַטעריע, וואָס האָט אַ זייער שאַרפן ריח און
ביטערן טעם, און ווערט באַנוצט אין דער בשמים-אינדוסטריע און איז זייער
טייער. ער ברענגט דאָרט וווּ ער ווערט דערמאָנט אין דער גמרא: מושק, מוסכין;
רש"י רופּט אים מושגא ר' סעדיה גאון פאַרטייטשט מור (שמות ל"ג כ"ג) —
מוּשק (אַלמסד), אַזוי אויך דער רמב"ם. דער ראב"ע האַלט נישט פון דעם
טייטש, אַזוי אויך דער רמב"ן, די אַלע מיינען אַז דער מושק איז דאָס בלוט פון
דער חיה, אָבער דער רא"ש רעדט וועגן איר שווייס, און ערשט אבדורהם רעדט
וועגן אַ בייטל (כיס). אַזוי הערן מיר די דעות פון אַברבנאל, ר' בנימין מוספּיאַ,
ביז די משכילים — ר' ברוך לינדא וואָס רופּט די חיה ביזאס ביז ר' אברהם
ברוך פּיפּירנאָ וואָס באַשרייבט זי ווי עס דאַרף צו זיין, און דערמאָנט
אויך, אַז עס איז פאַראַן אַן אַנדערע חיה זיבטי"ן, וועלכע מען רופּט אויך
חתול של הזיבטי"ן, וואָס גיט דעם מוסקו.

אגב, אין די נידערדייטשישע דיאלעקטן הייסט אַ סאַרט בלומען, וואָס פאַרמאָגן אַן אַנגענעמענעם ריח Musch אָדער M66sch, ווייזט אויס אין פאַרבינד מיט moschus אָדער דעם נאַרוועגישן וואָרט muske וואָס מיינט ריח, אַראַמאַט.

ד.

דאָס וואָרט מושק געפונט זיך אין מאָדערנעם העברעיִש. אָט האָב איך אַנגעזאַמלט אַ פאַר משלים — אַברהם מאַפּ: וכמוסקוס הזה כן התורה לתופשי התורה וכן הדעת למשכילים; זכה — געשה לו סם חיים לא זכה — געשה סם מות" (עיט צבוע, חלק ג', פרק ז'). טייטש: אַזוי ווי דער מוסקוס איז די תורה פאַר אירע לערנערס און די וויסנשאַפט פאר אירע געבילדעטע, איז ער זוכה ווערט ער אים אַ סם צום לעבן, איז ער נישט זוכה ווערט עס אים אַ סם צום טויט. י"ג ווייטער הט אַ משל, וואָס הייסט: המושק והשפּן; טייטש: דער מוסקוס און דאָס קיניגל. און ער דערקלערט: Le musc, דאָס מאָשוטיער און דער-מאַנט: די גמרא, רש"י, רמב"ם און פאַרענדיקט מיט לעווינזאַנס בוך איבער דער זאַלאַגאָיע פונעם תלמוד. ח. נ. ביאליק שרייבט: «ובישם שלמה את האגרת במושק ויחתמנה בטבעת» («שלמה ובלקיס»), טייטש: און שלמה האָט דעם בריוו באַ-שמעקט מיט מוסקוס און האָט אים פאַרחתמעט מיט אַ פינגערל; «וגם מן המושק והענבר והאהלות ועצי ההבנים שלחה בידם» (דאָרט), טייטש: און אויך פון מוסקוס און פון בערנשטיין און אַלאַען און עבנהאַלץ האָט זי דורך זיי געשיקט, «כי מור ומושק תטופנה עיניה וקומה לה כברוש רענן» (דון קישוט), טייטש: ווייל מיררע און מוסקוס טריפן אירע אויגן און זי האָט אַ שטעל פון אַ ציפּרעס. און יידיש זע זדמן שניאור: «אין געמיש פון וויין און ווייב / וווּ פאטשוליי און וווּ מוסקוס / שטראָמען אויס אַ שווערן דופט» (40 יאָר וכו', ליד: באַהעמיען, ז' 33 און אַזוי ביז היינט — זע, אַ שטייגער, י. שמואל («אשלות טרופות»,

תשכ"א, ז' 5):

יְקַרְקַע הַנְּמִפֶּרֶת לְלִטּוּפוֹ שֶׁל קִיץ
 הָיָה סוּדוֹת טְמִירִים וְזוּמְמָה נְסִים,
 וְרִיחַ בּוֹשֶׁק פֶּבֶד עוֹלָה מִקְצֵה הַחַיִּץ
 וְצַחֲוֶק וְבְכִי מִן הַשִּׁיחִים נְסִים.

טייטש: און די ערד וואָס גיט זיך איבער דעם גלעט פון זומער, שוואַנגער פון באַהאַלטענע סודות און טראַכט אויף נסים, און אַ שווערער מאָשוס-ריח גייט אויף פון עק צווישנשייד, און געלעכטער און געוויין אַנטלויפן פון די קוסטעס.

אָט דער מוסקוס הייסט יידיש: פיזעס, און אויב מיר נעמען אָן אַז דאָס מיינט אויך דער פידקאַמינער באַזענס פרעגט זיך, אויב בייזעס איז אַ פריער-דיקע אָדער שפעטערדיקע פּאַרעם, און די תשובה איז אַ טאַפּלטע. דען עס קען גריילעך זיין אַ פריערדיקע פּאַרעם, וועלכע מען האָט אויך אין בראַד באַנוצט, און אַ שטיקל ראיה געפינן איך אין אַן אַנדער, נישט פּאַרשריבן בראַדער ווערטל: זיאָך (= זוך) באַראַ (= ביי אַ) טכאָר (= טכויר) אין ביזעס (= בוזעס), וואָס איז מסתמא אין גרונט: זוך ביי אַ טכויר פיזעס, ווי עס באַווייזט דאָס פּוילישע: *tchórz zybetu rodzic nie może* (= אַ טכויר קען קיין ציבעט נישט געבוירן), וועלכעס עס ברענגט יוליאַן קושיזשאַנאווסקי אין זיין בוך איבער דער אַלט-פּוילישער פּאַצעציע (וואַרשע, 1960, ז' 351), לויט אַן אַלטן חיבור און נעמט אָן, אַז עס איז אַ ווערטל. מיר האָבן שוין פריער געהערט וועגן ציבעט — עס איז די חיה *vivera zibetha* וואָס גיט אויך אַרויס אַ שאַרף-ריח'יקע מאַטעריע ווי פיזעם.

אַבער אונדזער ווערטל קאָן אויך זיין אַ שפעטערדיקע פּאַרעם און מעג-לעך אַפילו אַ משכילישע קאַרעקטור. ערשטנס, קען זיך פידקאַמין באַרימען מיט איר ר' אַברהם יצחק לאַנדאָ וואָס האָט געהאַט אַ האַנט אין "קונדס" און מיט אַ קנאַפּ צוויי דורות נאָך אים מיט איר בערל מרגליות, באַקאַנט ווי בערל בראַדער. צווייטנס הייסט דאָך פיזעס דייטשיש *Bisam, Biesem, Bisem, Bisen* און פּויליש: *piżmo*, און דער פּאַרבייט פון פ"א ובי"ת איז נישט קיין נאָווינע — האָט מען, אַ שטייגער, ביי אונדז אין שטאַט פּאַראַדירט באַרנן קליידל אויף אַ פּאַרנן קליידל, נישט וויסנדיק אַז עס איז אידענטיש — זיגמונט גלאַגער ברענגט אין דער אַלטפּוילישער ענציקלאָפּעדיע דאָס פּוילישע באַרנאָן, באַרנאָן, באַראַקאָן, דאָס אַראַבישע בערקאָן, דאָס איטאַליענישע באַראַקאָן, דאָס דייטשישע בער-כענט, אַבער אויך דעם לאַטיינישן באַצייכן פּאַר פּוילישע וואָוולעבערס — סיי טעקסטאַרעט סיי פּאַראַנטיטע. און אַזוי דערמאַנט יצחק באַשעוויס איינעם "וואָס האָט צוגעשטעלט די וואַרשעווער פּוילישע רעסאַטראַנען האַזען, פּעזאַנטען און נאָך אַזוינע דעליקאַטעסען" (אין דער אַלטער און נייער היים", פּאַרווערטס, 19 אַקטאָבער 1963). פּויליש הייסט עס *bazant*, דייטשיש *Fasan*, גריכיש-לאַטייניש *fasianos*, העברעיִש פּסיוניס. דריטנס, האָט עס דאָך געמוזט זיין אַ משכיל, אָדער אַ משכילישע סביבה, וועלכע האָט אין אונדזער ווערטל בפירוש פּאַראַדירט דעם תוכן און דעם ריטם פון לאַטיינישן *veni vidi vici* [= איד בין געווען, געזען, מנצח געווען]

און אויב אונדזער הנחה איז ריכטיק, האָבן מיר דאָ אַ טשעקאָווע שטיקל :
אַ משכילישער אויפטו ווערט אַ שם־דבר פאַר אַן אָפגעלאַכטן פּראָווינציאַלן, על
כל פנים נישט־משכילישן, שמועס־שטייגער. באמת, מעשה בומעראַנג.

1

דער ענין פּיזעס פאַרנעמט אַן אַרט אין דער הלכה: „בשמים וואָס זענין
ניט פון אַבוים און נישט פון דער ערד דהיינו פּיזעס מאַכט מען ברוך אתה וגו'
בורא מיני בשמים, דאָס איז טייטש (בורא) וואָס ער האָט באַשאַפֿן מיני בשמים”
(ספר מקור הברכה, מונקאטש, תרנ”ה, ח”א, נ”ג ע”א). די קשיא וואָס עס איז זיין
עקוויװאַלענט אין לשון קודש ווערט פאַרשיידן פאַרענטפערט — מיר האָבן שוין
געהערט וועגן: מור דרור; קומט נאָך צו בושם, אַזוי האָבן מיר דאָס לויט תרגום
שני וועגן די מתנות פון מלכה שבא, אז זיי האָבן כולל געווען גאַלד און גוט
געשטיין און וואַרצלען און פּיזאַס (זע גרינבאום אַנטאַלאָגיע, ז’ 214—215), אָבער דער
מלמד שיח (ז”ב ע”א) פאַרטייטשט: „וקידה אונ’ פיזום י”א [= יש אומרים] אונגבר”,
און אין דער הקדמה האַלט ער עס פאַר אַ טעות פון די מלמדים; ווייטער אין דער
יינגערער צייט האָט מען געפרוווט זען דערינען גאַר חלבנה, וואָס איז געוויינטלעך
אין דער טייטש־מסורה: גאלבאן אָדער טייוולסקויט — אַזוי משה זייערעט: „וכל
זמן אשר הוא מוציא לאור מכ”ע [= מכתב עתי] עברי המועיל „כחלבנה למת” אין
אנחנו חייבים להשתחוות על כפות רגלינו” (הכל תלוי בקאַנקורענץ, הקול, תרל”ט,
נומער 23, ז’ 50). טייטש: און אַזוי לאַנג ער גיט אַרויס אַ העברעיש בלאַט וואָס
העלפט ווי חלבנה אַ טויטן זענען מיר נישט מחוייב זיך ביקן אויף די באלנס פון
אונדזערע פיס [= אויף די שפיץ פינגער]. דעסגלייכן ווען ער קלאַגט זיך איבער
איינעם אַ געלערנטן „כי יגזול לפעמים מאתנו חצי גליון — במאמריו המועילים
לנו כחלבנה למות” (המגיפה בין הרעדאקטאָריס העברים, דאָרט, תרל”ח, ז’ 443),
טייטש: וואָס רויבט פון אונדז צומאַל אַוועק אַ האַלבן בויגן מיט זיינע אַרטיקלען
וואָס העלפן אונדז ווי חלבנה אַ מת, אָדער: „בקום עליכם שואה חדשה, יגזרו
תענית ויקראו לפניכם איזה מזמור תהלים אשר יועילו להוותיכם כחלבנה למת”
(דאָרט, תרל”ט, נומער 52, ז’ 758). טייטש: אַז עס קומט אויף אייך אַ ניי פורעניות,
זענען זיי גוזר תענית און זאָגן פאַר אייך עפעס אַ קאַפיטל תהלים וואָס העלפט
אייער אומגליק ווי חלבנה אַ מת. אין אַלע דריי פעל מיינט דער שרייבער: עס
העלפט ווי אַ טויטן פּיזעס. ער האָט עס פאַרביטן אויף חלבנה, כאַטש דער מאַשוס
האָט אַ גוטן און טייוולסקייט אַ שלעכטן ריח, אָבער ביי ביידע איז ער גאַר שאַרף.

אבער דער עיקר באַנוץ מיט פיזעם, איז לגבי אַ מענטש אָדער אַ זאָך וואָס האַלטן ביים סאַמע לעצט, און כאַפט זיך צום לעצטן מיטל, וואָס העלפט לרוב אויך נישט — זע, אַ שטייגער, י.ל. פרץ: „ר' גבריאַלטשען האָט זיך, לאַ עליכם, אַ דאַרם איבערגעדרייט. ער האָט שוין, זאָגט מען, קוועק־זילבער גענומען, טייל זאָגען אפילו בסוד: פיזעם אויך!“ (איזיקל שעכט): אָדער ג. מ. יאסנאָגורסקי וועגן חברה קדישאַ וואָס זאָגן טרינקנדיק: „חברה! לאַזט אַפּ — דאָס ברייט איז שוין פּונעם“ (דער ערשטער זונג, בערדיטשעוו, תרע"ד, עמ' 36), אָדער אלכסנדר מוקדוני: „ער האָט ניט קיין בעשטימטע סאַציאַלע פּילאָזאָפּיעס, וואָס זאָלען איהם דינען ווי פיזעם־איינשפּריצונגען און וואָס זאָל איהם מאַכען פאַר אַ קעמפּער“ (מאַרגען־זשורנאַל, 14 אפריל 1945).

בקיצור: דאָס וואָרט פיזעם וועקט טרויריקע אסיאַציאַציעס, חוץ דוגמות ווי אַ שטייגער אליקום צונזער: „מיט אַ גאָלדענעם קייט און אויבל / טוט מען זיך שוין שעמען, / מיט אַ ביזעמפּעל און סויבל / זעט מען אבי וועמען“ (אַלע ווערק אויסגאַב מרדכי שעכטער, באַנד 1, ז' 108, שורות 5—8), אָדער ברוך האַגער: „אויסגעטאָן פון בגדי שרד: זיידענע בעקעשעס, פאַרביקע, געבלעטערטע, זיידענע כאַלאַטן, סויבעלנע טוליפעס, סויבעלנע היטלען, אַרעם און פּראַסט: אַ לאַסטיקענע קאַפּאַטע מיט אַ פיזענעם ספּאַדעק“ (אפשר זיך פאַרזינדיקט, די אידישע צייטונג, 6 סעפטעמבער 1964).

15. קאסע אין לוח

א

עס פאסט זיך ווי אַ קאסע צו אַ לוח — איז מיר נאָך קינדווייז אויסגעקומען צו הערן, ווי אַ משל אויף צוויי מענטשן, זאָכן וכדומה, וואָס פאָסן זיך יא, און מער נאָך ווי אַ משל אויף צוויי מענטשן, זאָכן וכדומה וואָס פאָסן זיך נישט. איך האָב עס בלויז געהערט אין דער פאָרעם, און נישט אין לענגערן נוסח, סיי ווי עס ברענגען עס בערנשטיין־זעגל, סי' 3120: אַ קאסע מיט אַ לוח, און אַ סליחה מיט אַ פייערצייג, סיי ווי א. ליטוויץ [= שמואל הורוויץ] אין זיינעם אַ פעליטאָן: „אַט צונויפפאַרן אַ קאָץ מיט אַן ענדיק, אַ קאָסע מיט אַ לוח — אַט דאָן איז אַ ענין!“ (״קיבע'לע שמאנט״, ראַמאַנצייטונג, וואַרשע, 1908, נומער 18, זייט 547).

פרעגט זיך: פאסט זיך באמת אַ קאסע צו אַ לוח? איז עס אודאי אַ משונהדיקע קשיא, אָבער זי האָט מיך לאַנג אינטריגירט און אַפגעקאָסט אַ היפש שטיקל צייט און מיך געפירט אויף וועגן און אַפּוועגן, וואָס האָבן מיר שטאַט אַן איינציקן זיכערן תירוץ דערלאַנגט עטלעכע מסופקדיקע תירוצים, אַזוי אַז עס לאַזט זיך פרעגן, צי די גאַנצע מוטשעניגע איז כדאי געווען. וועל איך אויף דעם פרעג נישט ענטפערן, און דעם ענטפער איבערלאָזן דעם לייענער, וואָס וועט האָבן געדולד בין מנחה למעריב דורכצולייענען דעם פראַטאַקאָל פון דער דאָזיקער פאָרשע־רישער עסקורסיע, וואָס איך פאַרשרייב דאָ פאַר אים.

ב

פאַרשטייט זיך, אַז דער ערשטער שריט צו פאַרשטיין דאָס ווערטל, ווי איך האָב עס געהערט, דאָס הייסט אין זיין קירצסטן נוסח, איז אַ פאַרגלייך מיט אַן אַנדער ווערטל וואָס האָט צו טאָן מיט אַ קאָסע, דהיינו: ער האָט געטראָפן

(אָדער: אָנגעטראַפן) יאָק (אָדער: ווי) קאָסאַ נאַ קאַמיען [= אַ קאָסע אויף אַ שטיין] וווּ די אַליטעראַציע פון די צוויי קופּין (בולטער פּויליש, וויל אין איר איז קאָסאַ, מלעיל, בשעת אין רוסיש איז זי מלרע).

פּויליש גייט דאָס ווערטל trafil (natrafil) jak kosa na kamień
 רוסיש: naszla kosa na kameń אוקראיניש ווייטער najszla kosa na kamiń
 און עס מיינט אַז איין עקשן האָט אָנגעטראַפּן אויפן אַנדערן. דאָ ווילט זיך באַמערקן,
 אַז פּויליש האָט אַ ווערטל trafil kos na kosa, וווּ kos מיינט גרונטיק אַ מין
 פּויגל, אָבער ווערט באַנוצט אין באַטייט פון אַ פּראָנט, אַזוי אַז kos מיינט אויך
 דריידלעך, פּוילע שטיק. אָבער קערן מיר זיך אום צו אונדזער ווערטל, כדי צו
 באַמערקן, אַז מיר האָבן עס, כמעט ווי עס גייט און שטייט אין סלאַוויש, אויך
 אין יידיש — אַזוי, אַ שטייגער, שמו"ר: „אונ קוים האָט ער איהם פון זיין שטוב
 אַרויסגעפאַטערט האָט ער זיך גינמען צו ליזען: ער האָט אָבער גיטראַפּין וויא
 מיא זאָגט קאָסאַ נאַ קאַמיען ליזע וואַר איין אַרדענטליכע פּרוי" (האַניג פון אלייב",
 ווילנע, תרנ"ו, ז' 12); אָדער: „איך מוז דיר די וואַרהייט זאָגען אַז דאָ האָבן זיך
 צו זאַמען געטראַפּן וויא מיא זאָגט קאָסאַ נאַ קאַמיען, וועלוועלע איז אַזאַ הונד
 וואָס פּערדינט דעם שטעקינד" („צווישען צווייא פּלאַמען", 1-טער טייל, ז' 54);
 אָבער וואָס האָבן מיר פון דעם פּאַרגלייך, אַז די ווידעראַנאַנד-שייכות צווישן
 אַ קאָסע וואָס פּאַרהאַקט זיך אין אַ שטיין איז קלאַר, בשעת אַפּילו אַ נייטראַלע
 שייכות צווישן אַ קאָסע און אַ לוח איז זייער מטושטש, אַזוי אַז מיר זענען נאָכן
 פּאַרגלייך פּונקט אַזוי קלוג ווי פּריער.

אמת, בערנשטיין-זעגל באַמערקן, אין זייער לענגערן נוסח, וואָס ברענגט
 צוויי פּאַרלעך, אַז עס האַנדלט זיך אין צוויי זאַכן, וואָס פּאַסן נישט צו אַנאַנדער,
 אָבער פון דעסטוועגן דאַכט זיך, אַז עס איז פּאַרט דאָ אַ שייכות: אַז מען וויל
 קאָסען היי, מוז מען נאָכקוקן אין לוח, וואָס פּאַר אַ וועטער עס וועט זיין, און אַז
 מען שטייט-אויף ביינאַכט צו סליחות האָט מען אין אַלטע צייטן געמאַכט ליכט
 מיט אַ פּיערצייג. איז עס אָבער אַ פּשט'ל, און נישט בלויז מחמת דעם, וואָס אַ סערפ
 צו שניידן תבואה וואַלט געווען אַ בילכערער קאַנדידאַט, און נישט בלויז מחמת
 דעם, וואָס קאָסען איז נישט אַזאַ היימישע זאַך ביי יידן, אַ זיי זאָלן עס פּאַרן מיט
 אַ לוח און אַ סליחה, נאָר אויך מחמת דעם, וואָס דאָס יידישע ווערטל האָט נישט
 אַזאַ גרויסן צוטרוי צום לוח, און טאַקע בערנשטיין-זעגל ברענגען סי' 3112:
 ווער עס קאָכט נאָכן בוך, און זייעט נאָכן לוח, דער האָט אַ רוח.

נו, אזוי ווי אונדזער ווערטל האָט זיך אונדז נישט אַנטפלעקט ווי עס שטייט און גייט, נעמען מיר קלערן, אז אפשר האָט דאָ קאַסט אַן אַנדערן באַטייט. האָט דאָך סלאַוויש kosa און פון דעמוזעלבן אָפּשטאַם *czesać, czosac* (= קעמען) דעם באַטייט צאָפּ, אָבער דאָס האָט נאָך ווייניקער שייכות צו אַ לוח, בלייבט נאָך kosa אין באַטייט פון שטערנבילד אַריאַן, ווי אַן איבערזעץ פון *coma Berenices*, דאָס הייסט די האָר פון בערעניקע (דאָס ווייב פון דעם מצרישן קיניג תלמי אויערגעטעט) וואָס צוליב זייער שיינקייט האָבן די דיכטער זיי אַוועקפאַרטראָגן צווישן די שטערן; אָבער דאָס פּאַלק האָט עס געהאַלטן פאַר אַ קאַסע, אַ שניט-כלי, און די שטערן הייסן *kosiarze* [= שניטערס]. איז אַפילו שכיה, אַז מזלות זאָלן זיין אויסגעמאַלן אין אַ לוח, אָבער דערצו זענען געווען בילכערע בעלגים ווי אַריאַן, וואָס ווערט געוויינטלעך פירגעשטעלט, לויט דער גריכישער מסורה, ווי אַ יעגער, צוגלייך דעם אשורישן און תנכישן נמרוד, און ער הייסט ביי אונדז כסיל (מאַרטין לוטער באַמערקט צו דעם שטערן, אַז די דייטשישע פויערן האָבן אים גאָר גערופן יעקבס-לייטער).

דאַכט זיך, אַז עס וועט אונדז נישט גיין בעסער, אויב מיר זאָלן מאַביליזירן אַנדערע באַטייטן פון דעם שורש — ווי, אַ שטייגער, עס ברענגט מיכה יוסף בערדיטשעווסקי: „סלויפט אַריין די מוטער אַ וויבעל פון אַ יאָר דרייסיק, אַ הויכע און אַ דאַרע, מיט אַ קאַסינקע אויפן קאַפּ” (יודישע כתבים פון אַ ווייטען קרוב, טייל 2, ז' 84). דאָס מיינט אַ דריישיציק קאַפּטיכל אין אוקראַינע און וויסרוסלאַנד, וואָס עס פלעגן בעיקר טראָגן די פויערטעס, און איז, ווי מיר זעען, אויך שכיה געווען אין דער יידישער גאַס. נו, האָט עס ווידער אַ מסופקדיקע שייכות צום לוח, פונקט ווי עס האָט מסתמא נישט קאַסט, סקאַסנע, נאַ סקאַס, קאַסאַקי, וואָס מיינט קרום, שיף, זעזאָואַטע וכדומה. פאַראַן אויך אַ וואָרט קאַס, וואָס איז אַ טייל פון דער מיל-מאַשינעריע, ווי עס ברענגט יוסף ראַלניק איבער דער דאַרפס-מיל: „דער מייסטער, אַ יונגער און גיכערער אין פאַך, / איז שפעט ביינאַכט פאַרן גיין שלאָפן / געגאַנגען זען צי יעדע זאַך / איז אויף דעם ריכטיקן אַרט און שטעל: / צי שייערט זיך נישט איין שטיין אין צווייטן / דער קאַס צי איז פול און צי דאָס מעל / אין קאַסטן וואַקסט אין וויסע געטורעמטע בייטן” («אַ פענצטער צו דרים», ניו-יאָרק 1941, ז' 78), דעסגלייכן: „ווען דאָס ערשטע מעסטל איז שוין פאַרשאַטן אויפן קאַס / און דאָס ערשטע ביסל מעל / פאַלט אויפן דעק פון קאַסטן אַראָפּ” (דאַרט, ז' 90), דאָ מיינט קאַס דאָס סלאַווישע *kosz, kosza* וואָס הייסט יידיש

קויש, און איז אויך אַ באַצייכן פאַרן קויש אין מיל איבערן שטיין פון וואַנען עס שיט זיך די תבואה. אַבער ווידעראַמאַל: וואָס האָט דער קויש צו טאָן מיטן לוח. שוין אָפּגעשמעסט פון דערמאַנטן סלאַווישן koca, kosa וואָס הייסט אויך אַ צעפל.

ד

קומט נישט אַנדערש אויס, נאָר מיר זאָלן פרווון אָננעמען, אַז אין אונדזער ווערטל איז גאָר די קאַטע קיין קאַטע נישט און דער לוח קיין לוח נישט, אלא צוויי ווערטער, וועלכע האָבן דווקא אַ שטאַרקע שייכות צווישן זיך, אַבער אַזוויי זייער גרונטיקער באַטייט איז פאַרגעסן אַדער מטושטש געוואָרן, זענען זיי מגולגל געוואָרן אין צוויי קלאַנגיק ענלעכע און פאַרשטאַנדלעכערע ווערטער. און כדי נישט לאַנג צו ברייען, זענען מיר מפרש אונדזער השערה, אַז אונדזער ווערטל איז אַרויסגעוואַקסן אין אַ יידיש-פּוילישער סביבה, אַזוי אַז לוח איז גרונטיק בלויז li'ach און נישט lu'ach, און דאָס li'ach איז אַ גלגול פון פּוילישן lichy; און אַז קאַטע איז נישט דאָס פּוילישע kosa נאָר kusy; און סיי lichy און סיי kusy זענען סינאָנימס פון רוח, שד, שטן, אַזוי אַז דאָס פאַרל איז ממש אַ זיווג מן הגיהנום, אַ סך מער ווי עס מיינט דער באַקאַנטער זאָג: עס פאַסט זיך ווי שקר מיט (צו) שלימזל, וכדומה.

דאָס וואָרט lichy אין זיין פריערדיקן באַטייט האָט זיך אָפּגעהיטן אין זאָג: cetno czy lichy, דאָס הייסט: גראַד צי אום, און אַלעקסאַנדער בריקנער דערקלערט אין זיין עטאַמאָלאָגישן ווערטערבוך, אַז דער איבערגאַנג צום באַטייט: ביי, שלעכט האָט זיך גענומען דערפון, וואָס די וואַראַזשביטעס (וואַראַזגעס) פלעגן פאַר-צייטנס מאַכן סתם שטרעכעלעך אין אַש וכדומה, און שפעטער נאָכצייילן; איז די צאָל אויסגעפאַלן גראַד — איז עס געווען אַ גוטער סימן, איז אַבער די צאָל אויסגעפאַלן אום — איז עס געווען אַ שלעכטער סימן. הייסט עס טאַקע עד היום: komu padnie cetnem, komu padnie lichem [= וועמען עס וועט אויספאַלן גראַד, וועמען עס וועט אויספאַלן אום], אין זינען פון מזל און שלימזל.

דאָס וואָרט cetno אין היינטיקן פּויליש שכיח בלויז אין שפּיל, אַבער נאָך אין 16-טן יאָרהונדערט האָט cetno אַ באַטייט פון אַ גראַד-צאָל, — אַזוי שרייבט דער אריאנישער דיכטער גזשעגאזש פּאָוועל פון בושעזשין אין אַ ליד צו קאַלווין, וואָס האָט די דרייאַיניקייט אויסגעברייט אויף אַ פיראַייניקייט (אין דער אַנטאַלאַ-גיע פון יאָן דיר-דורסקי, 1948, ז' 31): / A Bóg też rad widzi Liczbę co nie jest cetnem, choć kto z tego szydzi/Bo prawdziwie ci trzej są

[= ווייל גאט זעט גערן, א צאל וואס איז נישט קיין פאר, כאטש עמעץ מאכט חוק דערפון, ווייל אין דער אמת, זענען זיי דריי פארהאן]. אגב האבן מיר אויך אין אונדזער קינדער-שפיל אום צי גראד און דאס שפיל ווערט שוין דערמאנט אין דער ערשטער העברעישער דראמע, „צחות בדיחותא דקידושין“, וואס חיים שירמאן האט ארויסגעגעבן פון כתביד און האלט פאר איר מחבר דעם איטאליעניש-יידישן שרייבער ר' יהודה טאמא — עס הייסט דארט „ונאספה מהגררים בלי מספר ונצחקה עמהם בזוג ונפרד — לא יאות לנו פה על מספר שוה ונפרד“ (זייט 47). טייטש: מיר וועלן אַנקלייבן פולע פאלעס אומגעציילטע קערנער [פון באַקסערן] און שפילן מיט זיי פאר און געטיילט [= אום צי גראד] גייט אונדז נישט דא וועגן צאל פון גלייך און געטיילט [= אום צי גראד]. דאס קינדער-שפיל ווערט פויליש אַנגערופן בקיצור cetlich (אַזוי אין וויעטשאַרקעוויטשס ווערטערבוך פון וואַרשעווער פוילישן דיאַלעקט אין 19-טן יאָרהונדערט, וואַרשע, 1966) און אַזוי ווערט פאַרענטפערט פאַרוואָס דער שפיל פון אום-צי-גראד האָט געהייסן שפילן צעטלעך.

דער עיקר פאר אונדז איז אַבער דאָס וואָרט licho וואָס באַטייט גרונטיק איבעריק (אוקראַיניש: lysze — בלויז, פויליש liszyć się — איבערבלייבן) און איז אויך אַריין אין יידיש, — זע, אַ שטייגער, אין דער ערשטער מודעה, אויף דער ערשטער זייט אין ערשטן נומער פון „קול מברשׁ“ — עס הייסט דארט (11 אַקטאַבער 1862): „נאָר אַזוי ווי מיר האָבען דעם פרייז זייער וואַלוויל געמאַכט, קענען מיר נישט קיין לישנע בלעטטער דריקן“. לישנע מיינט דאָ, פאַרשטייט זיך, איבריקע. און ווער קען דאָס נישט סאַוועטישן טערמין: לישאַנען, דער וואָס האָט קיין רעכט נישט און איז, בעצם, אַן איבריקער. אויך lichy אין באַטייט פון אומווערטיק, פאַרטאָצקע וכדומה, האָבן מיר אין יידיש, אין קינדווייז האָבן געהערט לעבן אַ ליאַדע טאָג אויך אַ לעכע (ליעכע) טאָג, אַזוי ביי שלמה עטינגער „אַ גאַנצע לעכע טאָג הערט מען דאָך נישט מער נאָר —“ (סערקעלע, כתבים, אויסגאב וויינרייך, באַנד 2, ז' 332) וואָס האָט זיך געקאָנט אויסדאַכטן ווי אַ פאַרקוועטש פון: אַ גאַנצן לעכטיקן [= ליכטיקן] טאָג, בפרט אַז עטינגער נוצט אַ ווערב לויכע, זע אַ שטייגער: קוקט זי נאָר אַן די לויכנדיקע צרה, עס דאַכט זיך איר אויך, אַז איר שיינט גאָר, די פאַסקודניצע“ (דאָרט, ז' 342). ווי אויך: „קוקט אַן דעם מענטשן אפילו דעם רייכן / קוקט אַן זיין לויכנדיקן סוף“ (דאָרט, באַנד 1, ז' 36). וויינרייך ברענגט אין ווערטער-זוכצעטל (דאָרט, ז' 611): לויכנדיק = לייכטנדיק, שייג, אַזוי אַז ביידע באַנוצן מוזן זיין איראַנישע, און דער ווערב איז דעמאָלט אפשר בלויז אַזוי באַנוצט געוואָרן, און מעגלעך, אַז עס איז געווען

א באַנוץ: לא-כ׳דיק אויפן שטייגער פון א לא יוצלח, לא לנו, ענלעך דעם מערב-יידישן א לא-חפץ. שווערער אַנצונעמען, אז עס האָט צו טאָן מיטן אלט-יידישן לאַיכן [= אַפּאַרן].

ה.

חייטער דאָס וואָרט lichy אין זינען פון בייו, שלעכט, שלאַק, פּורעניות, קומט פיר אין כמה וכמה פּוילישע ווערטלעך: Cicho, niech śpi lichy [= שטיל, זאָל שלאָפן דאָס בייו], Siedź cicho, gdy śpi lichy [= זיך שטיל, בשעת עס שלאָפט דאָס בייו], יוליאַן קדשיזאַנאַוסקי באַמערקט אָבער (Mądrzej głowie etc.) וואָרשע 1960, באַנד 2, ז' 164, ווי אויך אין זיין ווערטער-בוך פון פּוילישן פּאַלקלאָר), אז דאָס פּאַראַלעלע ענגלישע ווערטל רעדט וועגן הינט, וואָס מען טאָר זיי נישט וועקן, אָבער אונדזער ווערטל האָט אַ שייכות צו די מעשיות פון טיפּ T 1137, ווי די מעשה וועגן קיקלאָפּ פּאַליפעם פון דער אָדיסייע, נאָר אַנשטאַט דעם גריכישן איינאויגיקן קיקלאָפּ האָבן מיר אַ מין שד וואָס פּרעסט מענטשן, און הייסט Licho אָדער Bieda דערפאַר הייסט עס אויך אין אוקראַיניש Ne zaczepaj z bidoju chaj bida spyt [= דערטשעפע נישט די בידע, זאָל די בידע שלאָפן] וואָס איז אויך אַריין אין גערעדטן יידיש. פונדעסטוועגן האָט זיך דער פּוילישער פּאַרשער געקווענקלט, צי דער קיקלאָפּ האָט טאַקע אַ שייכות צום סלאַווישן שד וואָס זיין עובדא איז, דורך כלערליי כישוף-פּאַרטלען צוצוציען, איבערצורעדן און פּאַרפירן מענטשן. דער דאָזיקער שד, רוח אָדער שטן, קוקט על כל פנים, אפיר פון אַזעלכע זאַגן ווי: Żeby cię lichy porwało [= עס זאָל דיך דאָס בייו פּאַרכאַפן], נאָך מער: Idź do licha, puste lasy, na gęste bory

na rozstajne drogi [= גיי צום בייו, אויף טרוקענע וועלדער, אויף געדיכטע וועלדער, אויף שייד-וועגן]. דער פּוילישער דיכטער ס.פ. קלאַנאוויטש אין זיין Worek judaszów (1600) רעדט איבער אַ שטאָט Judogrod אָדער Lichogrod וואָס איז בדומה דער טערקישער שטאָט פּאַנעראַפּאַליס, וווּ פּיליפּ מוקדון האָט באַזעצט שלעכטע מענטשן, מנוולים וכדומה.

און יידיש האָט דאָך בפירוש איבערגענומען דאָס וואָרט lichy צוזאַמען מיט די ווערטלעך — איך האָב שוין אַנגעוויזן אויף צוויי פון זיי (אין מיין בוך „יריד השעשועים“, תשכ״ד, זייט 166): שלמה רעזניק האָט מיר איבערגעגעבן, אַז אַרום ריזשין גייט אויך צווישן יידן דאָס אוקראַינישע: נע זאַטשעפּאַי לעכאַ, נעכאַי לעכאַ טעכאַ [= טשעפע נישט דאָס בייו, זאָל דאָס בייו שטיל זיין]; יצחק

גנאָוויטש (גניזי) ווייטער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז אַרום לידע גייט אויך צווישן יידן דאָס ביעלאָרוסישע: ניע טשעפּאָי ליכאָ קאַלי ספּיט ציכאָ [= טשעפּע נישט דאָס בייז ווען עס שלאָפּט שטיל]. איצט וויל איך צוגעבן אַ ליטעראַרישע ראיה — אייזיק מאיר דיק שרייבט: „נון היסט עס „ניא צעפייע ליכא קאלי שפּיא“ און האבין זיך אלזא גיוואונצין צו מאכין אועלכע בעזוכע כל זמן וויא וועלין עש דארפין“ (דער אונגעבעטענער גאַסט, ווילנע, תרל"א, זייט 29), און נאָך קלאָרער: „וואָס נאָך איזט אזא גרינג אויף צו רעגען (אויף צו וועקען) וויא איינע איינגע-שלומטע לידענשאַפּט (תאוה) „יאָ נעצעפייע ליכע קאַלי שפּיא“, לאַזט זיך לייכט בערעדען, דער וואהן (דער טעות) איז קורץ די רייע (חרטה) איז לאנג“ (יהודית דיא צווייטע, ווילנע, תרל"ה, זייט 16). ווייזט אויס, אַז דיק האָט דערשנאַפּט דעם ענין Licho, וואָס זיין כוח איז אין באַרעדן און איבעררעדן. אגב, באַנוצט זיך דיק מיט דעם וואָרט אין אַן אַנדער ווערטל — אַזוי דערציילט ער וועגן אַ בחור, וואָס האָט פאַרלאָזט זיין שלעכטן וועג און האָט זיך זייער געמוטשעט, ביז ער האָט געקריגן אַרבעט און איז מיט איר מרוצה געווען: „און איז געגאַנגען אין שפּאן זייער גוט, דען ער האָט פּערשטאַנען פּאַצאַם פּונט ליכע“ (מאַטקע און הערשקע, ווילנע, 1873, זייט 58); אָדער: „אייער פּרויא — שטודירט פאַר גיוויס דאָרטין אין אילון [= ווילנע] דיא האַרטע שולע (דאָס היסט עס גייט איר זייער שלעכט) און ווייס שוין פאַר גיוויס פּאַצענו פּונט ליכע“ (דער בן-יחיד, ווילנע, 1875, ז' 39). אויך שמו"ר שרייבט: „איך וועל אייך אַלעמען ווייזן ווער עלטער איז איהר וועט בייא מיר וויסען פּאַצאַם פּונט ליכאָ“ (דער נייער נגיד, ווילנע, תרמ"ג, ז' 21), און אַ יינגערע דוגמה — משה קאַנסטאַנטינאַווסקי: „אַ יונג מיט ביינער, געזונט, ווי אַ ריז... און אַז ס'וועט ווערן ווידער אַמאַל אַ שטרייק פון די שלעפּערס, די בלוט-זויפּערס, וועט ער זיי שוין קאַנען ווייזן „פּאַטשאַם לעכאָ“ (דאָ און דאָרט, בוענאַס-אייערעס, 1935, ז' 52). צו דער קאַנסטרוקציע זע אויך חיים הוז (בישוב של יער, תר"צ, טייל 1, ז' 48): „כמה אתה וגם שכמותך הולכים בליטרא“ [= וויפל ווי דו און אויך אַזעלכע ווי דו גיין אויפן פּונט]. אַבער דאָס איז אַן ענין פאַר זיך.

קערן מיר זיך אום צום עיקר, כדי צו באַמערקן, אַז מען מעג אַננעמען, אַז אין יידיש-באַנוץ מיט ליכע, ליכאָ שפּירט זיך דער דעמאָנאָלאָגישער אויס-טייטש פון וואָרט, ווי עס באַנוצן עס, אַ שטייגער, די פּאַליאַקן בשעת זיי זאָגן licho, כדי נישט צו זאָגן djabel, szatan, czart [= שד, שטן, טייוול], כאַטש יידיש איז נישט אַזוי ווייט געגאַנגען ווי פּויליש, וואָס האָט אַ פּאַלקס-מעשה וועגן אַ טאַטן, וואָס האָט געשיקט זיינע זין do licha, און זיי האָבן גענומען

וואַנדערן און האָבן פאַרבלאַנדזשעט אין פּאַלאַץ פון דעם אייבערשט פון די שדים
 pan Lichocki (זע יוליאַן קזשיזשאַנאווסקי Polska bajka ludowa w układzie systematycznym
 וואַרשע, באַנד 1, נומער 382).

1

אויב licho (= ליכאַ, ליכע) איז אַזוי היימיש אין יידיש-באַנוץ, פאַרוואָס
 האָט עס זיך נישט דערהאַלטן אין אונדזער זאַג, און איז מגולגל געוואָרן אין
 אַ לוח, וואָס קלעפט זיך נישט צו דער קאַסטע? איז עס אַ גערעכטע קשיא. אָבער
 דער תירוץ ליגט אויף דער האַנט — טאַקע צוליב דעם שכן זיינעם, וואָס איז
 אין יידיש נישט, אַזוי ווי ער, היימיש געוואָרן. וואָס שייך ווייטער דעם דאָזיקן
 kusy איז זיין גרונטיקער באַטייט בייסן, טועם זיין פּרוּוו, אָבער אין פּויליש
 האָט דער ווערב kusić אָנגעוויירן דעם באַטייט (עס האָט אים אין kasać)
 און הייסט איבעררעדן צו אַן עבירה, און kusiciel הייסט אַן איבעררעדער, און
 איז דער שם-דבר פאַרן מסית ומדיח, דעם שטן, ווייטער kusy הייסט זייער קורץ
 און איז אידענטיש מיט kucy, וואָס איז אויך שכיח אין יידיש אין דער פאַרעם
 קוציק אָדער קוציקל, אַ קליינער מענטש, און, בעיקר, אַ קליין פּערד¹).
 צום גוישן באַנוץ זע, אַזאַ שטייגער, חיים הזו (כנ"ל, באַנד 2, ז' 344) "קומו
 קומו אַ קוצימו בודי! — נאנח טבל ואמר רמז כלפי ישראל — עד שהשמן נעשה
 קטן נפשו של קטן יוצאת" [= האָט טעוול אַ קרעכץ געטאַן און מרמו געווען
 אויפן פּאַלק ישראל, ביז דער פּעטער וועט קליין ווערן וועט די נשמה פון קליינעם
 אַרויס]; ; צום יידישן באַנוץ זע, אַ שטייגער, שלום עליכם: "אַ פרוי האָט שוואַכע
 גערווען, די צייט איז איין אומרוהיגע, עס קאָן זיך איר אויסוויזען אַ קוצע קוה
 פאַר אַ באַרנבוים" (אַ פּסחדיקע עקספּראַיאַציע, קאַפיטל 1).

1) אַזוי האָבן מיר ביי אַדאַם מיצקיעוויטש אין זיין ליד Trojka koni (אַ טראַיקע פּערד).
 Zaledwie z miejsca, znówu pełno krzyku
 Hej — zarżał Lezgin — ty w lewo kucyku
 טייטש: קוים (זיך גערירט) פון אַרט, חידער פול געשריי; העי — האָט אַ פאַרסקע געטאַן דאַס
 קאוקאַזישע פּערד — דו (גיי) לינקס, קוציק (איינער). און שלמה עסינגער האָט אַ משל: "קוציקל
 די מאַלפּע" (כתבים, אויסגאַב היינרייך, באַנד 1, ז' 158).

אבער בעיקר ווערט kucy באַנוצט צו באַצייכענען קורצע קליידער, אַזוי אַז מען זאָגט [= nosić się kontuszowo czy z kuca = גיין אַנגעטאָן אין קאַנטוש אַדער קורץ], און kusy ווערט אויסגעטייטשט ווי דער שטן, דער שד, וואָס לויט די פּאַלקס-באַגריפן גייט ער אין קורצע מלבושים, אָן עדות דאָס ווערטל kusy jak diabeł wenecki [= קורץ געקליידט ווי אַ ווענעדיקער רוח], און פּראַנטן, וואָס פּלעגן זיך טראָגן ווי פּרעמדע, בעיקר ווי דייטשן. אַזוי האָבן מיר ביי מיצקעוויטש אין דער באַלאַדע זיינער וועגן פּאַן טוואַרדאָווסקי [דער פּוילישער פּאָסט]:

*Diablik to był w wódce na dnie
Istny Niemiec, sztuczka kusa
Sklaniał się gościom układnie
Zdjął kapelusz; dał susa*

טייטש: אַ שדל איז דאָס געווען אין בראַנפן אויף דנאָי, אן אמתער דייטש, אַ קוסע [= קורצעקליידט] שטיקל [= אַנטיקל], האָט בנעימות באַגרוסט די געסט, אַראַפּ-גענומען דעם קאַפעלוש און דערלאַנגט אַ שפרונג. אין דערזעלבער באַלאַדע הייסט עס: kusa rada [= אַ קוסע עצה, משמע אַ שלעכטע עצה]. דער פּערשט יאַבלאַנאָוסקי דערציילט אין זיינע זכרונות (אַרויס פון כתב יד ערשט 1963) איבער אַ וועכטער, וואָס איז משוגע געוואָרן און פּלעגט שרייבן גראַמען, ווי אַ שטייגער (ז. 37):

*Gdy Niemca diabeł stworzył, dał mu frak czerwony
Krótką fajkę i ogon w trąbkę skręcony*

טייטש: בשעת דער שטן האָט באַשאַפן דעם דייטש, האָט ער אים געגעבן אַ רויטן פּראַק, אַ קורצע פּייקע און אַ וויידל פאַרדרייט ווי אַ טראַמבעלע? אַזוי ביי אונדז איז דייטש, דייטשל סינאָנים פון אַ פּגע רע — זע, אַ שטייגער, עוור בלאַשטיין: „וויא וואַלט איך בעסער זיין, אַז עס וואַלט קומען אהיצעל, אדייצעל און וואַלט זיך צו נויף שמעקין מיט אייער טאַכטער“ (די שטאַדט-רויבער, 1911, טייל 1, ז' 43), און נאָך מער אַ סינאָנים פון רוח, שד, ווי אַ היפשע

(2) דער פּוילישער שד באַרוטאָ, באַקאַנט בעיקר אין דער סביבה פון לענטשיץ, איז אַ האַלד-שד און לויט קאַלבערג האָט אים זיך די שליכטע פּירגעשטעלט אין אַ קאַנטוש, אַבער די פּויערן האָבן אים זיך אויסגעמאַלן אין אַ דייטשישן סטראַי. פּאַראַן אַ פּויליש פּאַלקסליד O kusym Janku איבערן קורצן (קורצעקליידט) יאַנעק, וואָס גאַרטלט זיך אַרום מיט ווין האַק און שפּאַרט זיך אַז אויף ווין זאָק, און ענלעכע שטותים.

אילוסטראציע די באלאדע פון נפתלי גראָס (לידער, 1958, זייט 173), ווי עס דערציילט זיך, אַז אין ווינטער־אָוונטן „פּאַרן בעל־עגלות מיט בוידן און געשפּאַנען / — זיי פירן דייטשען־סחורים — / מיט גילדענע זייגערס און מיט שניפּסן / — און פול געוואָרן זענען גאַר מיט זיי די שטיבער / מען האָט געגעסן און געטרונקען און געזונגען / געצאָלט דעם פּולן מקח און זיך נישט געדונגען / — און אַלע מיט איין קול און איינס און איינס — איין פנים / ווי די נישט־גוטע — / נאָך איידער נאָך סע האָט גענומען טאָגן / אַז מיטאַמאַל — ערשט אַלע זענען זיך צעפּאַרן / דער ווינט האָט זיך געלייגט, און אַז ס'איז טאָג געוואָרן / געשטאַנען זענען שטיבער אָן דעכער און אָן שטאַרן / און יידן מיט אַרימקייט אין דרויסן, ווי פּאַרלאָרן“.

קערן מיר זיך אום צום ענין kusy — לוציאָן שעמייענסקי אין זיין געזעמל פון פּוילישע, רוטענישע, ביצלאַרוסישע פּאַלקס־מעשות (פּויון 1845) ברענגט וועגן אַ שד וואָס אַנטלויפט פּאַר אַ בליץ, וואָס איז נוהג אים צו טרעפּן, באַשרייבט ער אים: w kusym fraczku mlody Niemczyk [= אַ יונג דייטשל אין אַ קורצן פּראַקל]. אויך יידיש האָט דאָס בילד אין דעם באַטייט — לעבן דעם קינדער־גראָס: שטוצער שטוצער פּאַן [= פּוין] פּאַרז / קורצע הויזן לאַנגע פּיס; האָבן מיר דאָך דאָס ביז גאַר באַקאַנטע קינדער־לידל: „אויפן הויכן באַרג, אויפן גרינעם גראַז / שטייען אַ פּאַר דייטשן / מיט די לאַנגע בייטשן / הויכע מענער זענען זיי / קורצע קליידער טראָגן זיי“; און דער [דאָס] דייטשל הייסט אין פּאַלקס־ליד און אין דער פּאַלקס־מעשה דער שטן, מסתמא נאָך איידער די בערלינגטשעקעס זענען געבוירן געוואָרן⁸⁾.

פּויליש האָט נאָך כלערליי ניואַנסן, ווי אַ שטייער kuse dni, די דריי לעצטע טעג פון זאַפּוסט, ווען מען האָט געהוּלעט און דאָס יונגוואָרג האָט זיך פּאַרשטעלט פּאַר יידן, טערקן, פּויערן, ציגיינער, קבצנים, בערן וכדומה. נאָך עפעס: פּונקט ווי Licho גייט מיט אַ גרויס אינציאַל, וואָס באַטייט אַ נאַמען, דער נאַמען פון אַ שד, אַזוי ברענגט לוציאָן רידעל אין זיין באַקאַנטער דראַמע „דאָס פּאַרכשופּטע ראָד“, צווישן די פּאַנטאַסטישע פיגורן אויך לעבן דעם גרויסן שד: diabeł Boruta אויך דאָס קליינע שד'ל: diablík Kusy; און דער גרויסער פּוילישער פּאַלקס־פּאַרשער אַסקאַר קאַלבערג ברענגט אַ מעשה איבער

3) אַנב, האָט אויך פּויליש koe אָדער éwik וואָס מיינט, חי שוין דערמאַנט, אויך אַ טראַנסט, אין באַטייט פון אַ נאַקעטן מענטשן, חייטער bezpludrowiec (אָן הויזן) מיינט, חי סאַנקולאַט, אַ ראַדיקאַלן, אויך ביי אונדז פּאַרלאַכט, אין אמילו מיטן באַנזן פון אַ שטיפּעריי; אַבדו עשחונותיו טייטש; האָט פּאַרלוירן די הויזן; לויט אוקראַינישן stany (סטאַן, הויזן).

אן איבעררעדער צו שיכרות (לוד, באַנד 8, 1875, נומער 59) און עס הייסט דאָרט :
 człeczek z kudłatym nosem — *Pokusnik* poczyna namawić parobka
 [= און אָט אַ קליין, קוציק מענטשעלע מיט אַ קודלאַטע נאַז, דער איבעררעדער
 הייבט אָן איבעררעדן דעם פאַראַבעק].

פונדעסטוועגן איז דאָס וואָרט kusy גופא, בפרט אין באַטייט פון רוּח, שד,
 שטן, אין יידיש-באַנוץ נישט היימיש געוואָרן, און אויב מיין היפּאָטעז האָט אַ
 האַפט, און דאָס וואָרט איז אַריין אין אונדזער זאָג, האָט מסתמא די פאַראיינצלט-
 קייט גורם געווען, אַז קוסי זאָל מגולגל ווערן אין קאַסטע, און צוליב דעם איז אויך
 ליכט מגולגל געוואָרן אין לח.

ח

לויט אונדזער השערה האָבן מיר, משמע, אין אונדזער זאָג צו טאָן מיט אַ
 גרונטיקן נוסח, וואָס דערמאָנט דאָס דייטשישע mit Belzebub gegen den Teufel
 [= מיט בעל־זבוב קעגן שטן], און אפשר אויך מיטן זאָג פון גריממעלסטהאַוזן
 den Gleich mit Gleich gesellt sich (1683, אויסגאַב עקס ליבריס, ז' 152);
 gern, sprach der Teufel zum Kohler
 חבּר'ט זיך גערן, האָט געזאָגט דער שטן צום קוילנברענער (ביי לוטער אַ סינאַ-
 נים פאַר אַ בלינד-גלויביקן, אין פּאָלק אַ סינאָנים פון אַ שד). איז אָבער די צרה,
 מיר האָבן נישט אָנגעטראָפּן מיט אַ זאָג: jak kusy do licha אָדער
 jak kusy z lichem, וואָס זאָל זיין אַ מין ווערטל, און עס קען דאָך נישט גע-
 מאַלט זיין, אַז יידיש זאָל אין אַ פּסעוודאַמאַרפּאַז דערהאַלטן וואָס פּויליש האָט
 פאַרגעסן, אויב עס האָט עס בכלל געהאַט. און צו דער צרה קומט נאָך צו אַ
 גרעסערע — דער לענגערער נוסח, אויב מיר זאָלן זיך נישט לייכט מאַכן דאָס
 לעבן און אים האַלטן פאַר אַ געשטוקעוועטן.

און באמת שטעלן אונדז סיי ליטווינס סיי בערנשטיין־זעגעלס נוסח פאַר
 פּרישע קשיות. וואָס שייך ליטוויין — נאָכדעם ווי מיר זעען אין ערשטן טייל
 אינדיק מיט אַ קאַץ, רעכטן מיר זיך אויף אַ קאַסטע, ווי אויף אַ קאַזע, אָבער וואָס
 האָט דאָס באַשעפּעניש צו טאָן מיט אַ לוח, כיבאַי מיר זאָלן אַריינטייטשן, אַז
 גרונטיק אין געווען: ווי אַ קאַזע צו קאַליענדע, וואָס איז דורך דעם ענלעכן
 קאַלענדאַר געוואָרן אַ לח. איז עס סוף סוף נישט מער ווי אַ וויציק פּשט'ל.
 וואָס שייך ווייטער בערנשטיין־זעגל, פּאַסט זיך אַפּילו אַ לח צו אַ סליחה, אָבער

מעגלעך, אז דער ענין סליחה און פייערצייג פארדינט א באזונדערן באהאנדל, וואס קאן ווארפן א ניי ליכט אויף אונדזער פראבלעם.

אבער דאס וויכטיקסטע איז, אז מיר האבן צו אונדזערע צוויי וואריאנטן פון ווערטל, צוגעקראגן א דריטן — מאיר הארוויץ פון קיבוץ בית-קמה האט אונדז דעריבער אינפארמירט. ווי ער שרייבט אין זיין בריוו (13 סעפט. 1964) האט ער אונדזער ווערטל געהערט אין אזא פארעם: קאסט, לוכע, שאַאַנט [= קאסט, לוח, הושענא]. מען האט זיך מיט דעם ווערטל באנוצט אויף אנצור-ווייזן א סתירה צווישן מענטשן אדער זאכן. נאכמער, ער ברענגט אין נאמען פון זיין מומע, מרת מאשע דיאמאנט פון ביאלאבזשעג, אין ראדאמער קרייז, וואס וויינט איצט אין תל-אביב, א סיפור המעשה, וואס זאל דערקלערן דאס ווערטל. עס איז א מעשה מיט א שלימולדיקן איידעם אויף קעסט, וואס דער שווער האט אים אונטערגעטריבן, ער זאל עפעס טאן מכוח פרנסה, און האט אים געגעבן א סכום געלט. דער יונגעראמאן האט איינגעקויפט א כמאל קאסט, אבער אזוי ווי ער האט איינגעהאנדלט א באוול, האט ער זיי נישט געקענט אפזעצן און דאס גאנצע ראמשל איז ארויף אויפן בוידעם. דער שווער האט אים מיט א שווער הארץ געגעבן נאך א סכום געלט, און דאסמאל האט דער שלומיאל איינגעהאנדלט א בארג לחות, א פאר האט ער אפגעזעצט, אבער די איבריגע, תרתי משמע, זענען געווארן קאמערניקעס ביי די קאסט. דער שווער האט שוין מער נישט געוואלט צעטרענצלען קיין געלט, אבער די טאכטער זיינע האט זיך אריינגע-לייגט, האט ער געמוזט נאכגעבן, און איצט האט דאס איידעמל דערטאפט א כאפטע הושענות, און דאס רוב האבן, פארשטייט זיך, אויך אריבערגעוואנדערט אויפן בוידעם. אזוי זענען זיך אלע דריי מיני סחורות געשלאפן אויפן בוידעם, ביז עס האט זיך געמאכט די גרויסע מלחמה און אלץ איז געווארן א סחורה. די גויים האבן געזוכט, אלץ גרייט צו קויפן, און פארזשאווערטע קאסטעס בתוכם. דא האט זיך דער שלומיאל אונדזערער געכאפט אויף א פארטל, צו פארקויפן אויך דאס איבעריקע אלטווארג — א גוי וויל קויפן א קאסט? — אדרבה, אבער ער מוז צו דעם קויפן א לוח און א הושענא...

פארצייכענען מיר מיט גרויס דאנק, אז די מעשה איז זייער פיקאנט, בעיקר די פאענטע אירע, דאס וואס פויערן מוזן קויפן פארעלטערטע יידישע לוחות און פארלעגערטע יידישע הושענות. אבער עס איז קלאר, אפילו פון עצם דערמאן פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, אז דאס ווערטל שטאמט נישט פון דער מעשה, נאר די מעשה האט מען צוגעקלעפט צום מער-נישט-פארשטענד-לעכן ווערטל, וואס איז כאראקטעריסטיש, שוין צוליב זיין פארעם — אלע דריי

ווערטער גייען אן פארטיקלען, ווי עס גייט א געוויסער סארט פון ווערטלעך, א שטייגער, קו, בייטש, שטעקעלע וכדומה. אבער וואס שייך דעם אפשטאם, האבן מיר אפשר אויך דא סלאווישע ווערטער: קאסע = kosa, לוח[ע] = licho, שאַנע [הושענא] = siano, וואס לאָזן זיך אפילו ראַציאָנאַל קאַמבינירן: kosi licho siano [= דער רוח קאָסעט היין], און ווער ווייסט, וואָס פאַר אַ קאַמ- בינאַציע האָט אַ האַפט. וואָס מיר באַמערקן אַבער דאָ איז, אַז דער ענין פון פאַרקויפֿן אַ גוי ייִדישע לוחות, געפינט זיך ביי שלום-עליכס אין זיין הומאַ- רעסקע „דריי לוחות“, — כדאי צו לייענען.

ט

און צולעצט וועגן פייערצייג, וואָס ווערט דערמאָנט אין נוסח בערנשטיין- זעגל — מיין לאַנדסמאַן, דער דיכטער און פאַרשטער יעקב נתנאל-ראָטמאַן, ברענגט אין זיין אַרבעט איבערן דריידל („הדואר“, „כ”ג כסלו תשכ”ב) אַן אַלט קינדער-לידל וואָס ער האָט פאַרשריבן פון אַן אַלטער פרוי, מרת אמעלהאר, ביי אונדז אין שטאָט. עס הייסט: אי נאַ האַרי / אי נאַ באַרי / לעמעשקי מיט פייער- צייג / דעמבענע קאַרע: / קאַלעסא קאַלעסא. דער דערקלער פון די ווערטער: האַרי באַרי — סלאַווישער גראַם, וואָס הייסט: בערג און וועלדער, לעמעשקע — קלאַטשע-פעדים, פייערצייג — אַ שטאַל מיט קרעמען (און אַ הובקע) אַנצוצינדן פייער, קאַלעסא — רעדער. דער דערקלער פון תוכן: אַ המון האָט זיך פאַר- זאַמלט אויף בערגער און אין וועלדער, טראָגן קלאַטשע און פייערצייג און דעם- בענע קאַרע, צינדן אַן פייערן אויף רעדער און שרייען אויס: רעדער ברענען, רעדער ברענען. דער שרייבער האַלט, אַז דער גערמאַניש-סלאַווישער מנהג צו פראַוון תקופת טבת דורך פייערן איז אַריבער אין דער ייִדישער גאַס און ער זעט אַ גלגול פונעם סימבאָל פון די פייערן, פונעם פייער-ראָד, אין אונדזער דריידל. דוכט זיך מיר אַבער, אַז ער איז זיך טועה, און אונדזער ווערטל דעקט- אויף זיין טעות, — דען עס איז בפירוש פאַראַן אַ מנהג וווּ פייערצייג און סליחה האָבן אַ נאַענטע שייכות, אַבער דער מנהג האָט אַ פריערדיקע דאַטע — אין דער ערשטער נאַכט סליחות פלעגן די קינדער אַנציענדן ליכט אין אַ קאַסטן וועלכן מען האָט געלאָזט שווימען אויפן טייך (עס האָט געהייסן: לאָזן דעם טאַרעם) און דער עולם פלעגט, צוריקקערנדיק פון די סליחות, הנאה האָבן פונעם ספעק- טאַקל פון אַ ברענענדיקן טייך. (זע דעריבער אין מיין בוך „אַבני שפה“, ז”ו 337—345, ווי אויך ז’ 394).

וואָס האָט דער מנהג פון פייערצייג און סליחות צו טאָן מיט אַ קאַסע און אַ לוח — אַט דאָס איז די קשיא.

16. אַרײַן מיט אַ באַסאַמאַ

א

ער איז אַראַן [= אַרײַן] מיט אַ באַסאַמאַ — אַזוי האָב איך עס געהערט אין מיין יוגנט איבער איינעם, וואָס איז אַרײַנגעקומען מיט אַ וויסער מהומה און אַ געפילדער. דער זאָג איז גאַרנישט געווען קיין זעלטענער, סײַ אין מיין זײַדנס קרעטשמע און סײַ אין מיין טאַטנס שענק, וווּ ליאַרמענדיקע און שעלטנ־דיקע שיכורים זענען געווען אַ וואַכנגאַנג, בפרט בשעת די מאַנטיקדיקע ירײַדים, אָבער אַזוי ווי איך האָב יאַרנלאַנג דעם זאָג נישט געהערט, האָב איך אים כמעט ווי פאַרגעסן, אַזוי אַז ווען מיין פּרײַנט ד״ר משה אַלטבויער, אַ געבוירענער פּרעמיסלער (פּשעמישל), האָט אים מיר דערמאַנט, האָב איך מיך קוים־קוים ספּאַמיענטעט. און ער האָט אים נישט בלויז מיר, נאָר אויך דעם לייענער דער־מאַנט — ער האָט דאַריבער אָפּגעדרוקט אַ קליינע אַרבעט («אַ ווייניק באַקאַנט־טער אונגעריזם אין מזרח־גאַליצישן ייִדיש», ייִדישע שפּראַך, באַנד XVII, העפּט 1, יוני 1957). ער געדענקט — שרײַבט ער — פּון קינדווייז אויף אַן איד־יאָם: ער קומט מיט אַ באַסאַמאַ; ער גייט מיט אַ באַסאַמאַ, מיטן אַקצענט אויפן ערשטן טראָף, וואָס זײַן באַטייט איז: מיט אומאייִדלקייט, מיט גראַבקיט. עס איז, דערקלערט ער, אַן אונגערישע קללה, וואָס זײַן שורש באַטייט coitare [= זיך מוזוג זײַן] און איז כּאַראַקטעריסטיש פאַר דעם גאַסן־און זעלנער־לשון, איז אַרײַן אין פּויליש, אָבער ייִדיש האָט עס, לויט אַלטבויער, נישט איבער־גענומען פּון פּויליש, נאָר פּונעם משאַ־מתן מיט אונגערישע זעלנערס, וואָס האָבן געלאַגערט אין גאַליצישע שטעט און שטעטלעך, און עס האָט אין ייִדישן באַנוץ אָנגעוויזן זײַן ברואַליטעט.

ב

ד״ר אַלטבויער ברענגט אויך צוויי ציטאַטעס שבּכתב — איינע דײַטשיש, פּון קאַרל קראַוס; איינע ייִדיש, אויף וואָס איך האָב אים אָנגעוויזן — אין דער

אָנאַנימער קאַמעדיע „די גינאַרטי וועלט“ (אַרויס צומערשט אַקעגן 1816, און אין אַ וויסנשאַפֿטלעכער אַויסגאַב פֿון מאיר ווינער, מאַסקווע 1940) געפינט זיך (1' 62) אַ זאַג: „פּעקעטיבאַסינאַ [?] אַלדינג גאַך דער צייט“. די קלאַמערן אין דער פרעגזיכּן באַווייזן, אַז דער אַרויסגעבער האָט עס נישט פאַרשטאַנען און ער איז זיך אויך מודה; אַלטבויער דערקלערט די שייכות צו באַטאַמאַ און זאַגט, אַז צום שורש באַס האָט מען דאָ צוגעשטעלט אַ וואָרט אין אַ פאַרגרייזטער פּאַ-רעם, וואָס באַטייט vagina [= ערוות אשה], בשעת פּעקעטי באַטייט שוואַרץ, און אויך דאָ, באַטאַנט ער, האָבן מיר פאַר זיך, אין יידישן באַנוץ אַ דעברוי-טאַליזאַציע.

וואָס שייך פּעקעטי איז עס אַן אַפטער משפּחה נאַמען ביי אונגערישע יידן, און איז מסתמא דער עקויוואַלענט צו דעם דאָרט און ערגעץ אַנדערש אויך אַפטן משפּחה נאַמען שוואַרץ; אויב אויך דער פּריוואַט-נאַמען פּעקי, פּעקאַ האָט אַ שייכות דערצו בין איך נישט מסוגל צו אַנטשיידן, על כל פנים האָט הרב ר' שלמה לאַנדסבערג געהאַט צו טאַן מיט איינעם, וואָס האָט געהייסן פּעקאַ און נישט געווסט וויאַזוי צו שרייבן אין גט זיין שם-קודש, האָט ער מסכים געווען צו שרייבן דעם דאָזיקן נאַמען און צוצוגעבן: וכל שום וחניכא דאית לי [= אין אַ יעדן נאַמען און צונאַמען וואָס ער האָט], אָבער ער האָט געפונען אויפן ראַנד פון שלחן ערוך אבן העזר פאַרשריבן פון זיין זיידן: „פּעקי קורין לתורה אורי, כן שמעתי“ [= פּעקי רופט מען אויף צו דער תורה אורי, אַזוי האָב איך געהערט] און ר' שלמה באַמערקט: „ונראין הדברים שבלשונות ידועות התנועה “פעו” על אש (Feuer) ואין חילוק בין הברה לבסוף אם באות א' או י” [= און עס ווייזט אויס, אַז אין געוויסע שפּראַכן באַטייט “פעו” — פייער, און עס איז נישט קיין חילוק אויב עס ענדיקט זיך מיט א' אָדער י”]. דאָס הייסט ער טייטשט עס פון feu, אָבער עס איז ווייט נישט קלאַר.

אויף ד"ר אַלטבויערס אַרבעט האָט זיך אַפּגערופּן הרב חיים ליבערמאַן (יידישע שפּראַך, באַנד XVII, העפּט 2, דעצעמבער 1957) — ער האָט דאָס וואָרט געפונען אין אַ הומאַריסטיש מעשה-ביכל (לעמבערג 1889), וווּ עס ווערט געזאַגט: „דער זעהט וויא אַ פּוילישער יוד עסט טרפות טוט ער אַ גושריאַ פּאַלאַק ממזר עס אוזט דעך טרפה באַטאַמאַ טרעמטדע, דאָס איז איין אויסראַר-דענטליכעס שימף וואָרט אויף אונגאַריש — —“.

נאַכדעם ווי מיר האָבן דאָ איבערגעגעבן בקיצור אַלטבויערס דערקלערן און ליבערמאַנס צוגאַב, ווילן מיר עפּעס צוגעבן, אַפּשטעלנדיק זיך אויף דריי פּונקטן. דער ערשטער פּונקט — וואָס איז, בעצם, דער גרונטיקער באַטייט

פונעם זאג: ער איז אריין מיט אַ באַטאַמאַ; דער אַנדערער פונקט: ווי אַזוי האָט זיך דער זאָג אויסגעשפּרייט; דער לעצטער פונקט: וויאָזוי האָבן זיך יידן דעם אָפֿ-שטאַם פונעם זאָג אויסגעטייטשט.

ג

צום ערשטן פונקט — אַזוי ווי באַטאַמאַ איז ביסודו אַן אונגעריש ניבול־פּה־וואָרט, וואָס ווערט באַנוצט ווי אַ מין קללה, איז דער, וואָס מען זאָגט אויף אים, אַז ער איז אַריין מיט אַ באַטאַמאַ, איינער וואָס איז אַריין און האָט, גאָך אפשר אויף דער שוועל, דאָס וואָרט באַטאַמאַ מיט כּעס הויך אַרויסגערעדט אָדער אַרויסגעשריגן, בדומה ווי מען האָט געזאָגט איבער אַ קאַזאַק, וואָס איז אַריין מיט אַן ענלעכן רוסישן זאָג, און ביי אונדז האָט עס טאַקע געהייסן: ער איז אַריין מיט אַ כיבוד א.ס. אין ביידע ציטאַטעס, וואָס אַלטבויער ברענגט, סיי פון „די גינאַרטי וועלט“ סיי פון קאַרל קראוס, ווערט גאָך באַטאַמאַ בפּירוש באַנוצט ווי אַ זידל־וואָרט, און איך בין נישט זיכער, ווי עס איז אַלטבויער, אַז די מחברים האָבן עס שוין נישט מער פאַרשטאַנען. על כל פנים הערן מיר פונעם שפּעטערן מחבר, אַז ער האָט גריילעך פאַרשטאַנען אונגעריש. אמת, מיט דער צייט איז דער עיקרדיקער באַטייט, חוץ לאונגערן, פאַרווישט געוואָרן און באַטאַמאַ איז געוואָרן אַ סינאָנים פון מהומה, געפּילדער, גראַבקיט וכדומה.

וועגן דעם אויסשפּרייט פון דעם באַנוץ — פונקט ווי אַלטבויער האָט עס געהערט אין פרעמיסלע און איך אין בראַד, האָט עס ג. קרעסל געהערט אין זאַבליטיוו, אָבער דאָרט איז עס אַנגעגאַנגען צווישן קינדער וואָס פּלעגן זיך רייצן מיט פאַרלעך נעמען פון יינגלעך און מיידלעך אָדער אַ יינגעלע און אַ מיידעלע, אַ שטייגער: יאַסעלע מיט שיימאַלי באַטאַמאַ. אַוודאי האָבן די קינדער נישט פאַרשטאַנען וואָס זיי זאָגן, אָבער עס ווייזט אויס, אַז זיי האָבן עס איבערגענומען פון פּריעריקע, וואָס האָבן גאָך געוויסט דעם ברוטאַלן באַטייט, איז דאָך זאָ-בליטיוו אַ סך נענטער פון פרעמיסלע און בראַד צום מקור פון וואָרט, אונגערן.

ד

דעם אַנדערן פונקט — דאָס אונגערישע וואָרט, ווי אַ זידל־וואָרט, אָדער קללה־וואָרט איז פאַראַן סיי פּויליש, סיי דייטשיש, און דאָס אין ערטער וואָס זענען גאָר ווייט פון אונגערן. פּויליש — אַ שטייגער, לודוויק יאַבלאַנאווסקי, (געבוירן 1810) אין זיינע זכרונות (געדרוקט פון כ"י, 1963) דערציילט (ז' 272) וועגן די

אונגערישע רעוואלוציאנערן פון 1848, וואָס די פּוילישע אולאַנער פלעגן זיי וואָגן
 My do was nie nie mamy tylko tych Basam Mazaniow nauczymy rozumu
 טייטש: מיר האָבן צו אייך גאַרנישט, נאָר די באַסאַס מאַזאַניעס וועלן מיר לער-
 בען שכל. ווי מיר זעען איז דאָס זידל-וואָרט דאָ אַ פאַרמיש פון דער אונגערישן
 באַסאַמאַ און דעם פּוילישן מאַזאַן, מאַזאַניע וואָס מיינט אַ שמירער, אַ שלימזל
 וכדומה. דייטשיש ווי אַ שטייגער, היינריך קלייסט, וואָס דערציילט אין זיין
 אַנעקדאָט פון דער לעצטער פריישיער מלחמה, דאָס הייסט קעגן גאַפּאַלעאַן, אַ
 מעשה מיט אַן אויסטערליש אַוואַנטוריסטיש מוטיקן דייטשישן זעלנער, וואָס האָט
 זיך רואיק געטרונקען זיינע שנאַפּסן און גערייכערט זיין ליולקע, בשעת די פּראַנ-
 ציון האָבן זיך שוין באַוויזן אין דאָרף, און ווען דריי פון זיי זענען צו צו אים —
 “Bassa Manelka! — ruft der Kerl, und gibt seinem Pferde die Sporen und
 sprengt auf sie ein und — — alle drei vom Sattel haut, die Pferde —
 — —] aufgreift und “Bassa Teremtetem!” ruft — —
 דער יונג, און גיט דעם פּערד די שפּאַרן, און טוט זיך אַ לאַז אויף זיי, און האַקט
 זיי אַלע דריי אַראָפּ פון זאַטל, כאַפּט אונטער די פּערד און רופּט אויס: באַסאַ
 טערעמטעמטעם].

שוין די צוויי דוגמות באַוויזן אונדז דעם גרויסן אויסשפּרייט, סיי אין
 אַרט סיי אין צייט, פון אונדזער באַנוץ, — די דייטשישע דוגמה פירט אונדז אַריין
 אין 1812, אין די נאַפּאַלעאַנישע מלחמות, וווּ עס האָבן אַנטייל גענומען אונגערן,
 באַסניאַקעס וכדומה, די פּוילישע דוגמה פירט אונדז אַריין אין 1848 און אין
 בפירושן שייכות מיט אונגערישע רעוואלוציאנערן, צו וועלכע עס האָבן זיך אַנ-
 געשלאָסן פּוילישע רעוואלוציאנערן און זיי האָט עס פיינט דער פּוילישער רע-
 אַקציאָנערער פּערשט מיט זיינע אולאַנער. אַבער ווילהעלם האַנף גייט אַ סך
 ווייטער — אין זיין באַקאַנטן ראַמאַן „שלאָס ליכטענשטיין“ לאַזט ער איינעם
 אַזוי רעדן (טייל 3, קאַפיטל 1): Muckerle, Hauptmann vom achten
 Fähnlein! Ich rat’ Euch haltet Euer Maul! — *Bassa manelka*, ich versteh’
 keinen Spass. Die Mauz (-maus) soll den Löwen nicht erzürnen
 דעסגלייכן הערן מיר דאָרט (טייל 2, קאַפיטל 2):
 Diavolo maledetto! *bassam teremdete*. Zie (-Sie) ihn doch

nicht allein reiten lassen

] = צו אַלדע רוחות, באַסאַס טערעמדעטע, איר וועט אים דאָך נישט לאָזן אַליין
 רייטן. דער מחבר האַלט אַפנים אַז שוין אין יענע ווייטע צייטן, אין וועלכע דער
 ראַמאַן קומט פיר — די מעשה געשעט 1519 — האָבן זעלנער זיך באַנוצט מיט
 דעם אונגעריזם. אַבער מעגלעך אַז ער האָט עס אַהין אַריינפאַרטראָגן — אגב

באנוצט ער זיך מיט דעם זידל-וואָרט אויך אין זיין *Der Mann im Mond* וואָס איז אַ טייל פון זיין ראַמאַן איבערן שטן.

ה

אַבער וואָס עס דאַרף אַרויסגעהויבן ווערן איז, אַז מיר האָבן אַ קאַמ-
ביגריט זידל-וואָרט, און די קשיא ווער עס האָט עס ווייט פאַרטראַגן, צי זעלנער,
צי ציגינער בלייבט אָפּ. וואָס שייך ציגינער, זע דעם ראַמאַן פון אַנגעלוס
בויםען *Christ und Jude*, וואָס ער באַצייכנט ווי אמתע איבערלעבענישן אין
מעקלענבורגער גיטער (לייפציג 1916) האָט צווישן דעם פערסאָנאַזש, וואָס ער
לאָזט רעדן סיי אין דייטשישע סיי אין יידיש-דייטשישע דיאַלעקטן, אויך איינעם,
יאַנקאַ, אָן אַלטן ציגינער, וואָס לייענט, אפריל 1860, אַ מודעה אין אַ בלאַט,
וון אַ פריץ זאָגט צו טויזנט טאַלער פאַר אַפּזוכן זיין, מיט יאָרן צוריק צוגע-
רויבטע, טאַכטער, און באַלד קומט פיר אַ שמועס צווישן דעם ציגינער און זיין
זון אַנדאָר (ז' 469) — דער אַלטער פּרעגט, אויב די צוגעגנבעטע גורדולאַ איז
טויט, דען אויב נישט, זענען זיי גליקלעך; דער זון ענטפּערט, אַז די זאך גייט
אים נישט אָן. דער פאַטער פּרעגט, אויב טויזנט טאַלער גייען צו פּוס, דער זון
זאָגט, אַז די פּאַליציי וועט זיי ביידע כאַפּן ביים גאַרגל און אַריינשטעקן אין הד-
גדיאַ אַריין, דערויף פאַרסקעט אים אַפּ דער פאַטער: *Basseme teremtete!*
— *Ist sich Andor dumm* — דאָרט קומט אויך פיר אַ צוואַמענשטויס צווישן
יידן און ציגינער (ז' 472), וואָס ווילן אין שלאָס אַריין, און טענהען אַז מען האָט
זיי אהין פאַרבעטן. זאָגן די יידן: *Lugner Chammer! Afn Schlosshof sind*
kaine Hihner zu schtehlen [= ליגנער, חמורים, אויפן שלאָס-הויף
זענען נישטאָ קיין הינער צו גנבענען], ענטפּערן זיי די ציגינער:
Jud erbarmliches! Zwaimal belaidigen! Teremtete: — Mach furt sunst
[= נעבעכדיק יידל, צוויימאַל באַליידיקן, טערעמטעטע, זיי עוקר, אַזיסט].

ווי מיר האָבן געזען באַנוצט זיך מיט די זידל-ווערטער אויך די יידישע
גאַס — באַטאַמאַ האָבן מיר געהערט פון אַ יידענע (די פּאַנע בריה) אין דער אַנאַ-
נימער קאַמעדיע פון 1816; סיי באַטאַמאַ סיי טערנטעטע, האָבן מיר געהערט
אַ ייד אין דעם דערמאַנטן מעשה-ביכל. דאָס צווייטע וואָרט איז אויך אַריין אין
פויליש ווי עס ברענגט דער פון אַלטבויער דערמאַנטער אַלפרעד זאַרעמבאַ
(*Język polski*, XXXI, 3, 1951), און וואָס עס איז דאָ אונטערצושטרייכן איז,
וואָס זאַרעמבאַ באַמערקט: פּויליש האָט אַפילו אויסגעפורעמט אַ ווערב

teremtelowac — שעלטן, זידלען, באלידיקן). הייסט עס, אַז אונדזער זאָג איז אַריין אין כמה לשונות און מעגלעך אין דער זעלבער צייט, האָט זיך אָבער, ווי עס ווייזט אויס, שטאַרקער געהאַלטן אין מזרח-גאַליצישן יידיש צוליב דער געאַגראַפישער נאַענטקייט צום מקור. ברענגט טאַקע דער נאַראַיעווער משה נאַדיר אַ מעשה מיט אַ דייטש וואָס האָט אַ מאַשין אין דעם שטעטל און אַז זי האָט נישט פונקציאָנירט האָט ער געשאַלטן: „סאַקראַמענטאַ“ און באַטאַמאַ... און קרייצ-שאַקמיליאָנבליצהאַגעדאַנערוועטערנאַכאַמאהל“ (אונטער דער זון, ווילנע 1928, ז' 94), עס חזרט זיך איבער: „ער איז אַרויס מיט אַ „סאַקראַמענטאַ!“ און מיט אַ „באַסאַמאַ“ געשריגן אויף די גויים, וואָס האָבן געשפּיגן אין די הענט אַריין, און געהאַלפן אונטערשטופן“ (דאַרט, ז' 100). זעלטענער קומט אין יידיש פיר טערעמטעטע, וואָס איז אָבער שכיח אין פּויליש; זע, אַ שטייגער, קאַזשימיעזש בראַדזשינסקי (1791—1835), וואָס יוליאַן טובים ברענגט אין זיין אַנטאַלאָגיע פון פיר הונדערט יאָר פּוילישע עפּיגראַמעס (1957, ז' 238):

Nie tak prędko diabeł rogiem

Kozak wymownym batogiem,

Umizgami baba stara

I teremtete huzara

Strwożonych ludzi odstrasza

Jak, poeci, władza wasza

טייטש: עס שרעקט אַזוי נישט די איבערגעשראַקענע מענטשן דער שד מיט זיין האַרן, דער קאַזאַק מיט זיין באַרעדעוודיקער בייטש, די אַלטע באַבע מיט אירע הנדלעך, דער הוזאר מיט זיין טערעמטעטע ווי איר, פּאַעטן, מיט אייער ממשלה, דעסגלייכן אַ יינגערע דוגמה פון אַן אנאַנים (אין די יאָרן 1900—1935) אין יענער אַנטאַלאָגיע (דאַרט, ז' 489):

Gdy Piłsudzki rozmawiał z panem Kesselerelem

Endecja krzyczała *terem-tetem-terem*

Lecz gdy Korfanty jedzie do Berlina

Endecja mu orderzy mądrości przypina

טייטש: ווען פּילסודסקי האָט גערעדט מיט קעסעלער האָט די ענדעציע [די] נאַציאָנאַל דעמאָקראַטישע פּאַרטיי] געשריגן טערעמטעטעמטערעם, אָבער ווען קאַרפּאַנטי [דער פירער פון דער פּאַרטיי] פּאַרט קיין בערלין, קלעפט אים די ענדעציע צו אַרדערס פון חכמה. און וואָס שייך דעם ווערב זע, אַ שטייגער, עמיל ועגאַדלאַוויטש אין זיין באַקאַנטן ראַמאַן [= שמיכל] דערציילט ער

וועגן דער באַבע (אויסגאַב 1965, ז' 107) אַז זי
wyzywa, teremtetuje, ale już rozmyśla jakby tu złemu zaradzić
 [= באַליידיקט, טערעמטעטירט, אַבער
 קלערט שוין נאָך וויאָזוי מען קען דאָ דאָס בייז פאַרמיידן], און אונדזער וואָרט
 ווערט דאָרט דערקלערט: שילטן, זידלען, שרייען.

1

צום לעצטן פונקט — ד"ר אַלטבויער האָט שוין באַמערקט, ווי אַזוי מען
 האָט פאַרשטייט זיך פאַלקעטימאָלאָגיש, אויסגעטייטשט דעם אַפּשטאַם פון באַסאַמאַ
 — אַזוי האָט אים הרב ראובן מרגליות איבערגעגעבן אַן השערה, אַז עס שטאַמט
 פון באַס — אַ גראַבע שטימע, און פון דעם, על פי סעמאַנטישער אַנאַלאָגיע:
 באַסאַמאַ — גראַבקיט. פיקאַנטער איז דער אויסטייטש, וואָס הרב חיים ליבערמאַן
 ציטירט פונעם דערמאַנטן הומאַריסטישן מעשה-ביכל: „דער פוילישער יוד אבער
 דער קיין אונגאַריש פערשטאַנדען האָט אזוי אום זעהר קשה געוועזן וויא קומט
 טרפות צו באַסאַמאַ, האָט ער זיך אויס גלייגט אז באַסאַ הייסט בשך (פלייש) ווייל
 דו זופן איזט פליישוק פאַסט דער צו דאָס וואָרט בשך ובפרט דער דייטש מאַכט דאָך
 תמיד פון א קמץ א פתח, צום בייא שפיעל פון וואָש [= וואָס] ווירד ביי איהם וואָש
 [= וואָס] וואָס מיינט ער אַבער טרעמטדע מוז ער אוואדי מיינען מטרם תדע אלזא
 צו זאַמען בשך מטרם תדע הייסט בשך שנתעלם מן העיך, ווירד עס שוין טרפה...“
 ווי מיר זעען פירט זיך די פאַלקעטימאָלאָגיע לויט איר שטייגער — זי
 באַהאַנדלט דאָס וואָרט באַסאַמאַ מעטאַאַנאַליטיש — באַסאַ [= בשך]; ווייטער מאַ
 ווערט צוגעשטעלט צו טערעמטדע, [= מאַ + טערעם = מטרם], און מיר האָב שוין
 געזעען, אַז היינריך קלייסטס זעלנער זאַגט טאַקע צוויימאַל Bassa, און איינמאַל
 טרייבט ער מעטאַאַנאַליז Bassama = Bassa + Ma[nelke]; און וואָס שייך
 באַסאַ = בשך, וויילט זיך דערמאַנען, אַז אויך די רוסישע פאַלקעטימאָלאָגיע האָט
 אויסגעטייטשט kołbasa = פל בשך, וואָס עס איז אַפילו געבראַכט אין אַן ערנצטן
 ווערטערבוך. אַבער די פיקאַנטסטע פירושים האָט מיר איבערגעגעבן ר' משה
 שמשון וואָסערמאַן, עליו השלום, געבוירן אין בראַד און נפטר געוואָרן ווי אַ חבר
 הרבנות הראשית אין תל-אביב: אין אונדזער שטאַט איז געווען אַ באַרימטער
 שיכור אַ בן-תורה, וואָס האָט זיך נישט געקאַנט אַפהאַלטן פון ניבול-פה; אַז ער
 האָט זיך אויסגעשוכעט, האָט מען אים דאָס פירגעהאַלטן, פלעגט ער זיך פאַר-
 ענטפערן: ביי מיר איז דאָך יעדן טאַג פורים און פורים איז מען דאָך חייב לבאַסאַמאַ

]= חייב לבסומי = איז מחוייב צו זיין פאַרשניאָשקעט], האָט מען אים געזאָגט, אַז אויב אַפילו אַזוי, מוז ער עס דאָך נישט מאַכן מיט אַזעלכע געוואָלדן, האָט ער געענטפערט: הקול יפה לבאָטאַמאַ [= הקול יפה לבשמים = די שטים פאַסט זיך פאַר בשמים, אייגנטלעך: פאַר בשמים-מאַכערס].

ז

ד"ר אַלטבויער דערמאָנט, אין זיין אַרטיקל, נאָך אונגעריזמען אין גאַליצישן יידיש, ווי למשל אַ באַצער (באַטיער) און זיינע דעריוואַטן באַציערווען, באַציאָרט-קער יונגאַטט; בעקנטע, טאַרניסטער אַדער טערניסטער, קאַלפּאַק און קאַלפּיק, קוטשמע [= קיטשמען], טשאַטע, טשאַטעווען, טשאַקע און אַנדערע, וואָס יידיש האָט עס נישט גענומען גלייך פון ערשטן מקור, נאָר דורכן פאַרמיטל פון סלאַוויש. איך פאַרשטיי, אַז אונטער די אַנדערע ווערטער מיינט ער מסתמא בעיקר גאַטיעס, טזשיזשמעס, הוואָר, קולאַק [= קילעק], שאַליש אַדער שאַלאַע, בעסטען, פאַיטאַש, טולופ, האַידוק און ענלעכע. עס וואָלט כדאי געווען דעם ענין פּרט-ימדיק צו באַהאַנדלען און מיר וועלן דערויף דאָ בלויז פּראַגמענטאַריש אַנווייזן — וואָס שייך באַטיאַט אַבער באַטיער וואָס האָט באַצייכנט אַ הפּקרי-ונג און האָט געהאַט העכערע מדרגות, ווי באַטאַריק אַדער באַטיאַריע, און זיינע מעשים האָבן געהייסן באַטיאַרטקע גענג, באַטיאַרטקע שטיק און חברה הפּקרי-ייגען האָט געהייסן די באַטיאַרניע, אויף דעם וואָרט האָבן אַנגעוויזן אינפאַרמאַנטן פון גאַליצישן יידיש, ווי אַ שטייגער יחיאל שנייד, אַ גריידינגער: באַטיער — אַ געמיינער מענטש (יידישע שפּראַך, באַנד 7, 1947, ז' 94). נחום סטוטשקאָוו האָט אין זיין אוצר סי' 545: באַטשאַר(ש); דאָס איינגעקלאַמערטע אות ווייזט אַן אויפן פּוילישן baciarz. דאָס וואָרט קומט אויך פיר אין דער ליטעראַטור; זע, אַ שטייגער, קלמן היזלער: „פאר רב ר' אלטערס בית דין פענצטער / שטייען קופּקעלעך מענטשן און קוקן אַריין / די באַטיאַרעס און די ווילע יונגען / און די שטאַטישע באַרעדערינס רעדן נאָך — / ווי אַלטערטשע זאָגט נאָך דעם רבס רייד: / „הרי זה גטיך, דאָס איז דיין גט“. ווייטער פּויליש, וואָס האָט עס איבערגענומען פון אונגערישן betyar [= אַ מחוצף] האָט עס בשפּע און בריקנער האַלט סיי baciarz, סיי baciaryga פאַר לעמבערגער דיאַלעקט, אַזוי דערמאָנט עס אויך באַי

[= זשעלענסקי] אין זיינע Słówka (אויסגאַב 1965, ז' 302):

Do batiarki w Łyczakowie
Przyszedeł batiar i tak powie
Ho, ho, ho.

טייטש: צו א באטיאָרקע אין ליטשאַקאָוו [= אַ פאַררופן פּערטל אין לעמבערג] איז געקומען אַ באַטיאַר און זאָגט אזוי: האָ, האָ, האָ. און זע אַן אינטערעסאַנטן אַנטוויקל — נחמן בלומענטאַל ברענגט אין זיין ווערטערבוך פון דער חורבן־צייט אין נאַמען פון אברהם ווייטבראָד (עס שטאַרבט אַ שטעטל, מינכען, 1948, ז' 33) וועגן קאַווע־הייזלעך, וואָס דער יודנראַט האָט געעפנט אין סקאַלאַט און מען האָט עס גערופן: באַטיאַרניעס, ווייל עס פלעגן אַהין צו קומען די קלי העיר וואָס געלט איז ביי זיי געווען הפּקר. וואָס שייך גאַטיעס אָדער גאַטיקעס גייט עס פון אונגערישן *gaciatia*, וואָס זענען אַמאָל געווען די אויבערשטע הויזן, און היינט מיינט עס דווקא די אונטערשטע הויזן. און כאָטש בריקנער האַלט דאָס פּוילישע *gacie* פאַר גרונטיק־סלאַוויש, איז עס נאָכאַמאָל אַריין דורך אונגעריש מיטן באַטייט־פאַרבייט. על כל פנים האָט זיך נאָך אין מיין געבוירנשאַט דערהאַלטן אַ זכר פון דעם עלטערן באַטייט: אַ יעדער מאַטיעס עקזעצירט אין די גאַטיעס, וווּ מען מיינט אַן אונגערישן זעלנער וואָס זיין שם דבר איז מאַטיאַט, און אין די עסטרייכישע קאַסערן האָבן די זעלנער נאָך אין אונדזערע צייטן געזונגען *General Laudin rückt ein mit seiner weissen Armee* עס איז דער נאַמען פון אַ גענעראַל בימי דער קייסערעכע מאַריע טערעזע און זיינע זעלנער האָבן טאַקע געטראָגן גאַטיעס. און אויב אַלעק־סאַנדער פּרעדראַג, דער פּוילישער מאַליער, דערציילט אין זיינע זכרונות, אַז ער האָט איינמאָל ביי זיין חבר גענומען „אַ געוויסן גוויטיק, כאָטש בלויז לייוונטענעם טייל פון אַנגעטוועכץ, וואָס די זון זעט עס געוויינטלעך נישט“, און אַז דער חבר האָט עס צוריק פּאַרלאַנגט, האָט ער אַנגעשריבן אַ ליד מיטן נאַמען *Zale Jakuba nad utratą gaci* [= די קינות פון יאַקוב אויף די פאַרלוירענע גאַטיעס], הערן מיר אַ צוויי־דריי דורות פריער פון יעדנזשע קיטאוויטש *Opis* וכו' (אויסגאַב פון כתב־יד, ראַמאַן פּאַלאַק, 1950, ז' 433):

zdziery starych koszul, pluder, które gaciami zowią

[= שמאַטעס פון אַלטע העמדער און פּלודערן, וואָס מען רופט גאַטיעס], און פּלודערן איז בלויז אַ קיצור פון *Pluderhose* וואָס מיינט ברייטע אויבערשטע הויזן. ווייטער טשיזמעס אָדער טשיזמעלעך, וואָס מיינט שיד אַן כאַליעוועס, איז מסתמא, טערקיש, אָבער אַריין פון אונגערישן אין פּוילישן *ciżmy, ciżemki* און פון דאָרט אין יידיש, און איז אַריין אפילו אין דייטשיש *Tschisme*. ווייטער פּאַיטשאַט, בעיקר אין דער חוּזק־פּאַרעם: אַן אַלטער פּאַיטשאַט גייט פון פּוילישן *paitasz* וואָס שטאַמט פון אונגערישן *paitas* און מיינט אַ פּריינד; קלינגט אויך פּויליש און מאיר שטיקער האָט אַ ליד „פּוילישע קלעזמער“ וואָס הייבט זיך אַן (טאָג מאַרגען זשורנאַל 7 מאַרס 1965):

איצט וויל איך פויטאָשן באַזינגען

דעם בעסטן קלעזמער־יונג אין גאַנץ קליין־פוילן

פויטאָש מיטן גלעזערנעם אויג און אויסגעריבענע זווילן

ווען מעשענע טאַצן האָבן אָנגעהויבן קלינגען.

און צולעצט עפעס וועגן דעם וואָרט בעשטען, אויסבעשטען, וואָס שטאַמט גרונטיק פון bestia, איז אָבער אין דער פאַרעם און אין דעם באַטייט פון שאַרף אויסמוסרן, געקומען פון אונגעריש דורך סלאָוויש besztać, wybesztać און די משכילים האָבן אין דעם וואָרט און זיין באַטייט מרמז געווען לגבי זייערע דעם־שונאים, ווען זיי האָבן זיי גערופן בעשטיאַנער און דעם ספר „שבחי הבעשט“ אָנגערופן „שפחת הבעשטיע“ [= די דינסט פון אַ חיה; אָדער: די דינסט וואָס מען דאַרף אויסבעשטען].

אודאי איז עס אַ כלל־קשיא, ווי ווייט עס האָט געגרייכט דער אַריינ־דרינג פון אונגעריזמען, און דאָס איז, ווי געזאָגט, אַן ענין פאַר זיך, עס וואַלט זיך געלוינט עס באַזונדערס צו באַהאַנדלען, אפשר אין ראַמען פון דער אַלגע־מיינער אונגערישער השפעה, אַ קליינער רמז דערצו — אייניק מאיר דיך ברענגט אַ מעשה וועגן צוויי אַרעמע ליטעשע יינגלעך, וואָס האָבן זיך פאַרוואַלגערט קיין האַלאַנד און זיי דערציילן: „אין פאַרלויף פון איינעם מאָנאַט האבין מיר שוין אַזוי ווייט פארדינט דאָס מיר ווארען אין שטאנד שוין אום צוא קליידען אלע [= אַלאַ] מאָד פאַ ווענגערסקע, דאָס מיר ביידע האבין אויס גיזעהען וויא נעטע קערלען“ („דיא צווייא קליינע קאטערינציקעס“ וכו' 1874, ז' 37). אינ־טערעסאַנט איז אויך, אַז מיר האָבן יידישע משפחה נעמען: אונגער, אונגאַר, אונגער, ווי אויך ווענגער (זע אַ שטייגער שלמה ווענגער וואָס ווערט דערמאָנט אין ספר לאנצוט תשכ"ד) און מעגלעך אַז אויך דער משפחה־נאָמען האגער האָט אַ שייכות דערצו, כאַטש די מסורה זייערע איז אַנדערש (= hager = הויך און דאַר). בדרך כלל רעדט מען יידיש וועגן אונגערן אָבער זיי הייסן אויך ווענגערס אָדער ווענגערעס; זע, אַ שטייגער, דער נסתר (משפחה מאשבער, 1948, כ"א, ז' 227): „עס איז אומגעגאַנגען מיט ייִדן און אויך מיט ני־ייִדן — קאַמפאַניאַנען, מיט ווענגערס, מיט מאַלדאַוואַנעס און אַנדערע“.

און סוף סוף דאַרף מען נישט פאַרגעסן דעם אונגערישן וויין און דעם אונגערישן טאַנץ. וואָס שייך וויין — איז דאָך יין הגר אַ שם דבר און האָט נישט געפעלט אין די געכתיבעטע רעקלאַמעס פאַר יין כשר לפסח: פויליש באַטייט węgier סיי אַן אונגער, סיי דעם אונגערישן וויין, דער חילוק איז בולט אין אַקוואַטיוו: Węgra מיינט דעם אונגער, węgier מיינט דעם וויין. וואָס שייך

דעם טאָנץ זע ביי שלמה עטינגער: „דער שרייט: קלעזמער; שפיל מיר איין אונגער“ / דער: „ניין, איך צעברעך דיר די פינגער“ / דער שרייט ווידער: שפיל מיך אַ וואַלעד“ (כנ"ל, באַנד 1, ז' 19); אָדער: „איך וועל טאַנצן אַן אינגער / אויף די שפיץ פינגער / גלייך און קרום / ארום און אַרום“ (דאָרט, ז' 124).
אונגערן, אונגערלאַנד איז געווען אַ שם דבר פון זעט, און מען האָט עס פאַראַדירט להיפּוכדיק — זע אליעזר שטיינבאַרג: „מאַכט זיך אָפּט אַז זלמן קומט פון הונגערלאַנד צו פאַרן“ (משלים, באַנד 2, תשט"ו, ז' 44).

ח

און צולעצט קערן מיר זיך אום צו אונדזער באַטאַמא כּדי צו באַמערקן, אַז דאָס וואָרט האָט זיך דערלעבט אַ פּאַלק-עטימאָלאָגישן דרוש — אויף דער קשיה, פאַרוואָס די מנוולים פירן אַלץ אויס, האָט מען געענטפּערט: ווייל די גמרא זאָגט, אַז הלכה כבאָטיאַרוע [= הלכה כבתראַה = די הלכה איז לויטן לעצטן תנא], און דערפון דער זאָג: תנא באַטייער (= תנא בתרא), אַ ביי־נוסח צום באַקאַנטן תנא באַרטעק, אָבער דאָ שטעלט זיך אַ האַרבע קשיא: וויאָזוי איז די תיו רפה אין בתרא און בתראַה געוואָרן ווי אַ תיו דגושה אָדער אַ טית. עס איז דיזעלבע קשיא, וואָס האָט זיך מיר געשטעלט, ווען איך האָב געהערט, אַז אין געוויסע מקומות אין קרוינפּוילן הייסט אַ קינד פאַרן ברית קוינעברעטעלע און זיין אָפּשטאַם איז קודם־ברית־עלע, און אויב עס איז נישט קיין פאַרגרייז, ווי מיר האָבן, אַ שטייגער, ביי הערמאַן שיף, וואָס שרייבט וועגן ר' חנינא בן דוסא און רופט דעם טאַטן אַן Dotha («שיעף לעווינכע», 1848, לויט אויסגאב 1919, ז' 93), איז כּדאי דעריבער אַ קלער צו טאָן.

17. צווישן וואָרם און דאָרם

א

יעדער וואָרם האָט זיך זיין דאָרם — איז אַ ווערטל, וואָס איך האָב געהערט קינדווייז פון מיין עלטער-פעטער, ר' משה שפירא, ווען ער איז געקומען פון זשאַלקיוו, ווו ער איז געווען שוחט ובודק, צו אונדז, קיין בראַד, צום יאַרצייט פון זיין מאַמען, מיין עלטער-באָבע, מרת מאַליע, עליה השלום. איך דערצייל די פרטים, ווייל עס איז מיר שפעטער נישט אויסגעקומען זיך אויף דעם ווערטל אַנצושטויסן, נישט בעל-פה און נישט בכתב. איך געדענק אויך די סיטואַציע, אויף וועלכער דער עלטער-פעטער מיינער האָט מיט דעם ווערטל רעאַגירט — אַ קינד אין שטוב האָט זיך באַקלאַגט, אַז עס קאַרטשעט אים אין מאַגן, האָט דער עלטער-פעטער געזאָגט, אַז מסתם איז עס אַ וואָרם (אפשר געמיינט אַ באַנד-וואָרם) און האָט דעם קינד געהייסן געבן אַ ווערפעלע צוקער אַנגעזאַפט מיט נאַפט, און אַז עס האָט געהאַלפן, האָט ער געזאָגט, אַז דער וואָרם וועט זיך אומקערן, ווייל כביכול שפּייזט דאָס קלענסטע ווערעמל, און יעדער וואָרם האָט זיך זיין דאָרם.

פונעם אויסטייטש פאַרשטייט זיך, אַז דאָרם מיינט דאָ אַ אינגעווייז, קישקע, ווי דאָס מיטלהויכדייטשישע Darm, און דאָס היינטיקע דייטשישע Darm, וואָס באַטייט די פאַרדיי-קישקע, און האָט זיך בעצם יידיש טאַקע באַדאַרפט אויסצופורעמען דאָרם, אָבער דער באַנוץ איז אפנים געווען אַ זעלטענער — י.ל. פּרץ שרייבט: „ר' גבריאלטשען האָט זיך, לאַ עליכם אַ דאָרם איבערגעדרייט — אז אויב די קישקע גלייכט זיך נישט אויס — איז גאַר נישט גוט“ (אייזיקל שעכט¹). אַ סך פּאַפּולאַרער איז דאָס קאַלעקטיווים בלשון-רכים די געדעריס (זיגמונד א. וואַלף, וואָס טראַנסקריבירט עס giderim, ברענגט עס לויטן ספר שפה ברורה, פראג 1660).

(1) אגב, שטאַמט טאַקע Darm פון drehen [= דרייען].

ב.

אָבער נישט בלויז דאָס איינציקע וואָרט אין אונדזער בעל־פה־ווערטל נאָר דאָס גאַנצע ווערטל, איז פּראָבלעמאַטיש, און ווייזט זיך אויס ווי אַן אומ־באַוווסטע פּרעפּאַראַציע פון אַן אַנדערס, מער פּאַרשפּרייטס, ווי עס ברענגט בערנשטיין, ס'י 1251: איטליכער „וואָרום“ האָט זיין „דאָרום“, וואָס איז געווען פּאַרשפּרייט סיי בעל־פה סיי בכתב, און מיינט אויך, אַז יעדע קשיא האָט אַ תירוץ; און די ווערטער וואָרום און דאָרום זענען אַרויסגערעדט געוואָרן לויטן דיאַלעקט, אין צפון: worum-dorum, אין דרום: wurym-durym, אָבער דאָ און דאָ לרוב מיטן אַקצענט אויפן ערשטן טראָף, און אַזוי, דוכט זיך, אויך אין מערב־יידישן נוסח, ווי עס ברענגט אים אברהם טענדלאַ אין זיין געזעמל (1860), ס'י 704: Es get kaan Worum, es hot sein Dorum! און פּאַרטישט עס, אַז גאַרנישט איז פּאַראַן אַן אַ סיבה, און אַזוי האָבן מיר עס ביי שלמה עטינגער: „רייכע לייט שטאַרבן אַרעם / און יונגע פאַר דער צייט; / ווייל איטלעכער וואָרעם האָט זיין דאָרעם“ (כתבים, כנ"ל, באַנד 1, ז' 272), ווי אויך ביי שמו"ר: „עס איז זייער ריכטיג וואָס דיא וויבער זאָגען „יעדער וואָרעם האָט זיך זיין דאָרעם“. עפעס אַמענטשין זאָל זיין כסדר גוט איז שווער צוא געפינען, איטליכער בשר ודם פון אַרום ביז רייך, פון קליין ביז גרויס מוז האָבן עגמת נפש, אַט האָט אונזער כשרער רבי שמערעלע געהאט עגמת נפש דער פון וואָס עס האָט זיך ניט געמאַכט קיין רעכטער וווג פאַר זיין יענקעלען“ (דער קוגעל, ווילנע, תרנ"א, ז' 8—9). אָבער אין היינטיקן דייטשיש גייט דאָס ווערטל:

- 1) Jedes Warum hat sein Darum.
- 2) Auf ein Warum hat er immer zehn Darum.

און דער אַקצענט פּאַלט געוויינטלעך אויף צווייטן טראָף. אַזוי האָבן מיר עס, ווייזט אויס, אויך ביי שלום עליכם: „און וואָס פאַר מחותן בין איך וואָאָבשטשע מיט גענערעלער! נאָר די מעשה איז, פּאַרשטייט איר מיד, וואָס יעדער „וואָרום“ האָט זיין „דאָרום“. מיר שטרייכן דאָס אונטער, ווייל בלויז פון וואָרום־דאָרום האָט זיך געקאָנט אומבאַוווסט אַדער שטיפּעריש אויספורעמען: וואָרום־דאָרט, מיט אַן אַנדערן אויסטייטש.

ג.

נאָך מער, דאָס היינטיקע יידישע וואָרום (אויך וואָרן), מיטן אַקצענט אויפן ערשטן טראָף, באַטייט נישט ווי דאָס דייטשישע warum, מיטן אַקצענט אויפן

צווייטן טראָף: אַ פּרעג־וואָרט פון דער סיבה: וואָס מיינט: פּאַרוואָס, אָדער אַ רעלאַטיוו־וואָרט וואָס מיינט: וועגן וואָס, ווייל²). דאָס וואָרט וואָרום ווערט אויסגעלייגט אויף דרייערליי אופנים, וואָס שפּיגלן אפשר אָפּ, ווי עס ווערט אַרויסגערעדט: 1) א.מ. פּוקס: „ער שפּאַנט מיט גיכן גאַנג... וואָרעם דאָרט אין דער ווייטקייט... שיינט... דער דאָך פון אַ היים“ (דער לעצטער וועג); 2) יצחק באַשעוויס: „וואָרום צו וואָס זענען זיי עפעס געפּאַרען אין אַ כּשרען פענסיאַנט“ (טיפּען און געשטאַלען, נחת, פּאַרווערטס, 22 סעפטעמבער 1962); 3) יצחק יאַנאַט־אוויטש: „וואָרים אז חיים נאָמנס זון — — האָט שוין אויך אויסגעטוישט די גמרא אויף אַ מאַשינדל, איז שוין אַ סימן, אַז מיט אידישקייט ווערט וואָס אַמאָל ענגער“ (דער אידישער קעמפּער, 11 אָקטאָבער 1963).

דער באַנוץ מיטן וואָרט דאָרום, דערום איז געוואָרן אַ זעלטענער, אָבער ער האַלט זיך נאָך, אויך אין דער פּאַרעם: דרום; זע, אַ שטייגער, ר' בן ציון אלפּס: „דרום בריינגט מיט מיינע טרייהייט צו אייך, איך זאָל עראינערן די וואָס פּאַרגעסן גאָר צו מאַכין אַברכה“ (מעשה אלפּס, תּרע"ה, ח"ב, ז' 29), דעסגלייכן: „דרום ווען מען גייט צוואַ צום כּלי וואַסער אטרונק טאָהן“ (דאָרט, ז' 30), שלום עליכם לאַזט טוביה דעם מילכיקן זאָגן: „דערום זאָג איך צוויי מאָל אודך, איך וועל דיך לויבן גאטעניו“, דער נסתר באַנוצט זיך גאַנץ היפש מיט דעם וואָרט — מיר וועלן זיך באַנוגענען מיט צוויי דוגמות: „די מאַכט האָט זיי דערום גוט נאָגעקוקט, זיי אין אויג געהאט“ (משפּחה מאַשבער, 1943, באַנד 1, ז' 248), אָדער: „און דערום — — לאמיר פּאַר איר די קעפּ פּאַרנויגן“ (פּלאַרא, דערציילונגען און עסייען, 1957, ז' 253).

ווייטער דאָרום, מיטן אַקצענט סיי אויפן ערשטן סיי אויפן צווייטן טראָף, איז אויך אין דער שמועס־שפּראַך אויסגעוועפּט, מיר האָבן שטאַט דעם: דעריבער, דערפּאַר, וואָס איז כּמעט אַריין אין אונדזער ווערטל — זע, אַ שטייגער, יצחק קאַצענעלסטאַן („על נהרות בבל“, פּערטער אַקט):

ניטאָ קיין פּרייד אָן אַ „פּאַרוואָס“

ניטאָ קיין צער אָן אַ „דערפּאַר“

דערום האַלט זיך נאָך אין דערימער, דערימער, דערימאָד, און ווערט באַנוצט צוליב דיאלעקטישן ניואַנס: זע, אַ שטייגער, ה. ריוזנבלאַט („היימיש ברויט“, צוקונפּט, יאנואר 1947):

2) אמת, שמ"ר שרייבט: „פּטרוניוס! וואָרום האָסט דוא זיך אזויא לאנג געזאמט“ (אַ מענטש אַלס גאָט, ווילנע, 1888, ז' 5), אָבער דאָס איז דייטשיש.

דערומעך טאקע איז קיין חידוש נישט,
 וואָס דאָ, דאָס ברויט דאָס היגע, פילט זיך
 ווי אַ ווייטער אורח אויף אַ פרעמדן טיש.
 פונקט ווי אויך דייטשיש טוט עס צוליב אַ דיאַלעקטישן טעם, זע, אַ שטייגער,
 Und des Buch שרעדער, וואָס לייגט אין מויל פון אַ דינסטמיידל
 worinnen des zu lesen schieht, des fehlt Sie und *dadrumer* sein Sie so
 verstimmt (הומאַרעסקן, איינע שטודענטישע יוגענד־עררינערונג, ז' 59).
 טייטש: און דאָס בוך [געמיינט געטעס „פאוסט“], ווו מען קאָן דאָס ליינען
 גייט אייך אָפּ, און דערפאַר זענט איר אַזוי פאַראומערט.

ד

אַבער כאָטש איך בין נוטה אַנצונעמען, אַז דאָס ווערטל מיט די גראַמען:
 וואָרט־דאָרס איז אַנטשטאַנען, פונעם, מסתמא מער שוין נישט פאַרשטאַנענעם,
 ווערטל מיט די גראַמען: וואָרטס—דאָרס, האַלט איך, אַז עס האָט זיך אויך,
 אפשר בלאַיודעים, אַנגעלענט אין אַ זכרון פון אַ פאַפולערערן גראַם; און
 אַ ראיה דערצו האָבן מיר ביי דער אַלטער תחינה־שרייבערין חנה כץ — אין
 איר דרשה פאַר ווייבער, וואָס רעדנדיק מכות דער שטראַף פאַר לשון־הרע,
 שרייבט זי (לויט קאַרמאַנס אַנטאַלאָגיע, ז' 34): „דאָ ווערט בישאַפּן איין וואָרטס
 [= וואָרט] ער קריכט אין זיין נאבל [= נאַפּל] דורך זיין גידעריס / ער גיבט אין
 מין צושיקן אלירלי וועריס“ [= אַלערליי וועריס]. קלאַנגיק ענלעך אָבער באַטייִ־
 טיק אַנדערש איז דער קאַמבינירטער גראַם ביי אפרים איזאקאוויטש (לידער,
 1962, ז' 32): „די פערד סאַפען, געבעך, קיין גוטס קומט זיי ניט אַקעגן; / דער
 בעל עגלה שעלט, ס'פעלט אַ פערד, כאָטש גיי ווער אים / פון אויבן עקשנותדיקן
 וואָשט דער קאַלטער רעגן / און הינטן קריכט די בלאָטע אין די געדעריס“.
 פאַרשטייט זיך אַז סיי דאָרס סיי וואָרטס האָבן אַנדערע גראַמען; זע,
 אַ שטייגער: „וואו ער [יהורם] נויארט גינג דא ראן אים אויש זייניא דרמן /
 אויביר אין קאם דש זיכטום ער וואש ניט צו דער באַרמן“ (מלכים בוך, סי' 1543,
 פאַטאַספּאַקיע ל. פוקס, סטראַף 1388); אַדער מיכל גאַרדאַן: „רבי שמליק מיט
 יאַסן נעמען זיך אונטערן אַרעם / אונ דרייען זיך ביידע ווי אויף מיסט אַ וואָרעם“
 („יודישע לידער“, וואַרשע 1889, ז' 47). עס איז אַ צפונדיקער *orem-worem*
 בשעת דרומדיק גייט עס *urem-worem* און איז קיין גראַם נישט. אגב, דער
 דיאלעקט־פאַרמיש איז אַריין אין אונדזער ווערטל און אין גרונדואַלדס געזעמל

(צייטשריפט פיר יידישע פאלקסקונדע, 1898, סי' 29) האבן מיר אַ משונה־דיקע, נישט פאַרשטענדלעכע, ווערסיע: *Jeder Urem hot a Dorn* וואָס הייסט: יעדער אָרעם האָט אַ דאָרן; אויב אָרעם מיינט סיי אַ טייל פון אַ האַנט סיי אַן אָרעמאַן, ווייסן מיר נישט וואָס צו טאָן מיטן דאָרן אָבער עס ווייזט אויס אז *urem* מיינט גרונטיק (*wurem* (= ווארום) און *dorn* מיינט גרונטיק *durym*, און ביידע ווערטער זענען שוין נישט פאַרשטאַנען געוואָרן, און עס איז אַרויס אַזאַ מין פאַרזעעניש. על כל פנים זעען מיר, ווי אַזוי דאָס ווערטל האָט געקאָנט מגולגל ווערן אין דער ווערסיע, וואָס איך האָב געהערט פון מיין עלטער־פעטער; ווי וואָרום (= פאַרוואָס) איז געוואָרן וואָרום און דאָרום (= דערפאַר) איז געוואָרן דאָרום (= קישקע). וואָס שייך דער ווערסיע גופא, האָט זי זיך אפשר אָנגעלעבט אין אַ טאַפלאַגראַמיק ווערטל, וואָס איז עדהיום נישט פאַרשריבן געוואָרן: אַ יעדע יישקע [= יושקע] האָט זיך איר קישקע, אַ יעדע יאָך [= יויך] האָט זיך איר באַך [= בויך]. דאָ איז די קישקע מיטן בויך די קאַנסומענטן, און דאָס ווערטל גייט נאָך אַ קלאַסן־אויפטײל: דער אָרעמאַן וואָס עסט יישקע גראַמט זיך בלויז מיט קישקע, דער גביר וואָס עסט יויך גראַמט זיך מיט גאַנצן בויך.

ה

אָבער די קשיא וועגן גאַנג פון אונדזער גראַם, חזרט זיך איבער לגבי אַ דרייאַיק־געטאַפלטן ווערטל־גראַם, וואָס איז ביז איצט אויך נישט פאַרשריבן געוואָרן: אַ יעדע קאַץ אין איר פאַלאַץ, אַ יעדע מויו אין איר הויז, אַ יעדער וואָרום אין זיין טאָרום. דאָס אַלץ וויל זאָגן, אַז אַ יעדעס באַשעפעניש איז אַ בעל־בית ביי זיך; קלאַרער געזאָגט, דאָס ווינקל פון דער קאַץ, דאָס לעכל פון דער מויו, דאָס גריבל פונעם וואָרום האָבן ביי זיי אַזאַ ווערדע, ווי די גרויסע געבייען ביי די מענטשן. פרעגט זיך, צי דער גראַם: וואָרום—טאָרום, איז דאָ אויך אַ גלגול פון וואָרום—דאָרום, וואָס איז ווייטער אַ גלגול פון וואָרום—דאָרום, אָדער ער איז אַ גרונטיקער. כדי דערויף צו ענטפערן, מוז מען אַ קלער טאָן, צי דער וואָרום האָט אַרויפֿאַוואַנסירט ביזן טאָרום נאָר צוליב דער גראַם־לייכטיקייט, אָדער עס איז דאָ אַן אַנדערער טעם דערביי. דען בדרך־כלל האָט דאָס ווערטל דעם וואָרום אָפגעגעבן אַ וואַזשנע פרנסה־פאַך, אָבער גאָר נישט קיין וואַזשנע דירה. וואָס שייך דעם פרנסה־פאַך, איז ווי נישטיק דאָס ווערטל זאָל אים נישט אַנידערשטעלן, בפרט אין פאַרגלייכן; זע, אַ שטייגער, יצחק באַשעוויס: „וואָס זאָל זאָגן אַ היינטיקער מענטש, וואָס איז קעגן די פאַרצייטיקע, ווי אַ וואָרום צו אַן עלעפאַנט“ (די עגונה, פאַרווערטס, 25

אויגוסט 1962), וואָס איז נאָך שאַרפער פונעם געגראַמטן פאַרגלייך: ווי אַ פּליג קעגן אַ ביק, און ווי נישטיק מען זאָל נישט אַנדיערשטעלן זיין כוח; זע, אַ שטייגער, דער נסתר: „אַבער זיין גרויס איז אַ וואָרעם, זיין כּוצפּע איז אַ ווערעמדיקע, און ווי אַ וואָרעם זועלן מיר אים צעטרעטן, פּוי“ („גייענדיק“), איז זיין מלאכה שוין איינמאַל אַ מלאכה; סיי לגבי דעם עולם המדבר — זע, אַ שטייגער, שמו"ר: „דער גראַף... איז שוין געשטאַרבן... ווערס האָבן אים שוין לאַנג אויף גיגעסין“ (איין אונגעריכ-טער גליק, ווילנע, אויסגאַב תרנ"ג ז' 15), סיי לגבי דעם עולם הצומח — זע, אַ שטיי-גער, ר' בנציון אלפס וואָס דערציילט אַ מעשה מיט אַ יידענע, וואָס האָט איר מאַן נישט געלאָזט געבן חליצה דער שוועגערין אירער, און אַ קליין יינגל האָט זי מיט זיין תּמימות דערצו איבערגערעדט: „ריכטיג זאָגט די וועלט... אַ קליינער ווערימל קען צו טאַן [= צוטאַטשען] אַ גרויסן בוים, אַט דער יונגער קינד האָט מיט זיין קליינעם פּיסק געעפנט מיין האַרץ...“ (דער יונגער קינד זכו, ווילנע, תּרפ"ג, ח"ב, ז' 18). נאָך מער, אַז עס אַרט אָדער קרענקט אונדז עפעס, אָדער מיר וואָרפן זיך אַליין עפעס פּיר, דוכט זיך אונדז אַז אַ וואָרעם נאָגט אונדז און דייטשיש האָט דערפאַר אַ ווערבן wärmen און אַזוי אויך א. מ. דיק: „אונ דיזעס האָט דעם מאַרקוסען געוואוירעמט (געקרינקט)“ („דער אפּעקן“, ווילנע, תּרל"ג, ז' 32), אַבער אַ דירה האָט אים דאָס ווערטל צוגעשטעלט נישט ווי עס פאַסט פאַר אַזאַ טויגער, וואָס עסט אויף גראַפן און צעטאַטשעט בימער און נאָגט הערצער — בערנשטיין ברענגט, ס' 1273: איטליכער וואָרעם האָט זיך זיין לאַך; אין ווערטל איז עס לרוב אַ ביטער לאַך וואָס דער וואָרעם מאַכט זיך אַליין, דאָרט ס' 1271: אַז דער וואָרעם זיצט אין חרין, מיינט ער אַז עס איז קיין זיסערס נישט דאָ, און זע ברייטער ביי שמו"ר: „ווייסט איר דען ניט אז דעם וואָרעם איז אנגענעהם צו זיסען אין חרין דער פאַר וואָס ער איז שוין מיט דער ביטערקייט פון דעם חרין איינגעוואהנט געוואָרן, דיא זאך מיט וועלכער מיר ווערט געוואהנט זיא מאַג וויא ביטער זיין שמעקט אונז זיס“ (דער שלימדליגער מזל טוב, ווילנע תּרמ"ט, ז' 5); און זע מענדעלע: „פּריער אַז בנימין איז געווען וויא אַ הינדעלע וואָס ליגט אין איי, אָדער וויא אַ וואָרעם וואָס ליגט אין חרין, ער האָט געמיינט, אַז אויף יענער זייט טוניעאדיווקע עקט זיך דיא וועלט, קיין זיסער, קיין בעסער לעבען וויא דאָ איז גאָר נישטאַ“ (מסעות בנימין השלישי, אויסגאַב ווילנע, תּרס"ה, ז' 9). דאָס ווערטל קאָן אויך

1) ענלעך: ווי אַ פּלוי קעגן אַ ביק, אויך ווי אַ פּלאַך קעגן אַ ביק, געווען באַנוצט אין דער האַל-פּראָפּאַגאַנדע פון צוויי יידישע קאַנטראַ-קאָנדיטאָן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט: הרב ד"ר יוסף שמואל בלאַך און ד"ר עמיל ביק.

פארבייטן די בעלי חיים, זע, א, שטייגער יאהאן לאורעמבורג (נידערדויטשע שערצגעדיכטע, 1652, אויסגאב ווילהעלם בראונע, 1879, ז' 67, שורות 661-662):

Dem Ossen düncket dat kein beter Spise was

Des Winters als dat How, des Samers als dat Gras.

מיינט: דעם אָס דוכט זיך, אַז קיין בעסער שפייז איז נישט פאַראַן אום ווינטער ווי דאָס היי, און אום זומער ווי דאָס גראַז.

יצחק קאַצענעלטאָן פאַרבינדט דעם וואַרעם וואָס ליגט אין כריין מיטן וואַרעם וואָס נאָגט דאָס האַרץ און זאָגט «דאָס ליד פונם אויסגעהרגעטן יידישן פאַלק» (כתבים אחרונים, ז' 11): «ליגט ווייטאַק / אין מיר, ווי ווערט אין כריין, אין אויסגעסענעם אין האַרץ».

1

אַבער מעגלעך, אַז פונקט ווי מיר האָבן אין וואַרם—דאָרט דערשנאַפט אַ זכרון פון אַן עלטערן גראַם און פאַרוויזן אויף זיין שויר, מעגן מיר דאָס אָנגענומען לגבי וואַרם—טאָרט, דהיינו אַז עס איז אַן אַלט פאַרל, וואָס פאַסט זיך איינס צום אַנדערן נישט בלויז פאַרמאַל נאָר אויך אינהאַלטלעך. אויב אַזוי אַבער, איז כדאי צו געדענקען אַז אין אַן עלטערן באַנעם איז וואַרם נישט דאָס קליינע באַשעפעניש, נאָר אַ ריזיקע בריאה, אַ שרעק וואָס שפייט פייער און לאַקערט אויף גרויס און קליין, בעיקר אויף בת־מלכהט און פאַרשלינגט זיי אַדער פאַרשפאַרט זיי, ביז עס קומט אַ ריצאַר, אַ גיבור און מאַכט פון אים אַן עק. מיר האָבן דעם וואַרם אין וואַרט לינד־וואַרט, לינדנוואַרט, און נאָך מענדעלע לאַזט דעם גלויבן אין אים ברשעווען אין מסעות בנימין השלישי, און די מעשה מיט אַ באַרימטער שטאַט וואָס אַזאַ מין וואַרט האָט איר דערקוטשעט ביז זי האָט זיך באַפרייט פון אים און זיך אויף אים אַ נאָמען געגעבן, דהיינו: וואַרמס (ווירמיזא), ברענגט נאָך יהושע מזח, וואָס האָט זיך אָנגעשפאַרט אויף עלטערע מקורים, וואָס זענען איבערגעדרוקט געוואָרן — זע, אַ שטייגער: «און די שטאַט איז אלונדין וואַרמס מיט זובן קעפּ — — הט ער זייא גיהייסין זיי זאלען קומין — — אויף דעם ארט וויא דער לונדין ווארים איז — — אונ דער פריא האט מען זיא ארויס גיפורט צום ווארים» (איין נייאי מעשה, לעמבערגער דרוק). און זע מאַקס עריק (וועגן אַלטיידישן ראַמאַן און נאָוועלע, 1926 מעשה ווילוילדט וואָס קעמפט מיטן לינדוורם, בעיקר ז' 136 און ווייטער). דאָס מיטהוויכדייטשישע lintwurm באַשפייט פון צוויי ווערטער מיט דעמוזעלבן פירוש, ווייל סיי lint סי wurm

מיינען א שלאנג; עס איז ווי אונדזער פיפערנאטער וואס באשטייט אויך פון צוויי ווערטער וואס ביידע מיינען שלאנג.

נאָר כדאי צו דערמאָנען, אַז פּויליש האָט אין פּאָלקס־ליד איבער דעם הייליקן יעזשי [= געאַרגוס] וואָס האָט קראַנקע אָפּגעראַטעוועט פון דעם smok, אַ מאַנסטער, קומט צו דער סקאַלע, וווּ דער מאַנסטער האַלט דאָס מיידל און זאָגט (אַסקאַר קאַלבערג, לוד, באַנד 19, איבער קעלצער סביבה וו, ז' 141):

Podej, panno swego paska

Wywieziemy w pole robaczka.

טייטש: גיב, מיידל, דיין פאסעק, מיר וועלן אַרויספירן (אויך: אַרויסנאַרן) אין פעלד אַריין דאָס ווערמל. (דאָס וואָרט robak איז פּויליש חל אויך אויף אַ וואַלף). מיר דערמאָנען דאָס אַלץ, ווייל מיר נעמען אָן, אַז אין פחד פון קינדער, אויך יידישע קינדער, פאַר אַ וואָרם שטעקט נאָך יענער ווייטער זכרון, אַזוי אַז דער קינדערשער שרעק־זאָג: אַנטלויפט, דער וואָרם בייסט, האָט ווייניקער צו טאָן מיטן מדרש־וואָרט: מה תולעת זו אין כוחה אלא בפה = דער דאָזיקער וואָרם האָט דעם כוח זיינעם בלויז אין מוילן, און מער מיטן לינדוואָרם. יצחק באַשטוויט, וואָס איז אַ מאדים אויף פריע קינדער־זכרונות דערציילט, אַז ער פלעגט זיך קינדווייזן שפילן מיט אויסגראַבן אַ וואָרם און אים שפאַלטן, אַז די משפחה איז אַריבער אין אַן אַנדער שטעטל, האָט ער דאָס איבערגעזחורט, איז צווישן די שטעטישע קינדער און אים געקומען צו אַזאַ שמועס (פון דער אַלטער און נייער היים, פאַרווערטס, 4 אַקטאָבער 1963):

דער ברודער האָט מיך געפירט אַהיים, אָבער מ'האָט מיך אַרויס־געלאָזט כ'זאָל זיך שפילען אין הויף און אין סאָד. כ'האָב געפונען אַ צע־בראַכענעם לעפעל און געפרוּוט מיט אים אויסגראַבן אַ גריבעל, אפשר וועל איך געפינען אַ וואָרם. פון ערגיץ זיינען אַנגעקומען אַ אינגעלע און צוויי מיידעלעך. דאָס אינגעלע האָט מיך געפרעגט:

— ווי הייסטו?

— איטשעלע.

— איך הייס בנימין.

— און ווי הייסט דו?

— שיינדעלע.

— און זי?

— אסתר.

— וואָס גראַבסטו, האַ?

— א וואָרם.

— א וואָרם בייסט — האָט שיינדעלע געזאָגט.

— א וואָרם האָט ציין?

— אַז ער בייסט, געהט בלוט...

הייסט עס, אַז עס איז נישט דערזעלבער וואָרם — דאָס יינגעלע רעדט פונעם ממשדיקן וואָרם, רימה ותולעה, וואָס פאַר אים פאַסט זיך דער גראָם: וואָרם-דאָרם, דאָס מיידעלע רעדט פון לעגענדאַרן וואָרם, דעם מאַנסטרום, וואָס פאַר אים פאַסט זיך דער גראָם: וואָרם-טאָרם.

און מעגלעך, אַז אַ שוור פונעם לינדווארם האָט זיך נאָך דערהאַלטן אין זאָג: אױ, איז ער (זי) אַ בייזער וואָרעם. אויך לגבי אַן אַנדערע חיה — זע, אַ שטייגער, אליעזר שטיינבאַרג: „מחמת וואָס סע הענגט דאָס לעבן אויף אַ האָר / און די קאַץ אַ בייזער וואָרעם, ווילד“ (משלים, 1949, באַנד 1, ז' 53).

18. מאַכן אַ גארטל-הענגער

מאמר א': אַ דין וחשבון פון אַ פאַרשטעקסורטיע

א

גאַרטל-הענגער — איז אַ וואָרט, וואָס איך האָב צום ערשטן געהערט, מיט אַ טויף יאָרן צוריק, פון אַ זקן שקנה חכמה, אַ ייד מיט אַ מיוחסדיקן נאָמען, ר' ישעיה הלוי איש האַרוויץ, עליו השלום. ער איז דער מחבר פון אַ זייער פרעציִיִזער מאַנאַגראַפֿיע איבער אַן אַפֿצווינג פון זײַן משפּחה — די האַראָוויצס אויפֿן סטאַניסלאָווער כּיסא־הרבנות (געדרוקט אין ספר סטאַניסלב), און פון אַן אַנטאָ־לאָגיע פונעם מהר"ל'ס כתבים, וואָס איז געבליבן אין כתב־יד, און האָט פֿאַרמאָגט אַ שלל מסורות פון למדנישן פֿאַלקלאָר. ווען ער פלעגט צו קומען פון רמת־יוחנן, וווּ ער האָט געווינט, געלערנט און געאַרבעט, פלעגט ער מיך מהנה זײַן מיט ווערטלעך (אַרײַן אין מײַנע אַנעקדאָטן־ביכער אין זײַן נאָמען) און אויך מיט זעלטענע ווערטער, וואָס זענען אָדער פֿאַרגעסן געוואָרן אָדער אַרויס פון דער שמועס־פֿראַך. דאָס דערמאָנטע וואָרט האָט ער מיר צוגעטראָגן ווי אַ מין מתנה צו דער ייִדיש־קאָטעדרע, און איז מרוצה געווען, ווען איך האָב אים געזאָגט, אַז עס איז מיר פֿריער קיין מאָל נישט געקומען צו די אויערן. פֿאַרשטייט זיך, אַז מײַן ערשטער פרעג איז געווען, מאי קמשמע לן; האָט ער קלאָר געענט־פֿערט: אַ מין קונציק־געדרײַטער גמרא־פּילפּול, וווּ די קשיא אַנטפלעקט זיך צום סוף ווי אַ תּירוץ, אָבער ווײַל ער האָט עס געהערט קינדווייז, און זיך דער־מיט מער נישט באַגעגנט, האָט ער שוין קיין קאָנקרעטן משל נישט געדענקט. מײַן צווייטער פרעג איז געווען, ווי אַזוי אייגנטלעך האָט מען דעם וואָרט־צווילינג אַרויסגעזאָגט, און אויב עס איז אַ נפּאָא־מיניוה צו דער פֿאַרשטאַנדענעש פון דעם וואָרט, לויט דעם בילד, וואָס עס שטעלט פֿיר, און איך האָב אַרויסגערוקט אַלע דריי מעגלעכקייטן: גאַרטל־הענגער, וואָס עס ווײַזט זיך אויס קלאָר, אָדער גאַרטל־

לענגער, ווו מיר האָבן פאַר זיך עפעס אויסגעצויגנס; צי גאַר גאַרטל-ענגער, ווו מיר האָבן פאַר זיך עפעס אינגעצויגנס, אפשר אַ ספּיראַל. אַוודאי האָב איך געוויסט, אַז שטיצן זיך בלויז אויף אַ וואָרטבילד טאָר מען נישט, דען די ראַציאָ-נאַליזאַציע לאַקערט מיט אירע אינערעדענישן, אַבער איך האָב דאָך נישט געהאַט קיין אַנדערן אַנשפּאַר. דאָ איז שוין זיין תשובה געווען ווייניקער זיכער, ווייל כאַטש קאַסעוו, סטאַניסלעוו און קאַלוש (דרום-מיזרח-גאַליציע), ווו ער האָט זיך געכאַוועט, פאַרשלינגען, בדרך-כלל, נישט די ה"א, איז אַבער דער בחיפּונדיקער אַרויסרייד, בפרט פון חדר-יינגלעך, געווען נוטה דערצו; פונדעסטוועגן האָט ער געטעהנט, אַז די ה"א קלינגט אים בפירוש אין זכרון. וואָס האָב איך גע-קאַנט מער טאָן, ווי פאַרשריבן, וואָס און ווי אַזוי איך האָב געהערט, און אַפּוואָרטן אַ ווינטערע אינפּאַרמאַציע בעל-פה און אפשר אויך, אויב דאָס מזל וועט צו-שפּילן, בכתב.

ב

און דאָס מזל האָט גאַר באַלד צוגעשפּילט — עס איז צו מיר, אַ ביסל שפעטלעך, דעראַנגען די קאַמעדיע „די גענאַרטע וועלט“, פון אַן אומבאַקאַנטן מחבר, וואָס איז אַרויס בערך 1816, צום ערשט אַפּגעדרוקט אין זשאַלקעוו, האָט זיך אַבער אין דער אויסגאַב נישט דערהאַלטן, און בלויז פון דער צווייטער, ווינט אויס געקירצטער אויסגאַב, לעמבערג 1863, האָט זיך איין עקזעמפּלאַר אַפּגע-היטן אין קיעוו, און נחום שטיף האָט זיך געגרייט אויפּס ניי אַרויסצוגעבן, אַבער אַרויסגעגעבן האָט עס מאיר ווינער (מלוכה-פאַרלאַג „דער עמעס“, מאַסקווע 1940). עס איז אַ פּענע קאַמעדיע, און איר מחבר האָט געמוזט זיין פון די משכּי-לישע אַשלי רברבי — נאָך דעם עס איז אַפּגעפּאַלן די שוואַכע השערה איבער ר' מענדל לעפּין, בלייבן צוויי קאַנדידאַטורן — איינע ר' מרדכי בן יחזקאלס, וואָס ווינט אַן אויף ר' יעקב שמואל ביק, די אַנדערע מיינע, וואָס ווינט אַן אויף ר' איציק ערטער, אַבער עס זענען היפּאַטעזעס בחינת quod demonstrandum esse. אַט אין דער קאַמעדיע — (יוסף אַפּאַטאַשו האָט מיר געשענקט זיין עקזעמפּלאַר מיט זיינע ווערטיקע הערות) — געפינט זיך אַ מעשה מיט אַ מלמד, וואָס איז, ווי עס פּאַסט פאַר אַ משכּילישן חיבור דער נעגאַטיווער טיפּ, — ער פאַרעהלפט דער מיזחסטע, וואָס איז אויך אַ נעגאַטיווער טיפּ אינשלייערן אין אַ שידוך אַ בחורל, וואָס וויל אים נישט, און נעמט זיך שפעטער אונטער, נאָך דעם ווי דאָס בחורל איז אים מכבד מיט שוהה-כסף, דעם שידוך קאַליע צו מאַכן, און דערקלערט זיין פאַרטל

אזוי צו זאגן: „גאר א ווונדער, א ניפלא! אונדזער מיוחסת איז דאך זייער פרום; איך וועל איר זאגן: ווייל דו לערנסט אויך עפעס חכמות, לשונות, און, ווי איך זע, קענסטו דאך מלאכות אויך, — נו, שוין, ליגסטו דאך, מסתמא, אין דער ח״ת [= חרם], מילא, וועט זי אליין זיך דער[פון] מרחיק זיין, אוי, א גאדטל־הענגער, א קניף און א שליף. זי וועט אַנשלופן ווי א קאץ אויס דעם זאק. איך וועל מיך מאַכן: פאַנעקע, יא דורען“ (ז' 94). אין קאַמענטאַר דערקלערט מאיר ווינער: „א גאַרטל־הענגער, א קניף און א שליף — דער זין איז אן ערד — א זשוליק, וואָס פאַרשטייט ווי צו פאַרבלענדן די אויגן, אַפּצונאַרן, צוטראַכטן אַ פאַרטל. לויט ידיעות, וואָס נ. שטיף האָט באַקומען: „אַז איינער טוט אַפּ אַ שווינדל און לאַזט איבער אַ טירל אַפּן זיך אויסצודרייען, זאָגט מען: ער האָט געמאַכט אַ קנופּ מיט אַ שליף. אַ גאַרטל בײַ אַ חסיד האָט אַ קנופּ און אַ שליף, אזוי אַז מען קאָן אים מיט איין צי אויפבינדן“ (ז' 123).

ג

אָודאי האָב איך הנאה געהאַט, אַז אַזאָ וואָרט אין זין פון אַ קונציקן אויפ־טו איז באַשריבן, אָבער איצט האָט זיך געפרעגט — וועמענס פירוש אין דער רעכטער, צי פון יענעם זקן, אַז גאַרטל־הענגער איז אַ פּילפּול, צי פון מאיר ווינער, אַז גאַרטל־הענגער איז אַ זשוליק, אַ שווינדלער, און כאַטש בײַ מיר אין האַרצן האָב איך געוויסט, אַז אַ מסורה שבעל־פה פון אַ מסיח־לפי תּומו איז פאַר־לאַזלעכער פונעם אויסטײטש פון אַ געלערנטן, וואָס האָט בלויז איין איינציקע ראיה־בכתב און דרינגט אַרויס דעם פירוש בלויז פונעם צופאַליקן קאַנטעקסט, האָב איך נישט געהאַט קיין ברירה ווי צו פאַרשריבן ביידע פירושים, און זיך, לעת־עתה, נישט אַנטיידן. דערווייל האָב איך אָבער געזען, אַז אַנדערע זענען, כמעט מעכאַניש, נאַכגעגאַנגען מאיר ווינערן — אזוי האָט דער גרויסער ווער־טערבוך פון דער יידישער שפּראַך אַרויסגעגעבן מוסטערזייטן (ניר־יאַרק 1954), די אַרטיקלען גאולה — גרעמעלט; איז, פאַרשטייט זיך, אויך אַרײַנגעגאַנגען אונדזער וואָרט: „גאַרטל־הענגער דער, מ״צ [= מערצאַל] [אין לשון פון מ־ש־כילים] אַ כּיטרער שווינדלער; עמעצער וואָס לאַזט זיך איבער אַ פאַרטקע, אַ טירל, אַ תּירויך זיך אַרויסצודרייען, ווען מען כאַפט אים בײַ דער האַנט; „אַ גאַרטל־הענגער, אַ קנופּ און אַ שליף“ (די גענאַרטע וועלט), [= אַ גאַרטל בײַ אַ חסיד האָט געהאַט, אַ קנופּ און אַ שליף וואָס מען האָט געקאַנט אויפבינדן מיט איין ציין]. מיר זעען, אַז עס ווערט דאָ איבערגעזחזרט ווינערס פירוש היפש אויפגעפוישט,

מיט דעם צוגאב, אז עס איז משכילים-לשון, כאַטש אין דער קאָמעדיע באַנוצט עס דער אַנטי-משכיל. און נאָך פריער האָט נחום סטוטשקאָו אין זײַן אוצר (1950) געבראַכט אונדזער וואָרט נישט ווי אַ באַצייכן פון אַ מיידה, אָן אופן, נאָר פון דעם בעל-המידה, בעל-האופן — זע פאַר' 363 (ז' 338): שָקר, פאַלשקייט, שווינדל, די אונטערגרופע: קרוטיג, קרוטשעל, קרוטשקע-מאַכער, קונצן-מאַ-כער, גאַרטל-הענגער.

איך האָב ר' ישעיה הלוי האַרוויץ פאַרוויזן, ווי עס שטייט מיטן וואָרט, ער איז אָבער באַשטאַנען אויף זינס און עס האָט זיך גרנילעך אַרויסגעוויזן אז ער איז כמעט גערעכט — דורכאַקערנדיק די שפראַך פון אַניזיק מאיר דיק, האָב איך אַנגעשטויסן אין איין דערציילונג זינער «דער חזן», ווילנע, 1874) אויף אַ יונגן-מאַנטשיק, וואָס דער מחבר האָט אים אין זײַן יוגנט געקענט, ר' משה האָס-קעס, וועלכער פלעגט אין דער וואָכן אַרומגיין שבתדיק, און נאָך דעם ווי מיר זעען זײַן קאַמיש באַשריבענעם סטראַי, הערן מיר: «אונ דאָך פלעגן נאָך אים נאָך צו גיין אַ באַנדע שדכנים וואָס פלעגין אים צוא ריידין שדוכים די גרעסטע פון דער מדינה און ער פלעגט זיין צו בריען ווייל ער איז גיווען איין גרויסער חריף, איין גאַרטל היינגער און דערצו איין מיוחס" (ז' 20). דיק האָט מסתמא געוווּסט, אז די ליינער פאַרשטייען שוין נישט מער אונדזער וואָרט, דערקלערט ער: «א גאַרטל היינגער האָט מען גערופן דער וואָס האָט גיקענט צוא זאַמען צעפען צווייא מסכתות איינע מיט דיא אַנדערע און אַ דריטע דערצו מיט גרויס חריפות" (דאַרט).

האָט טאַקע גאַרטל-הענגער בפירוש צו טאָן מיט פילפול, און כאַטש, לעת-עתה, איז עס נאָך נישט דער באַצייכן פונעם פילפול גופא, נאָר פונעם בעל-מפלפל, ווייסן מיר על-כל-פנים, אז גרונטיק האָט עס נישט צו טאָן מיט קיין זשוליק, אַ פאַרבלענדער, אָן אַפּנאַרער, און מיר האָבן אַפילו אַ שטיקל באַגריף אין דעם שטייגער פון פילפול: — צוטשעפען מסכתות איז אַ באַקאַנטער טערמינוס, זע, אַ שטייגער, יעקב דינעזאָן: «ער האָט נאָך גמרא'ס אַנגעפלאַכטן און אַנגע-טשעפעט" («יום-כיפור», אויסגאַב ניו-יאָרק, אָן דרוקיאַר, ז' 28).

ד

דיק וואָס שטעלט אַרײַן דעם גאַרטל-הענגער אין אַ קאַנטעקסט פון חריף, חריפות און מסכתות, באַפרייט אים פונעם קאַנטעקסט פון קנפּ-און-שלייף, אָבער עס איז אַ באַפריינג מצד דער דעפיניציע און נישט מצד דער אַסאַציאַציע, ווייל

גארטל קער זיך פארט אן מיט פארבינד און אויפבינד. אדרבה, די אסאציאציע באַ-
העפט זיך ממילא צו כלערלי פרווון נאכצוגיין דעם אפשטאם פון אונדזער ווארט
מצד דעם שנכות צו מאַכ־אָ-קנופ־און־א־שלייף. אַז דער מנהג איז נישט קיין ספּע-
ציפיש חסידישער איז אַ גאַנג פאַר זיך — דאָס האָט שוין אפילו אַ גוי געוואָסט,
איידער חסידות, וואָס ווערט אין אונדזער קאַמעדיע אויסגעלאַכט, איז אויפגעשטאַ-
נען; זע, אַ שטייגער, דעם ענין Knoten und Schlinge בײַ באַדנשאַץ (1748), חלק
ד', ז' II), וואָס איז נישט מער ווי דער ענין פון קשירה ועניבה, וואָס איז אויך נוהג
בײַ תכריכים, און ווערט אַזוי באַשריבן; זע, אַ שטייגער, אַשר באַראַש (תּמונות
מבית מבשל השכר, כתבים, באַנד I, ז' 47); „אחר הלבשוהו בעמידה את התכרי-
כים, מכנסים וּחגורה בעניבה בלי קשירה“ (טײטש; דערנאָך האָט מען אים שטיי-
ענדיקערהייט אַנגעטאַן די תכריכים, הויזן און אַ גארטל מיט אַ שלייף אָן אַ קנופּ)
פונקט ווי עס איז נוהג בײַ ציצית; זע, אַ שטייגער, די צוואה פון דעם בערושאַנער
גאון, ר' שלום מרדכי שוואַרצאָן, וועלכער איז אגב, געווען אַ תכלתניק (לויט דער
שיטה פון ר' גרשון העניך פון ראַדזין): „יקחו את הטלית טירקישען בלא העטרה
וקשורים בו ציציות עם תכלת ולא יפסלו הציצית ולא יתפרו אותם לתוך הטלית
רק יקשרו ב' ציצית זה עם זה בקשר א' ועניבה ולא יותר“ (טײטש; מען זאָל נעמען
דעם טערקישן טלית אָן דעם שפּאַניער, די ציצית מיט תכלת צוגעבונדן, און מען
זאָל די ציצית נישט פּסול מאַכן, נאָר פאַרבינדן צוויי ציצית מיט אַנאַנד מיט איין
קנופּ און אַ שלייף, און נישט מער). כדי צו פאַרשטיין דאָס באַזונדערע דערבײַ, מאַכן
מיר אויפּמערקיק אויף רש"ח קוק'ס אַרטיקל (חידושים והערות קבורת מתים בצי-
צית, סיני, שנה י"ט, חוב' א'), ווי ער באַמערקט, אַז אין צײַטן אַדער לענדער, וואָס
מען האָט זיך נוהג געווען אַפּצוזונדערן די ציצית פונעם טלית ביים בר-מינון, פלעגן
יחידי סגולה בעטן, מען זאָל זיי מקבר זיין מיט די ציצית שלא כמנהג פון זייער אָרט
און צײַט. איז דער אויסדרוק: אַ-קנופ־און־א־שלייף סײַ אַ געהויבן־ערנצטער, סײַ
אַ דערנידעריקט־איראַנישער, געווענדט אין מענטש און אין ענין. דער געוויינט-
לעכער איראַנישער באַנוץ איז אַ סך באַגרענעצטער, ווי מיר האָבן עס געהאַט אין זײַ
דערמאַנטע דערקלערן — זײַן מקור איז פונעם מינהג שבת צו מאַכן ביים גארטל
אַ קנופּ און אַ שלייף, מען זאָל אים אויפּבינדן, און אפילו אינעם איראַנישטען באַ-
נוץ איז עס נישט מער ווי אַ קונציקער פאַרטל. אַזוי האָט עס, בערן, י. ל. פּרץ
אַנגעווענדט אויף אַ בויס: „די סאַסנע — גלנך, אָהן קונצען, אָהן פּשטליד, נישט
פאַרקניפט און נישט פאַרבונדען“ (די פּנל־און־בויגען, יוס־טוב־בלעטלעך, וואַר-
שע, ל"ג בעומר, תרנ"ד, ז' 9), און ווי בײַ אַ גרויסן שרײַבער מעג מען אַנגעמען אַ
צולאַג פון נאָך אַ מקור (צדיק כתמר — בלא פיקוסין [סיקוסין] ועומק [= עוקם]).

און פריער האָט עס פשוטער שלמה עטינגער וועגן אַ בעל־עגלה, וואָס האָט „זיי [די פּערד] געהרגעט, געשמיסן / די שטריק האָבן זיך אים צעריסן / ער האָט ווידער געקניפט און געבונדן / די הויט פון די פּערד געשונדן“ (אויסגאב וויינרייך, באַנד 1, ז' 156); אָבער דאָס געהער אין אַן אַנדערן רייסטער.

על כל פנים האָבן מיר אַ קנופ און אַ שליף נאָך אין שמואל בוך אין אַ פּאַרקערטן סדר — אחיתופל „איין לאַנגיאַ האַנט צוועהל אן זיין האַלז ער נאָם / ער מאַכט דאָרן איין שליף דש זיאַ באלד צו קאָם / ער שטייג אויף איין באַנק הינטער דער טויר דוך / ער קנויפּט דיא האַנט צוועהל אן איינעם באלקן הוך“ (אויגסבורג 1544, אויסגאב פּאַלק־פּוקס סטראַף 1530). משמע, ער האָט זיך געהאַנגען אויף אַ האַנטוך.

ה.

דוכט זיך אָבער, אַז אַ סך שווערער איז נאָכצוגיין דעם אָפּשטאַם פון אונדזער וואָרט דווקא אין שניכות מיט חריפות און מסכתות, כאָטש די אָפּפּראַציע מיט גאַרטל איז אַרײַן אין די ערשטע ברכות פון שחריתדיקן דאוונען, וווּ כביכול איז דער אזור ישראל בגבורה (טזטש; גאַרטלט אַרום ישראל מיט שטאַרקייט) און אַ מליך, ר' זאב באַכנער, האָט דאָס כילדלעך געמאַכט (שירי תהלה, בערלין, 1808, דף י"ט ע"ב): „אני אני אסור אזור, אני אבנטי אחזקנו“ (טזטש; איך וועל פאַרבינדן אַ גאַרטל, מײַן גאַרטל וועל איך באַשטאַרקן). און ער באַמערקט, אַז ער איז זיך סומך אויפן נביאָס רייד: ואַבנטך אחזקנו (ישעי' כ"ב, כ"א) און דערקלערט: „אין דורש באַרץ אשר יאמר שהוא יחזיק אותנו באבנט גבורתו להועיל לנו בתפלתו“ (טזטש; קיינער פאַרשט נישט צו זאָגן אַז ער וועט אונדז האַלטן מיטן גאַרטל פון זײַן שטאַרקייט אונדז צו פאַרעהלפן מיט זײַן תפילה). סוף־כל־סוף איז גאַרטל אַדער גערטל אַ כשר און פאַרשטענדלעך יידיש וואָרט, און הענגער איז אויך נישט פון אונטערן פלוים. מיר האָבן עס ביים קאַלנער זע, אַ שטייגער, שלום עליכם: „נאָך שפּעטער, אַז מאַקאר האָט אַנגעטאָן אַ קנעפל אין אַ הענג־קאַלנער, האָט אים מרדכי נתן געעפנט אַ שיינעם קרעדיט“ (די גרויסע בהלה פון די קליינע מענטשעלעך, פרק ה') און ווענדן עס אַן בײַ זײַנס גלײַכן, זע, למשל, א. לעיעלעס, אין אַ ליד וואָס באַשרייבט דאָס ענגעניש אין סאַבוויי: „אַ קעניגרייך פאַר אַ זיץ! אַ קעניגרייך פאַר אַ הענגער!“ (ראַנדאָט זכו', 1926, ז' 40) כאָטש מען וואָלט אפּשר געמעגט מטריח זײַן דעם שכן זײַנעם, דעם הענגל [= הענקל] וואָס מוז נישט גראַד זײַן פון האַלץ אַדער מעטאַל ווי, אַ שטייגער, עס ברענגט ר' יחיאל מיכל

עפשטיין: „ווען מן איין כלי נעמט איז פיל בעשר אבר דז גיס פאש הענגל אויף צו מאַכין אונ אזו לויפן לאָזן אין איין שטיק“ (סדר תפילה דרך ישרה, פפד"א, תס"ג, הנהגה ישרה), נאָר קאָן אויך זיין געצווירנט; זע, אַ שטייגער, ביים גראַמען-פלעכ-טער י. באַכשטיין אין זיין בוך Blätter Blüten (איילענבורג, 1847), וווּ ער רעדט פון זעלטענע זאַכן און צווישן זיי (ז' 98) Der Henkel von der Gelte in der Rahel das Wasser trug ein verschlungener Dreierstrick: פרט: באַמערקט ער צו דעם פרט: (דאָרט). אגב, מיינט Gölt אָדער Gelte אַ גרויסע הילצערנע כלי צום וואַשן. אַבער כאַטש אי גאָרטל אי הענגער זענען נישט פראַבלעמאַטיש, איז זייער שידוך אַ פראַבלעמאַטישער, און די עיקר-קשיא איז, וואָס איז דער גאָרטל-הענגער קאָנקרעט געווען, איידער ער איז געוואָרן אַ באַצייכן פאַר לערנען, און וואָס איז זיין קאָנקרעט בילד. אמת דאָ האָט מיך מײַן אַרומפרעגעניש אַנגעשטויסן אויף דעם דרך פון חסידים וואָס זענען פאַכאָפּנע צו הערן דעם רבינס תורה, און געפינענדיק זיך אין די לעצטע שורות, האָבן זיי צוזאַמענגעקניפט די גאָרטלען און פאַרוואָרפן אויף די הענגלניכטער און זיך אויף זיי אַנגעהאַנגען, כדי צו זיין, מיט אַ קאָפּ אָדער צוויי קעפּ, העכער פון די ערשטע שורות. דאָס בילד איז דערהאַלטן אין דער ליטעראַטור — אויך משה נאָדיר, וואָס איז אַזוי יונג אַוועק פון זיין נאַראַיעוו, האָט עס פאַר-געדענקט: „אויף די אונטערשטע געזימסן פון די הויכע קלויזפענצטער זענען גע-שטאַנען יונגע מענטשן — זיי האָבן מיט גרויס מסירות-נפש צוגעבונדן מיט די גאָרטלען צו די פענצטער פון רבינס קלויז, אַבי נישט פאַרפעלן דאָס הייליקע וואָרט —“ (געקליבענע ווערק, „אונטער דער זון“, ווילנע 1928, ז' 74). ברוך האַגער, באַשרייבנדיק דעם רבין פון בעלז: „מען האָט אים דערזען — דעם רב, איינגעשלאָסן אין אַ רינג פון הונדערטער ספּאַדיקעס — גיבורישע יונגעלייט גע-בונדן איינס צום אַנדערן מיט די גראַבע גאָרטלען, וואָס אַרום זייערע לענדן צו דער בימה פאַר דער שול“ (די מחיצה, דווקא, טבת-סיון, תשי"ד). אַזוי אויך ר' אַנשל כ"ץ באַשרייבנדיק, אין ספר לאַנצוט (תשכ"ב) איינעם, שלמה גרינבוים, אַ לויזויטשער וואָס האָט זיך באַזעצט אין לאַנצוט, געווען אַ חסיד פון אַלעקסאַנדער רבין, שפעטער אונטער דער השפּעה פון די כתבים פון זשיטלאָוסקי, פרץ און באַראַכאָוו געוואָרן אַ סאַציאַליסט — ער פלעגט דערציילן וועגן זיינע חסידישע יאָרן „איך קשר עצמו באַבנטו לתריס החלון שממעל לשולחן הצדיק, כדי להזין עיניו בו בהסיבו לשולחנו הטהור“ [= ווי אַזוי ער האָט זיך אַליין מיטן גאָרטל צוגעבונדן צום לאַדן פון פענצ-טער איבערן צדיק טיש, כדי צו זעטיקן די אויגן זיינע מיט אים, ווען ער האָט גע-פראַוועט זיין הייליקן טיש]. מעגלעך, אַז אויך יצחק באַשטווייס האָט פאַר זיך דאָס

בילה, ווען ער באנוצט עס אין א קאָשמאַריקן זינען, באַשרענבנדיק אַ שטאַט יידן, וואָס גייען הפּקריק נאָך דעם ס"ם: „לאַמיר גיין ציים טיך זיך טרענקען! — איז זיך פאַרגאַנגען אַ מויד. — איידער אַזאַ לעבן איז בעסער דער טויט!" „לאַמיר זיך אויפהענגען אויף די גאַרטלען! — האָט געעצהט אַ ישיבה־בחור". „ברידער, לאַמיר זיך אַלע שמדן! — האָט געברילט אַ בעל־עגלה. — מיר זענען פאַרלוירן סני ווי סני" („דער באַל") דעסגלייכן: „מ'האַט אַרויסגעלאָזט אַ שמועה, אַז דער בחור האָט זיך אויפגעהאַנגען אויפן גאַרטל" (דער טויטער כלי־זמר, פאַרווערטס, 17 סעפטעמבער 1966).

אַבער כאַטש איך האָב זיך לייטיש אָנגעפרעגט, האָב איך, ביז אויף איין פּאַל — דער שרעכער גרשון חנוך עליו השלום, אַ געבוירענער פון זאַמישטש — נישט געקאַנט דערביווען, אַז אַ חסיד, וואָס האָט זיך אָנגעהאַנגען אין גאַרטל, פּדי צו הערן דעם רבינס תורה, זאַל האָבן, בפּירוש, אין לעבעדיקן שמועס, געהייסן אַ גאַרטל־הענגער, און עס זענען, דוכט זיך, נויטיק נאָך אַ צוויי דריי שוואַלבען אויף זומער צו מאַכן. על־כּל־פּנים האָבן מיר דאָ אַ גילגול — אַ ניער באַנוץ מיט אַן אַלט וואָרט, וואָס זיין פּרימאַרער באַטייט איז שוין פאַרגעסן געוואָרן.

אַבער אויב שוין גילגולים — שטעלט זיך די קשיא, צי גאַרטל־הענגער גופא איז נישט אַ גילגול פון אַן אַנדער וואָרט, און, ביים זוכן גילגולים קאָן מען, פּידוע, וויינט אַוועקשפּאַצירן — אַזוי, אַ שטייגער, דערמאַנט גאַרטל־הענגער, בפרט אין קאַנטעקסט פון קנּופ־און־שלייף, דאָס דייטשישע Kortelband בני אַ מיידלס אַ קליידל, וואָס דער בחור אירער בינדט עס שטיפּעריש אויף מיט איין צי — עס איז אפילו פאַרהאַן אַ באַזונדערער ווערב דערצו: kordeln; אויך פּויליש קען דאָס וואָרט kortel, ווי אַ באַצייכן פון אַ ווייבערשן סטראַי אין 15־טן יאָרהונדערט, פּונקט ווי עס האָט אַ וואָרט chordy און מיינט שטריק און איז אידענטיש מיטן היינטיקן postronek (אויך אַריין אין יידיש). סיי דאָס, סיי דאָס דייטשישע chorde, Kord, Kordel פירן צום ראַמאַנישן corde און לאַטיינישן corda, וואָס מיר קענען עס פון רש"י לעז — טייטשט ער דאָך: בחבלי (אויב ל"ו, ח'): קורד"ש, און מיר לייענען ביי שלמה בן יורגא אין "שבט יהודה" (אויסגאַב עזריאל שוחט תש"ז, ז' קצ"ו) אַ מעשה ווי דאָן יהודה האָט געבעטן מען זאָל דער דוכוס ברענגען אַ ריין פאַפּיר און ער זאָל אים נעמען אין האַנט בשעת ער, יהודה אַליין, וועט אים נישט אַנרירן. האָט מען געשיקט ברענגען פאַפּיר, האָט ער דעם דוכוס געבעטן, ער זאָל עס צוזאַמענלייגן אין פּיר טיילן, דערנאָך האָט ער אים געבעטן עס אַריינצולייגן זיך אין כּוּזעם אין דער רעכטער זייט.

האָט דער דוכוס אַזוי געטאָן, האָט ר' יהודה געזאָגט אַ שם, און אַז דער דוכוס האָט דאָס פּאַפּיר אַפּירגענומען, האָט ער געפונען אויפגעמאַלן פּיר כּיתות פון גלחים, אין איין זייט דריי גלחים וואָס האָבן געגראָבן אין גוישע קברים און געפונען אַ פּגראַ, און אין דער אַנדערער זייט דריי גלחים וואָס האָבן געשלעפט. דעם פּגראַ „וכי כבד עליהם העביר אחד מהם אזורו מתחתיו, הנקרא קורדון די פּראַילי“ [= און ווייל ער איז זיי געווען שווער, האָט איינער פון זיי אדורכגעפירט אונטער אים זיין גאַרטל]. דער אַרויסגעבער דערקלערט, אַז עס האַנדלט זיך וועגן cordon de Fraile דאָס איז אַ פּאַדעט וואָס די מאַנאַכן פּלעגן מיט אים צובינדן די היט זייערע צו די קעפּ. און אין אַ פּריוואַט־בריוו פון 1533 שרייבט איינער: „וביתי ונערותיה עושים מלאכת המשי בהטלר רצוני לומר קורדלי“, און דער אַרויסגעבער, ד. גינסבורג (ייוואַ-בלעטער, מאַרס־אפּריל 1938, ז' 342) דערקלערט: בהטלר = telaro = אַ שפּינדל, קורדלי = cordello = אַ דינער שטריק, אַ באַנד. אַגב, cordelier הייסט, כידוע, אַ פּראַנציסקאַנער וואָס איז איבערגעזעצט געוואָרן חובל, זע אַ שטייגער: „חובל אחד שאל לר' יוסף“ (ספר יוסף המקנא, אויסגאַב צדוק הכהן, ממזרח ומערב תרנ"ט, ז' 24). מסתמא האָט עס אויך אַן איראַנישן באַטייט (חובל = אַ שעדיקער).

ו

אַבער דער שפּאַציר איז גליקלעך אַפּגעהאַקט געוואָרן, ווען פּראַפ' חנא שמוערוק האָט מיר מודיע געווען, אַז עס האָט זיך אים אַנצוגעגעבן צו געפינען אַן עלטער־זיידן פון אונדזער גאַרטל־הענגער — אין דער באַדלעיאַנא אין אַקספּאַרד האָבן זיך דערהאַלטן צוויי יידישע כתב־ידן, וואָס באַהאַנדלען די טערמינען פון לערנען גמרא (פּאַרצייכנט אין נייבויערס קאַטאַלאַג נומער 853, 854). אין ערשטן כתב־יד, פון יאָר תס"ט, דף 17, געפינט זיך אויך אונדזער גאַרטל־הענגער. חנא שמערוק האָט מיר אַפּגעשריבן די שטעל: „ברענג ניט אויז אלא ניין, העט ער ניט אויז גיבראַכט דוא העט ער נישט קענין פרעגין אכיר איצונד איז קשה ברענג ווייטר ניט אויז אלא ניין. העט ער ווייטר ניט אויז גיבראַכט דוא העט איך ניט גשפּראכין דו מיר דער ערשט אויז ברענגיר קומט אונז וויל מיר אב ווייזן דאז איך יענים תירץ [דאָ אַ מטושטש וואָרט] דיא קשיא זאל ניט קענין זאגין איך העט געשפּראכן ער ברענגט מיר דרום אויז ער וויל מיר איין אנדרן גרייז תירץ אב ווייזן דרום ברענג איך דיר דעם אנדערן אויז ברענגר דו ער מוז איין גרייז זיין. דער אנדער תירץ זעלט ער איין גוטיר תירץ זיין דא ווער ער אין דעם ערשטן אויז ברענגר הין אלא ער ווייזט מיר דעם ערשטן תירץ אב דרום מוז ער אלי בידי אויז ברענגן.“

דער פרטימדיקער אויפקלער פאַרדינט — צוגלנך מיט אַלע איבעריקע טערמינען אין כתב־יד — אַ באַזונדערע שטודיע, עס איז דאָך אַ פּראַטאַקאָלישער די־יוחשבוֹן איבערן גאַנג פון לערן־שיטות, און מיר פאַרמאָגן דעריבער בלויז פּראַגמענטאַרע אַרבעטן — אַזוי, אַ שטייגער, איבערן אויסברענגער (לויט מיין סברה שטאַמט דערפון אונדזער אויסברייטן) אַנגעהויבן פון ריב"ל און געענדיקט מיט שמואל ווינגאַרטן. און אין די כתב־ידן איז דאָך דאָ אַ שפע פון לערן־טערמינען: הויז קשיא, מיל שטיין, צוק אייזן, פּלטשי ביגל [מיט אַ צירי אונטערן ב'], טרוקינר קויליר, צאחצאווייל, עיגול שלם, הלב רעדיל, נירנבערגער רעגנשפורגער, טיר נאגיל, טירקש פּערדיל, אויז ברענגיר, שני אויז ברענגיר, לייטרלן, קעמערלן. אַבער פאַר אונדז איצט איז וויכטיק, אַז דער גאַנצער פּאַסוס, וואָס מיר האָבן געבראַכט, טראַגט אַן אייבערקעפל: גירטל־הענגיר.

מנן אַלטער אינפּאַרמאַנט, ר' ישעיהו הלוי האַרוויק, האָט געוויסט וואָס ער רעדט: גאַרטל־הענגער איז פאַרט אַ מין פּילפּול.

מאמר ב': אַ נאַנטער צי אַ ווייטער ייחוס

א

דעם דין וחשבוֹן פון דער פאַרשטערישער עקסקורסיע האָב איך צומערשט פאַרעפּענטלעכט אין מאַקס־וויינרייך־בוך, וואָס איז אַרויס לכּבוד זיין זיבציק־יאָריקן יובל, און עס האָט מיר הנאה געטאָן צו הערן, אַז די אַרבעט מיינע האָט דעם בעל־יובל מהנה געווען, און איך בין צופרידן געווען פון אַן אַטעסטאַט מצד אַזאַ בר־סמכא. אַבער ווי צופרידן איך בין געווען, האָב איך קיין פּריד נישט געהאַט — עס האָט מיך אַלץ געעקבערט: וואָס מיינט עס, בעצם, גאַרטל־הענגער, בפרט נאָך וויינרייכס באַמערק, אין זיין בריוו צו מיר (27 מאַרס 1965), אַז גאַרטל־הענגער גופא ווייזט זיך אים אויס פּאַלקס־עטימאָלאָגיע, עלעהיי אויסברענגער פאַר אויגסבורגער, און דער אַנטוויקל פון פּשט איז אַ פנים: (1) דריי, (2) דרייער. און כאַטש איך האַלט מיטן יש אומרים אז אויסברענגער האָט מיט אויגסבורג גאַרנישט צו טאָן, און איז אַ וואָרט פאַר זיך, און האָט, ווי איך האָב שוין אויבן באַמערקט, אַ שייכות צו אויס־ברייען, האָב איך געקלערט, אפשר האָבן מיר ביי גאַרטל־הענגער צו טאָן מיט אַ נאָמען פון אַ שטאַט, און מיין פּריינד א.מ. האַבערמאַן האָט מיר אפילו, בלויז בתורת השערה, סוגערייט דעם נאָמען גערטלינגן, וואָס האָט געקענט אויסצייטיקן אַ גערטלינגער, אַבער יענע שטאַט האָט נישט געהאַט קיין שם פון אַ מקום־תורה, ווי נירנבערג.

אָדער רעגנסבורג. אזוי אז מיר מוזן זיך האַלטן ביים פשט און נאַכאַמאַל פּרעגן וואָס מיינט עס, בעצם, דער גאַרטל-הענגער.

מיין תלמיד און פריינד, אריה גאליה, האָט דורכגענישטערט די מסורה פון טייטש, בעיקר לגבי דעם וואָרט תליך (בראשית כ"ז, ג') וואָס דער באר משה (פראַג שס"ה) טייטשט: דיין הענגדי שווערט, אזוי גייט דער טייטש און די איבריגע דרוקן (קרעמאנא, ש"כ) באזל (שמ"ג). די אַלטע דייטשישע איבערזעצן האָבן Kocher, Köcher, וואָס ווערט געבראַכט אין קאָנסטאַנצער דרוק: דיין קוכר און זיי פאַררופן זיך אויפן אבן-עזרא: האשפה התלויה, ששם החצים [= דער אויפ־געהאַנגענער קאַכער, וווּ עס זענען די פיילן], אזוי האָבן עס אויך בלייבן און וויצנהויזן: אָבער מגישי מנחה האָט: העגדיגי שווערט, דער מלמד שיח ווייטער: הענגל שווערט. אַז תליך האָט מען געטייטשט מלשון תליה, האָבן מיר אין מדרש תנחומא (באַבער): תליך — זו מדי, שכתוב בה ויתלו את המן [= דאָס איז מלכות מדי, עס שטייט: און מען האָט אויפ־געהאַנגען המן]; אזוי אויך דער מדרש שוחר טוב; תליך זו הסיף, שהיא חגורה ומצומדת ותלויה על הירך [= דאָס איז די שווערט וואָס איז אָנגעגורט און צוגעטשעפעט און אָנגעהאַנגען אויף די לענדן]. ר' אברהם בן הרמב"ם ברענגט, אין נאָמען פון ר' סעדיה גאון: תליך — שם החרב לפי שהיא תלויה [= דער נאָמען פון שווערט ווייל זי הענגט], אויך רש"י זאָגט: תליך — חרבך שדרך לתלותה [= דיין שווערט, וואָס מען איז נוהג עס אויפ־צוהענגן], דער רשב"ם זאָגט: אשפתו שתלויים בה החצים [= זיין קאַכער וווּ עס הענגן די פיילן]. פון דעם אַלעמען איז קלאַר, אַז תליך איז פאַר־שטאַנען געוואָרן ווי אַ מין הענגער אָדער הענגל; די קשיא איז וווּ מען האָט אים געהאַנגען — לויט ר' יוסף קמחי האָט מען דאָס שווערט אָנגעהאַנגען ביים האַלדז, אָבער שפעטער הערט מען בלויז איבערן גאַרטל, און אויב ר' יוסף בכור שור, זאָגט, אין זיין פירוש אויף חומש: תליך היא אשפתו שתולה לו באוכף שלו ונותן שם החצים [= זיין קאַכער וואָס ער הענגט ביים זאָטל און לייגט דאָרט אַריין די פיילן], האָבן מיר צו טאָן מיטן דרך פון דייטשיש, סיי ביים זאָטל סיי ביים גאַרטל אָנצווענדן דעם ווערב gurtן. דער רד"ק לאָזט צוויי מעגל־לעכקייטן: (1) הוא האשפה שתולין אותו באזור [= עס איז דער קאַכער וואָס מען הענגט זי ביים גאַרטל], (2) ואונקלוס תרגם סיפך, והסיף גם כן תלויה באזור, או חוגרים אותה [= און אונקלוס זעצט איבער דיין שווערט, און דאָס שווערט הענגט אויך ביים גאַרטל אָדער מען גורט זי אָן], און אויך דער חזקוני האַלט: האשפה שתולין אותה בחגורת המתנים [= דער קאַכער וואָס מען הענגט אים אָן ביים גאַרטל פון די לענדן], און דער מכלל יופי: הוא האשפה, שבו החצים שהוא תלה

באיזור האדס [= דער קאכער וואָס דאָרט זענען די פּיילן וואָס ער הענגט ביים מענטשנס גארטל]. ווי מיר זעען איז גארטל און הענגן אַ גוטער זיווג אין טייטש, און מען מעג אָננעמען, אַז דאָס איז דער יסוד פון גארטל־הענגער, אַזוי אַז ער איז אפשר בעל־פה געווען דער טייטש פאַר תּלִיד, און עס איז נישט שווער אָנצונעמען ווי ער איז מעטאָפּאָריש געוואָרן אַ באַצייכן פאַר אַ חרִיף אָדער חריפות אין לערנען.

עד כאן דברי אריה גאליה, וואָס האָט זיך די מי גענומען דעם ענין דורכצו־קאָנטראָלירן און איז געקומען כמעט ביזן גארטל־הענגער אָבער דער כמעט הענגט אויפן שפיץ פון אַ השערה, אַזוי אַז איך האָב מיך געמוזט לאָזן אויף אַן אַנדערן דרך.

ב

אַזוי, אַ שטייגער, האָב איך געפרוווט נאָכגיין דעם ווערטל: עמיצן פאַרשטעקן אין גארטל, וואָס איז חל געווען אויך אויף לערנען, אָבער נישט בלויז אויף לערנען, און זע אַ שטייגער, ביי חיים חזן — פון איין זייט קאָנקרעט (בישוב של יער, תר"צ, באַנד 2, ז' 313). „הגה אנטון — כל ריחות האדמה דבוקים בו — מתעטפים הם בראשו ונכרכים בזקנו ומתדבקים בבגדיו ונחגרים על מתניו ומרגישים עליו גנזי גשם, גנזי רוחות וחמה, אוצרות טללים וכוכבים בלילה“ [= אַט איז אַנטאָן, אַלע ריחות פון דער ערד זענען אין אים באַהאַפּטן, זיי וויקלען זיך אים אין קאָפּ און פאַרבינדן זיך אים אין דער באַרד און טשעפּן זיך אים אין די קליידער און גארטלן זיך אין ביי די לענדן אין יאָגן אויף אים אַן אוצרות רעגן, ווינטן און זון, אוצרות ראָסע און ביינאָכטיקע שטערן]; פון דער אַנדערער זייט מעטאָפּאָריש: (דאָרט, ז' 292): „אוי רמאי אוי רמאי, עין לא ראתה. את כולם הוא חוגר על מתניו והולך!“ [= אוי, באַטריגער, אוי באַטריגער, מען האָט נאָך אַזוינס נישט געזען, אַלע האַלט ער אין איין פאַרגאַרטלן אויף זיינע לענדן]. דאָס בילד פון אַריינשטעקן אין גארטל איז קלאַר: עמעצן פאַרשטעקן אין גארטל, אָבער דער העברעישער נוסח ווייזט נישט אויס צו האָבן זיינס אַן אייגענעם אַלטן ייחוס, ער איז גיכער לויטן יידישן נוסח, קאָנסטראַוירט. נישט בעסער איז עס מיטן ענין הענגער — באַנוצן ווי ביי מיכל גאַרדאַן „אוי דו אליין זעהסט אויס אַ היינגער / דער פנים בלאַס דער נאָז ווערט לייגער“ (יודישע לידער, וואַרשע, 1889, ז' 91) קענען אונדז ווייניק העלפן, בפרט אַז דער מחבר דערקלערט: „אַ היינגער הייסט אַנאָכ־לעסיגער, אַנאָפּעלאָזענער“ (דאָרט), דעסבלייכן קארל עמיל פּראַנצאַן וואָס

זאגט, אז דער מאַרשאַליק איז כלל נישט קיין Kopfhanger (דער פּאָיאָץ, 1920, ז' 258) וואָס מיינט אַ פאַראומערטן, מיוואשדיקן. איז אָבער אַ שטיקל ישועה געקומען פון אַן אומגעריכטער זייט — לייגענדיק ווידער אַמאָל ר' אריה יהודה מאָדענאס „ארי נהם“ (אויסגאָב נ. י. ליבאַוויטש) האָב איך מיך אָנגעשטויסן אויף אַ מין שכן פון אונדזער טערמין — אין ויכוח זיינעם וועגן דער מסורה פון דער קבלה שרייבט ער איבער אירע חסידים שוטים (ז. ל"ה): „כל ראיותיהם שמביאים על דבריהם הם מהזהר התקונים ואידרא, ונמצאו נתלים בחגורתם ממה שכתבו, ומביאים ראיה להוכיח הדבר מדברי עצמם“ [= אַלע זייערע באַווייזן וואָס זיי ברענגען פאַר זייערע רייד זענען פון זוהר, תיקונים און אידרא, הייסט עס אַז זיי הענגען זיך אָן אין זייערע גאַרטלעך פון דעם וואָס זיי האָבן געשריבן, און ברענגען אַ ראיה צו באַווייזן אַ זאך מיט זייערע אייגענע ווערטער], ווי אויך (דאָרט, ז' פ"ט): „גם הרב קורדווירו ז"ל — מביא ראיה ממאמרו הוזהר, כמנהגם של אלה הנתלים בחגורתם“ [= און אויך ר' משה קאָרדאוועראַ ברענגט אַ ראיה פון די מאמרים אין ספר הוזהר, ווי עס איז דער שטייגער פון יענע וואָס הענגען זיך אָן אין זייער אייגענעם גאַרטל].

ג

דאָס בילד איז אַזוי קלאַר, אַז איך בין זיכער, אַז עס מוז האָבן אַ שייכות צום גאַרטל־הענגער, איך האָב עס אויך מודיע געווען מאַקס וויינרייך מיטן באַמערק, אַז אויב אַזוי איז דער טערמין אַ חוץ־אשכנזישער, האָט ער מיר געענטפערט, (אין זיין בריוו פון 20 אפריל 1965) אַז לאוו דוקא — איטאַליע איז אַ טשיקאַווער קולטור־שטח פאַר זיך, פונעם 14־טן יאָרהונדערט אונטער דער ווירקונג פון אשכנזישער לומדות און לערן־טעכניק, און ס'קען געמאַלט זיין, אַז אין דעם פאַל איז דער אויפטו אַן אשכנזישער. דאָס איז — שרייבט ער ווייטער — ניט מער ווי אַן אַלגעמיינער פירנדיקער פאַדעם — צי ער פירט אָדער פאַרפירט לאַזט זיך ערשט באַשליסן נאָכן זוכן און אריינקלערן ווייטער. עד כאן דברי מאַקס וויינרייך, און איך האָב טאַקע דעם דערלאַנגטן פאַדעם אָנגעכאַפט און קודם כל גענומען זוכן, אויב ר' יהודה מאָדענא האָט עס נישט פון איטאַליעניש — האָב איך מיך געלאָזט אינפאַרמירן, אַז עס פארמאָגט tenere, tenersi alcuno a cintola [= האַלטן עמעצן ביים גאַרטל, דאָס מיינט זיך האַלטן נאָענט צו עמיצן, כדי אים צו אָבסערווירן אָדער באַוואַכן]; stare, starsi con le mani a cintola [= שטיין מיט די הענט אין גאַרטל,

דאָס מיינט שטיין און גאַרנישט טאָן] וכדומה, אָבער אױפן סליאד פון אונדזער זאָג בין איך נישט געקומען. האָב איך שוין ביי זיך אין האַרצן אָפגעמאַכט, אַז עס איז אפשר טאַקע דער אשכנזישער טערמין — קומט אָבער אַזאַ אַלטע ספרדישע פירמע, ווי ר' שלמה גבירול און שרייבט איבער כביכול (דיוואן אויסגאַב ביאליק־ראוויצקי, באַנד 3, ז' 63): „מביניו הורה בדרך ישרה / תלית עולט כאזור בשפרה“ [= זיינע פרוווערס האָט ער געלערנט אין אַ גלייכן וועג, דאָס הענגען פון דער וועלט ווי אַ גאַרטל אין הימל], און די אַרויסגעבערס דערקלערן: כתולה אזור בשפּריר שמים [= ווי איינער וואָס הענגט אַ גאַרטל אָן אין הימל], און דערמוזעלבן געדאַנק זאָגט ער אַרויס (דאָרט, מילואים, ז' 31): „מרומים בפי כל / וקדמון ויכול / ותולה כאשכול / אדמה בלימה“ [= הויך אין מויל פון אַלע, און אוראלט און קאַן אַלץ, און הענגט ווי אַ הענגל טרויבן די ערד אָן גאַרנישט] דער רמז איז, פאַרשטייט זיך, אויף איוב (כ"ו, ז): תולה ארץ על בלימה [= הענגט די ערד אויף גאַרנישט]. אין ספר הרזים' וואָס פראָפ' מרדכי מרגליות האָט אַרויסגעגעבן (תשכ"ז), וואָס זאָל שטאַמען פון יאָר 189, געפינט זיך שוין דער באַגריף: תולה עולם כאשכול [= הענגט די וועלט ווי אַ הענגל], און מעגלעך אַז א. מ. האבערמאַן איז גערעכט, אַז מיר האָבן עס דאָ צום ערשטן מאָל („הארץ“, י"ז טבת תשכ"ז).

ד

פירט טאַקע אַ וועג פון ספר הרזים דורך ר' שלמה גבירול ביז מאָדענאַס באַנוץ — אַזוי אַז מיר האָבן פאַר זיך אַ מעטאפער פאַר אַן פיקטיוון אַנשפאַר אָדער אפשר איז דער וועג אַ קירצערער — אַזוי, אַ שטייגער, איז דער מנהג צו פאַסעווען פאַר אַ ריצאר, באַשטאַנען פון צוויי צערעמאַניעס: צומערשט האָט מען דאָס שווערד אַנגעהאַנגען אױפן האַלדז, צולעצט — אױפן גאַרטל. אָבער — המשך יבוא.

19. האפן — תרתי משמע

א

עס האט געמאכט (אָ גאַנצן אָדער: אַ פּוּלן) האָפּן — האָט געהייסן, ווען אַ קליין, אָדער גרעסער קינד, האָט זיך באַמכינט (פּוּן לשוּן מכין זיין), דאָס הייסט באַנעצט אין בעט, און כאַטש עס איז געווען אַ לשוּן-נקיה, פּלעגט מען לרובּ מקדים זיין די אַנטשולדיקניקע פּאַרמול: מיט שפּעק [= רעספּעקט] צו מעלדן. ביי אונדז אין שטוב איז עס דווקא אויסגעקומען עפטער צו הערן, מחמת אַ פּריקערע מעשה מיט אַ יינגל, וואָס איז געקומען זיין אַ קעלנער, און האָט נעבעך געהאַט די וויסטע מערכה יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק אומגערן צו פּאַרדינען די דעפי-ניציע. עס איז, אגב, געווען דער פעלער פון נישט ווייניק יינגלעך, וואָס זענען גלייך מיט אונדזער קעלנער, געקומען פון די אַרומיקע שטעטלעך, אַזוי אַז מען פּלעגט זיי מוזן אָפּזאָגן, אָבער כדי זיי נישט מבייש צו זיין, האָט מען געוואַרט ביז פאַר ימים נוראים, ווען זיי זענען אַלציינס אַהיים געפאַרן, און דאָס אָפּשיקן האָט אפילו געהאַט אַ שטיפּערישן טערמין: מען שיקט דאָס יינגל אָפּ אויף סוכות (דאָס וואָרט האָט מען אַרויסגערעדט טיקעט וואָס הייסט, לויטן סלאַווישן, מי-רגלים).

אָבער אונדזער ווערטל גופא איז אויסגעטייטשט געוואָרן ווי אַ מעשה שהיה און איך האָב זי געבראַכט אין מיין בוך „מחוזו הילדות“ (תרצ"ח, ז"ו ככ"ט—ק"ל). עס האַנדלט זיך וועגן דעם פּראָטעסט פון דעם האַנדלס-קאַמער-ראַט אין בראַד קעגן דעם, וואָס דאָס מלכות האָט צוגענומען די רעכט פון אַ פּרייטשאַט, וועלכע זי האָט געהאַט קאַרגע הונדערט יאָר און זיי זענען עס געווען דער מקור פון איר אויפבלי. בשעת דער זיצונג איז אַ ראַטגעבער, אַ חשובער סוחר, ר' מאַטיע גאַר-פּונקל, איינגעשלאָפּן, האָט אים אַ צווייטער ראַטגעבער, דאָקטער פעליקס קאַלאַך, אויפגעוועקט: דער קייזער נעמט צו אונדזער רעכט און איר שלאָפּט? פרעגט דער פעפּער: וואָס פאַר אַ חסרון האָט ער געפונען אין אונדזער שטאַט? ענטפּערט

דער דאָקטער: אַ גרויסן חסרון, זי האָט נישט קיין ים־ברעג און האָט נישט קיין האַפן. ענטפערט ער: און אפשר איז טאָקע דער קייזער גערעכט, און מיר דאַרפן פאַרריכטן דעם חסרון. פּרעגט דער דאָקטער: וויאַזוי? ענטפערט ער: סטייטש וויאַזוי, מיר וועלן מאַכן אַ האַפן, און שוין. זאָגט דער דאָקטער: טאָקע אַ געדאַנק, איך וועל אים פּראָפּאָגירן. אומר ועושה. פּרעגט דער פּירוצער: וויאַזוי מאַכט מען דאָס? זאָגט דער דאָקטער: זאָלן מיר, אַלע ראַטגעבערס, אַרויס הינטער דער שטאַט און מאַכן נקבים קטנים, און מיר פאַרקאַנקורירן טרייעסט און האַמבורג און ברעמען און אַלע איבריגע האַפנס פון אייראָפּע.

ב

פאַרשטייט זיך, אַז עס איז אַן הלצה, אָבער אַזוי ווי זקנים פון שטאַט האָבן זי דערציילט, איז זי גריילעך אַ פּראָדוקט פון דער אַטמאָספּער אין די יאָרן פון בטל־מאַכן די פּריישטאַט; אָבער ר' מאַטיע גארפּונקל און דאָקטער פעליקס קאַלאַך, וועלכע איך האָב נאָך געקאַנט, האָבן אַוודאי נישט אַנטייל גענומען ביי אַזאַ זיצונג, ווייל זיי זענען נאָך דעמאָלט אַליין געווען יינגלעך. נישט אַנדערש, נאָר מען האָט אויף זיי פאַרביטן אַ פּריערדיקן סוחר און אַ פּריערדיקן דאָקטער, ווי עס פאַסירט אין אַנעקדאָטן. אָבער אויב שוין רעדן וועגן פאַרבייט פון עלטערס אויף יינגערס, שטעלט זיך די קשיא, צי אין דעם גאַנצן אַנעקדאָט שטעקט נישט אַזאַ פאַרבייט, אַזוי אַז דער שלעפּעריקער ראַטגעבער איז, אין עלטערן נוסח, נישט אַזאַ נאָר, ווי דער יינגערער נוסח שטעלט אים אַנידער. מיר מיינען דערמיט צו זאָגן, אַז דער עלטערער נוסח פון אַנעקדאָט האָט אַפּערירט מיט דעם טאַפּל־טייטש פּונעם וואָרט האַפן — איין טייטש וואָס האָט זיך דערהאַלטן עד־היום: אַ פּאַרט, דער אַנדערער טייטש, וואָס איז אין לעבעדיקן יידיש פאַרגעסן געוואָרן, אָבער האַלט זיך נאָך אין לעבעדיקן דייטש: אַ טאַפּ. בראַדער יידן, וואָס פּלעגן צוריקקומען פון ווין, האָבן טאָקע דערציילט, אַז דאָרט באַשטעלט מען נישט קיין גלאַז ביר און נישט קיין האַלבע ביר און נישט קיין קריגעלענע) ביר און נישט קיין קופּליע ביר נאָר אַ העפעלע ביר, אָבער עס איז אַ ספּק אויב זיי האָבן געוווּסט, אַז העפעלע איז דימינוטיוו פון האַפן; פאַרקערט איך געדענק, אַז מען פּלעגט זיך ווערטלן וועגן די דאָזיקע נעמען — עס הייסט אַ האַלבע, ווייל וויפל מען טרינקט, איז עס אַלץ די העלפט; עס הייסט אַ קופּליע ווייל וויפל מען טרינקט, גלוסט זיך כּפּל כּפּליים (ביי אונדז געוויינטלעך אַרויסגערעדט: קייפל קיפּלאיים אָבער דאָ: קופּל קיפּלאיים), אין ווין ווייטער הייסט עס אַנ' אייפעלע [= עופּלה, נפּל'ע], ווייל עס איז צו פּיצל.

וועגן וואָרט האָפּן אין באַטייט פון טאָפּ לאָזט זיך ברענגען אַ סך מראה מקומות, נישט בלויז דייטשיש, בעיקר אין דיאלעקט, אַ שטייגער שוואַביש, ווי עס ברענגט יאָהאַנעס נעפּפּליין (דער פעטער אאוס שוואַבען, באַנד 1, ז' 10) אַ מעשה מיט אַ מיידל, וואָס האָט זיך געוואָלט אַ מעשה אָנטאָן, האָט זי אַנידערגעשטעלט den grössten Hafen [= דעם גרעסטן טאָפּ] אויפן Küchenboden און האָט אונטערגעלייגט אַ פייער־לאָדונג אויפן Hafenboden עס זאָל אויפרייסן; אָדער מאַקס באַראַק (רהיינשאַקקע, ז' 122) רעכנט אויס נויטיקע זאַכן: [= אַ פּאַר פּונט זייף, אַ טאָפּ פייער מושטאַרדע, אַ ביסל קיך־כלים]. און זע דעם באַנוץ פון וואָרט אין ווערטלעך ווי, למשל, es ist noch Kraut im Hafen אין באַטייט: עס איז נאָך דאָ גרייטס; אָדער aus einem hohlen Hafen reden [= רעדן פון אַ הויילן טאָפּ], וואָס מיינט דאָסזעלבע וואָס רעדן פון אַ ליידיק פּאַס אַרויס (לרוב אין נעגאַטיוון באַנוץ: נישט רעדן זכור).

און מיר האָבן דאָס וואָרט געהאַט אויך אין יידיש — זע, אַ שטייגער, דאָס שמואל־בוך (אויגסבורג, 1544, פּאַטאַסקאַפּישע אויסגאַב ל. פּוקס, אַסען, 1961) וועגן ברזלי הגלעדי, וואָס האָט געשפּייזט דוד המלך (סטראַף 1533): „זיאַ ברוכטן דער קוּניג בעט אונ' בעט גיוואנט / אונ' העב'ן אונ' שויסל אונ' אַלרלייאַ שפּייז צו האַנט“. העב'ן אונ' שויסל דאָס הייסט: טעפּ און שייסלען. דער ספר חיי עולם (ברייסגאָ, 1538) ברענגט וועגן שבת, אַז מען זאָל אַוועקלייגן דאָס זיפּצן און דאָס לייך, טיש און בענק זאָלן זיין גרייט און (מיר ברענגען לויט גרינבאַומס אַנטאַלאָגיע אין זיין אויסלייג, 1882, ז' 263) mit weiss tischlach un hant zwehlen / un die hefen aus dem veuer rüken דאָס הייסט: די טעפּ פּונעם פייער ריקן. אין אַ ספר מנהגים, וואָס שרייבט אָפּ פון עלטערע מקורים, ווערט געבראַכט, אין נאָמען פונעם מהרי"ל: „דאז דיא ווייבר דען מנהג הבן זיא דיא נייאי העפּין אבזידן צום פסח, אַזו זאָל מן טון אלי שבת אונ' יום טוב“ (מנהגים, קארלסרוהע, תקע"ה, דף י"ד, ע"ב). די נייאי העפּין, דאָס הייסט: די נייע טעפּ. דאָס היינטיקע דייטשיש האָט: jeder Topf findet seinen Deckel, פונקט ווי יידיש האָט: יעדעס טעפעלע האָט זיך זיין שטערצעלע, אַבער אַרטור ציווייט געזעמל פון עלזאַוס יידיש ברענגט: jedes Hafele bekommt sein Deckele משמעות, אַז אויב מען האָט אין מיינע קינדעריאַרן אין מייך געבוירנשטאַט געזאָגט אויפן קינד, אַז עס האָט געמאַכט אַ גאַנצן אָדער אַ פּולן

האַט מען געהאַט פאַר זיך דאָס בילד פון אַ פּאַרט, אָבער דער שורש פונעם זאָג שטאַמט נאָך פון עלטערע צייטן, ווען האָפּן האָט געהייסן אַ טאַפּ, וואָס איז במחילה, חל געווען אויך אויפן אשׂר־יצר־טעפעלע, און האָט זיך, בעצם בלויז ביי אים דערהאַלטן — אַ סימן, אַז אויב נישט אין בראַד גופא, האָט זיך ביי די קליינשטעטלדיקע פאַרוואַלגערט אַ זכר־לטיט; אַזוי פלעגט אונדזער באַבע פייגע אַאוערבאַך (א טאַכטער פון שטערוויצער תקיף, ר' איציק סאַפּיר, — דער באַטאַן דווקא אַויפן לעצטן טראַף) זאָגן: דאָס קינד זיצט אויפן אייזעלע, און מיר האָבן זיך זייער געחידושט, אַז זי רופט אַזוי דאָס טעפעלע, פונקט ווי מיר האָבן זיך געחידושט, וואָס אין האַלב־אויפגעקלערטע הייזער האָט מען ביי אונדז (אָבער געהערט אויך אין לעמבערג און גריידינג) געזאָגט טיפּפּעט, און האָבן געקלערט אַז די באַבע איז אלט־פרענקיש, און זיי ווייטער זענען דייטשעריש. און מיר האָבן זיך סיי דאָ סיי דאָ טועה געווען — וואָס שייך טיפּפּעטן האָבן מיר דאָך, למשל, אין טייטש פאַר על סיר הבשר (שמות ט"ז ג') [= ביים טאַפּ פלייש] — ביי ר' יקותיאל בליץ: בייא דעם פלייש טאַפּ; אין מגישי מנחה: בייא דיא פלייש (טאַפּ) פאַט, אָבער ביי ר' יוסף וויצנהויזן: בייא דען פלייש טיפּ, און אברהם טענדלאו האָט אין זיין געזעמל, (1860) סי' 957: *Klaane Tippcher laafe bald über*; [= קליינע טעפעלעך לויפן גיך איבער] און דאַרט, סי' 716: *E Kippe Tippe*; *is nit kalt un mit warm* ווי קיפּפּע [= קופּה] מיינט אַ פּושקע, און טיפּפּע מיינט אַ טאַפּ, און די כוונה איז, בערך, ווי דער זאָג פון חז"ל: קדירה דבי שותפי לא חמימא ולא קרירא [= אַ בשותפותדיקער טאַפּ איז נישט וואַרעם און נישט קאַלט], אַנגעווענדט אויף אַ קהלשע פּושקע, בייטל, קאַסע וכדומה. אַ ווייט ווידער־קול דערפון האָבן מיר נאָך געקאַנט הערן אין טאַפּלבוטיקן זאָג: דער משרת טראַגט אַרויס די טיפּה סרוחה, ווי טיפּה, וואָס מיינט טראַפּ, ווערט פאַרשטאַנען ווי טיפּע, וואָס מיינט אַ טאַפּ. הייסט עס, אַז דאָס מכלומערשט האַלב־משכילישע טיפּפּעטן פאַר טעפעלע איז עלטער פון דער השכלה, און האָט זיך זיין ייחוס. לאַ כל שכן דער באַבעס אייזעלע, וואָס איז נישט קיין דימינוטיוו פון אייוון, דאָס היינטיקע דייטשישע *Ofen*, נאָר אַ הייפעלע, וואָס איז אַ דעמינוטיוו פון האָפּן, דאָס דייטשישע *Hafen* אין באַטייט פון טאַפּ, וואָס שייך הייפעלע פאַרן אשׂר־יצר־טעפעלע זע אין דער יידיש־באַוואַרישער קאַמעדיע פון יוסף הערץ „אסתר אַדער די בעלאַהנטע טוגענד“ (פּיורדא, תקפ"ה, אַרויס אויך אין פּאַטאַסקאַפּיע אין ירושלימער אוניווערסיטעט), אַ מעשה מיט אַ קינד פון חרבּונה, וואָס לויפט אַפּיר פון אונטער דעם טיש און קלאַגט זיך אויפן בייכל, און די מאַמע, מרת רעקא, רופט צו דער דינסט: „צעפּירעטטע, געשווינד טיפּפּעט ווילל אויפן היע־פּעללע“ (ז' 20).

צוריקקומענדיק צו דעם האַנדלס־קאָמער־אַנעקדאָט, דאַרפן מיר באַמערקן, אַז אויב ער באַזירט אויף אַן עלטערן נוסח, ווען מען האָט נאָך געוווּסט, אַז האָפּן מיינט אַ טאַפּ, מעגן מיר אָננעמען, אַז מען האָט נאָך דעמאָלט געפילט דעם חילוק צווישן די צוויי האַפּנס, ווייל האָפּן אין באַטייט פאַרט האָט מען סיי לויט אַן עלטערער יידיש־פאַרעם סיי לויט דער השפּעה פון די וואַלינער שכנים אַרויסגערעדט האָווּן ווי מען האָט אַרויסגערעדט אין כלערליי קאַנטן. זע, אַ שטייגער, אייזיק מיר דיק: „דיא ערסטע זאָך אונדזערע וואר צוא שפאַצירען אַביסעל דיא שטאָט צוא בעזעהען דעם האָווּן דיא דאַרטיקע שיפען וואָס שטייען דאָרט אין איינער צאָהללאָזען געדריינגע“ (דיא צווייא קאטערינסציקעס וכו', ווילנע, 1874, ז' 31), אָדער: „קוים איז דיא שיף איינגעלאָפּן אין דעם האָווּן פון שטאַמביל“ (דיא אַקטיאָרקע וכו', ווילנע, 1876, ז' 30) אָדער איבער די מאַראַקאַנער יידן: „זייא זיען דיא אויפזעהער אויף דיא האָווענס אונ דער גאַנצער האַנדיל ליגט אונטער זייער האַנט“ (שור ורצח, 1880, ז' 6); „אַלע נאַכט ווארין זייא צו געפירט דורך לאַנגע ציגע צו דיא האָווענס אונ איין געזעצט אין דיא טראַנספּאָרט שיפען וויא דיא שלאַכט פיה“ (מוטער אונ טאַכטער, ווילנע, 1887, ז' 16), „ער ערלויבט אונז אריין צו זעגלען אין דער האָווען פון אלכסנדריא“ (דער ברטנורא, ווילנע, 1904, ז' 14). און אַמאָל דערקלערט ער דאָס וואָרט: „פּערוואַלטער — איבער זיינע צווייא גרויסע שיפען — וואָס שטייען ביי דעם האָווען (פאַרט) אונ איבער צווייא נאָך אַנדערע שיפען“ (דאָס גרויסע געהיימניס, ווילנע, תרמ"ז, ז' 28). אינטערעסאַנט, אַז נחום סטוטשקאָוו ברענגט אין זיין אוצר, סי' 176 ביידע פאַרמעס, מסתמא לויטן היסטאָרישן סדר: האָווּן, האָפּן, און פּאָוואַריזירט בפירוש די עלטערע פאַרעם ברענגענדיק: הויפּטהאָווּן, ים־האָווּן, עקספּאָרט־האָווּן, קאַטש עס איז אַ ספּק, אויב עס ווערט אַזוי אין לעבעדיקן שמועס באַנוצט, מעגלעך אַז עס איז אַ נאָרמאַטיוו אַנצוהערעניש. די וואוו האָט זיך דערהאַלטן אויך מיט דער רוסיפיקאַציע פון וואָרט — זע יצחק ריבקינדס לעקסיקאָן „יידישע געלט“ (תש"ך), ערך: גאָווענס־געלט, לויט מרדכי ליפשיץ (1869) און י. דרייזען — אַזוי ווערט באַצייכנט דער אַפּפּאַל פאַר אַ שיף וואָס פאַרט צום ערשטן מאַל אַריין אין פאַרט אַריין. עס איז פּשיטא איבערגענומען פון רוסישן gawan וואָס דרייזען (1888) זעצט איבער אַ גאָווען, פונקט ווי ער ברענגט portowoj = וואָס איז ביי גאָוואַ, און portofranko = אַ פרייער גאָוואַ. אין דערהאַלטן פון האָווּן האָט אפשר אויך אַ חלק דאָס אוקראַינישע hawan, וואָס ווערט טאַקע אַזוי געלייענט.

ה

וואָס שייך דעם איבערגאַנג פון האַוון האַפן — קאַנען מיר אים קאַנסטאַנט טירן ביי דעמזעלבן מחבר, דען דעזעלבער א.מ. דיק שרייבט: „וועל איך איינע טעגליכע נאכפראגע מאכין אין האפען אויף די שיפין וואס קומען פון יענע געגענדען“ („דער אפעקון“, ווילנע, תרל"ג, ז' 37). ער האָט אין דעמזעלבן ביכל אויך דעם אויסלייג: האַפן (אַזוי גייט עס אָן, ווי עס שרייבט מיר יעקב צבי שאדגל, אין דער סביבה פון כעלעם און מסתמא אויך אַ סך ברייטער און ווייטער): „אונ האָט אים בעגלייטעט — אייניגע מיל ביז דעם האַפען וואו ער האָט זיך ארויף געזעצט אויף אַשיף“ (דאָרט, ז' 28), אָבער אַ פאַר זייטלעך שפעטער ווידעראַמאַל: „אין אַרקאַן — וואָס האָט אָן גיטאַן גרויס שאדען דאָרט זעלבסט אין דעם זיכערן האַפען“ (דאָרט, ז' 31). און דאָס איז די היינט אַנגליינדיקע פאַרעם, גענוג דערצו איין געגראַמטע ציטאַטע — נפתלי גראַס: „ביטער ווי דאָס אַרעמע ברויט פון שקלאַפּן / איז איר דער ביסן פון דער פרעמדער האַנט. / סע פירט אַ יעדער טאַג צו אַ נייעם קאַנט / יעדער אַוונט צו אַ נייעם האַפען“ („לידער“, 1958, ז' 212).

אָבער דער איבערגאַנג פון האַוון צו האַפן האָט, פאַרשטייט זיך, פאַרהאַלפן צו פאַרווישן דעם חילוק צווישן ביידע האַפנס (טאַפּ און פאַרט) און אַזוי איז אַרויסגעוואַקסן אונדזער ווערטל און אונדזער אַנעקדאָט, וואָס האָט אפשר נאָך אַ באַהאַלטענעם שותף, די ענגלעכקייט צווישן פאַט [= טאַפּ] און פאַרט (= האַוון) וואָס האָט זיך צעשפילט אין אַנטעקעגנשטעל: פּיספּאָט [= Pisspott] — פּיספּאָרט. אַז מען האָט ביי אונדז ביידע ווערטער געוויסט, לערן איך אַפּ דערפון, וואָס דער זאַג: איך מאַך מיר פון אים אַדער: דערפון אַ פּיסבאָד (איך ווייס נישט אויב עס איז דאָ אַ שייכות צום דייטשישן *sich ein Gewissen daraus machen* וואָס אויפגעקלערטע האָבן עס אויך ביי אונדז באַנוצט), און וואָס למדנים פלעגן מקדים זיין: אדום סיר רחצי — איך מאַך מיר פון [= אַדער אויך: אויס] אים אַ פּיסבאָד. אויך אויף אַ פאַספּאָרט [אויך פאַספּאָרט] האָט מען שטיפעריש געזאַגט פּיספּאָרט [= אויך: פּישפּאָרט], און דער פאַרשלונג פון דער רי"ש איז, כידוע, אַ וואַכנגאַנג.

אגב, לאַזט מיך דער ענין האַוון—האַפן אילוסטרירן דורך אַן אַנדערע דוגמה, וואָס האָט זיך אויך אין מיין געבוירנשאַט, אַפּגעשפּיגלט. דאָס איז דער איבערגאַנג: ליווערנאט — ליפּערנאט. מיר האָבן אַ שטייגער ביי שמו"ר: „אויב אַזוי וועל איך שוין דיא סתורה איבער ליווערין“ (די גן עדן פייגעלע, ווילנע,

תרנ"ד, ז' 7) אָדער: „ער וואָר דאמאלס אליוועראנט פון פּוראז פאר די רוסישע מיליטער“ (דיא אייזערנע פרויא, וואַרשע, תר"צ, ז' 5); דער נסחר: „די ליוועראנטן וואָס האָבען געהאַנדעלט גרויס“ (משפחה מאשבוער, 1948, טייל 1, ז' 245), אויך העברעיִש — חיים הז: „בפוריינו כל האפים שווים, ברוך השם, סדנא של חייטים — ליברנט ורצען וחייט שבח אחד הוא“ (בישוב של יער, תר"צ, טייל 2, ז' 356) טייטש: אין אונדזער קאָנדיציע זענען אַלע נעזער גלייך, ברוך השם, אַ וואַרשטאַט פון שניידערס, אַ ליוועראַנט, אַ שוסטער און אַ שניידער זענען איין גאטונעק. אין היינטיקן יידיש איז גובר ליפערן, ליפעראַנט.

ז

אַז מען האָט ביי אונדז אין שטאַט פאַרט, ווי דורך אַ זיפל, געדענקט, אז האַפן האָט צו טאָן מיט טאַפּ האָט גורם געווען דאָס וואָרט האַפנער אַ באַקאַנ-טער און פאַרשפּרייטער משפחה-נאַמען, אויך אין דער פאַרעם העפנער, ווי אויך אַפנער, עפנער און רוסיפיצירט גאַפנער, געפנער. Hafner הייסט דייטשיש אַ טעפנער און זע, אַ שטייגער, אין קינדער-לידל (לוקס: דויטשע קינדערריימע, ז' 134):
 Knödel soll ich kochen / Hab kein Salz hab kein Schmalz / Häferl ist mir brochen / Wie ich will zum Hafner gehn / Will mir Häferl kaufen
 [= קניידלעך זאָל איך קאָכן, איך האָב קיין זאַלץ, האָב קיין שמאַלץ, דאָס טעפל האָט זיך מיר צעבראַכן, איך וויל צום טעפער גיין, וויל מיר אַ טעפל קויפן].
 כדאי צו באַמערקן, אַז סיי האַפנער, סיי גאַנצער [= גאַרנצער] און אפילו קאדער, וואָס זענען אידענטיש, זענען באַקאַנטע משפחה-נעמען, אָבער אין אונדזער סביבה איז געווען מער שכיח האַפנער און אַפנער, (נישט אַפנער וואָס מיינט פון אַפן, אובן ישן) — אגב, זע ר' אליה בחור אין זיין „תשב"י“: קדרה — בל"א
 [= בלשון אשכנז] אַפן [= האַפן] ובלעז [= איטאליעניש] פונויטה — און ביי אונדז האָבן די בני האַפנער אפנים געוואָסט דעם באַטייט פון זייער נאַמען: אויף די דריי פאַרשפּעטיקטע משכילים פון אונדזער שטאַט: האַפנער (ר' מאיר און ר' זלמן — דער לעצטער באַשריבן אין מיין בוך „ממעגל הנעורים“), לעצטער (דער מאָן פון דער משכילישער שרייבערין בריינדל גאָלד) און אַסטרער (אן אוראייניקל פון בעל „ערוגת הבושם“, ר' משה אוסטרא פון דער חכמי-קלויז).

האַט מען זיך געוויצלט: יוצר לאחרון של פסח. משמע: יוצר — האפנער (= טע-
פער); אחרון — לעצטער, אַסטערע — אַסטערן (פסח¹).

צי דער משפחה-נאָמען האָפנער האָט ביי יידן גרונטיק באַצייכנט אַ בעל-
מלאכה וואָס האָט געמאַכט טעפּ אָדער אַ סוחר וואָס האָט פאַרקויפט טעפּ — איז
שווער צו אַנטשיידן, אָבער כדאי צו געדענקען אַז האפנער מיינט אויך אַינעם וואָס
בויט אָדער פאַרריכט אויוונס, און דער דיאַלעקט-שרייבער קאַרל עטלינגער
(דער אַלדע פּראַנקפורטער) ברענגט אין זיינע הומאַרעסקן אַ טאַג-בוך פון אַ יונגען
מאַן, תיכף נאָך דער חתונה, וואָס טענהט אַז די קיך טויג נישט. מען רופט דעם
האפנער, צוערשט קומט ער נישט, שפּעטער קומט ער און נעמט צו אַ האַלבע קיך
אזוו. דאָס אינטערעסאַנטע דערביי אז אַמאָל הייסט ער האפנער און אַמאָל טעפּער,
אָבער תמיד האַנדלט עס זיך וועגן דער קיך.

1) וויל זיך נאָך באַמערקן, אַז מיין פריינט האפנער אין חולדה האָט העברעאיזירט זיין נאָמען
אויף אבנר, נישט נעמענדיק אין באַטראַכט דעם גרונטיקן באַטייט פון וואָרט. אגב, איז אויך דער
נאָמען אבנר אין דייטשישן פאַלש אויסגעטייטשט געוואָרן — אַזוי באַמערקט געהאַרד אייז
(„חאַהרזאָגעטעקסטע דעס מיטטעלאַטערס“, בערלין, 1956, ז' 13) וועגן אַ טעות, וואָס חורט זיך
איבער — אַנשטאַט Abner קומט פיר albuer אָדער albner.

20. וועגן שמירן און פאָרן

א

ויקרב משיחיה — וואָס גיכער דו וועסט שמירן, בעגלא ובזמן קריב —
וועט דאָס וועגעלע קומען (צו דער צייט) וואָס גיכער — איז אַ בעל-עגלה/שער
כלל, קאַנסטרוואירט דורך אַ שפילערישן אויסטייטש פון ווערטער פון קדיש.
ערשטנס, נוצט דאָס שפיל אויס אַ וואָרט, וואָס חזרט זיך איבער: (1) ויקרב
משיחיה [= ער זאָל דערנענטערן זיין געזאַלבטן, משיחין, 2) בעגלא ובזמן
קריב [= גיך און אין דער נאַנטער צייט] און טייטשט עס אויס ווי דאָס וואָרט,
וואָס גייט אויך יידיש: בקרוב [= באַלד] גלייך עס מיינט בעגלה [= מיט
אַ וואָגן]. אָבער אין תוך האָבן מיר פאַר זיך אַן אויסגעקליגלט ברייטערן נוסח
פונעם באַקאַנטן קורצן ווערטל, וואָס ווערט געבראַכט ביי בערנשטיין ס' 3877:
אַז מען שמירט, פאַהרט מען, ס' 3878: ווי מען שמירט, אַזוי פאַהרט מען, אָבער
ווי עס ווערט דאָרט ריכטיק באַמערקט, מיינט דאָ שמירן געבן חורש [= שווייג-
געלט, לאַפּוּוּקע, כאַבאַר, בקיצור: שוחד], און ער שיקט אָפּ צו אַן אַנדער
ווערטל, ס' 3451: אַז מען שמירט אַן די רעדער, סקריפען זיי ניט, ווי שמירן
האַט אויך דעמוזעלבן באַטייט. נאָך קירצער זענען די גאַר פאַרשפּרייטע זאָגן:
עס גייט ווי געשמירט וכדומה.

ב

דאָס ווערטל האָט צו אונדז איבערגעוואַנדערט פון די שכנים, — עס
געפינט זיך סיי אין דייטשישן סיי אין סלאַווישן. אַזוי שרייבט סעבאַסטיאַן
פּראַנק, וואָס איז אויך באַרימט מיט זיין ווערטלעך-געזעמל: *wür basz schmirwet*
der fart dest basz [= ווער עס שמירט גוט, דער פאַרט נאָך בעסער]; און אין
וועסטפּאַליע גייט דאָס ווערטל: *Advocaten und Wagenreader möt beide smeart*

werden [= אדוואקאטן און וואַגן־רעדער מוזן ביידע געשמירט ווערן]. טהעאָ-
 באַלד האָק (שענעס בלומענפעלד", 1601, אויסגאַב מאַקס קאַך 1899) ברענגט
 עס צוויי מאַל; ערשטנס ווי אַן עצה פאַר איינעם וואָס דאַרף אַנקומען צו זיין
 ממונה, פריץ און וויל וואָס גיכער אָפגעפטרט ווערן (קאַפיטל 37, שורות 38-42):
 So wart nit auff allein dem Herrn / Sondern auch seiner Frawen / Gehe
 neben Wagen und schmier mild / So farstu heim wie bald du wilt
 [= זאָלסטו מכבד זיין נישט בלויז דעם האָר, נאָר אויך זיין ווייב, גיי לעבן וואַגן
 און שמיר אים נישט קאַרג, וועסטו דו אַהיים פאַרן ווי גיך דו ווילסט]; צווייטנס,
 ווי אַן עצה אויף נישט צו מוזן שטיין אונטער דער טיר און קענען אַריין (קאַפיטל
 48, ש' 13-15): Es heisst scheub mich, ich scheub aich für / Schmir nur den
 Wagen, so mag er tragen / Sonst bistu dür vnd mager
 [= עס הייסט:
 שטופ מיך, וועל איך דיך אַפירשטופן, שמיר נאָר דעם וואַגן וועט ער טראַגן,
 אַזויסט ביסטו דאַר און מאַגער]. קאַרל אַרנאָלד קאַרטוט ברענגט אין זיין
 באַרימטן הומאַריסטישן עפאָס (יאָבסיאָדע, 1778, בוך 2, קאַפיטל 10 סטראַף 21):
 Ob Succumbenten hier Recht oder Unrecht geschehen / Das sind Dinge
 welche nur Juristen verstehen / Es heisst: Wer gut schmietet gut fährt
 [= אויב די יורדים געשעט דאָ רעכט אָדער אומרעכט, דאָס זענען זאַכן, וואָס
 בלויז יוריסטן קאָנען פאַרשטיין, עס הייסט: ווער עס שמירט גוט, דער פאַרט
 גוט]. ווידער אַמאַל האָבן מיר שחירן אין זאַכן פון רעכט און געריכט, פונקט
 ווי אין די סאַטירעס פון גאַטליב ווילהעלם ראַבענער (1755, 4, ז' 99):
 wie legal er die übrigen [Hände] *schmiert*, auf deren verdientes Wohlwollen
 der Ausschlag seines Prozesses ankömmt, — [= ווי לעגאַל ער שמירט די
 איבעריקע הענט, וואָס פון זייער פאַרדיגטן גוטן ווילן איז געווענדט דער סוף פון
 זיין משפט].

פאַרשטייט זיך, אַז ריכטער און אדוואַקאטן זענען נישט דער איינציקער
 נמשל פאַר אונדזער משל: די געשמירטע רעדער — עס זענען עס אויך רופאים;
 זע, אַ שטייגער יאָן באַרקאווסקי (1653): Chceszli, aby cię medyk skuteczmej
 ratował Trzeba wprzód, byś mu dobrze nasmarował (לויט דער אנטאָלאָגיי
 פון יוליאַן טובים, 1962, ז' 101). טייטש: ווילסטו אַז דער רופא זאָל דיך תכלית־
 דיקער ראַטעווען, דאַרף מען קודם־כל, זאָלסט אים גוט די הענט אַנשמירן. אַזוי
 ברענגט ווילהעלם האוף אין זיין מעשה איבער דער מאַלפע בתורת מענטש:
 und der Schluss ist, das der Buergermeister sich "schmieren" lasse oder dass
 der Doktor vom Apotheker einige Goldstücke bekommem habe, um recht

teure Rezepte zu verschreiben. =] און דער סוף איז, אָ דער ראש-
 עירון לאָזט זיך „שמירן“ אָדער אָ דער דאָקטער האָט פונעם אַפטייקער באַקומען
 אַ פאַר גילדענע מטבעות, כדי צו פאַרשרייבן היפש טייערע רעצעפטן. דער
 שרייבער האָט דאָס וואָרט אַריינגענומען אין גענדזנפּיסלעך, — מסתמא, כדי
 מרמז צו זיין, אָז ער מיינט נישט דעם פשוטן באַטייט פון וואָרט. פאַראַן אויך
 אַן אַנדערער באַטייט — יעקב גלאַטשטיין: „יעדער צבועק האָט ס'פאַלק / גענוי-
 מען אויף זעכער / יעדער פלינק הענטל איז געוואָרן אַ שמירער“ (לידער:
 אונדזער שלאָף, אידישער קעמפער, פסח תשכ״ד). דאָ מיינט שמירער — אַ קווי-
 טיקער שרייבער.

ג

פאַרשטייט זיך, אָז אין יידישן באַנוץ איז די קאַנדידאַטור אַ גאַר גרויסע —
 איז אונדז דאָך אויסגעקומען צו לעבן אין מדינות און אונטער רעזשימען, וווּ שוחד
 איז געווען אַ טאַג-גאַנג, און מיר זאָלן וועלן צוזאַמענקלויבן די כלערליי משלים,
 וואָלט זיך אונדז צוזאַמענגעפלאַכטן אַ היפש קרענצל. מיר וועלן זיך דערפאַר
 באַנוגענען אויפן שפיץ מעסער — אַ שטייגער אברהם גאַלדפּאַדן אין זיין ליד
 וועגן יידישן פאַספאַרט: „מיין פאַס געהט נישט אויס / זיין טערמין איז גרויס /
 נאָר איינס, גוואַלד, איז ניט גוט... / בייא יעדען מאָל וויזירען / חאַפט יעדער
 שמירען: „גאָ ווייעזוד!“ — פאַהר ווייטער יוד“. און אויב מיט אַ פאַס דאַרף מען
 שמירן, איז אָן אַ פאַס דאָך אַוואַדי — דערציילט אונדז טאַקע שלמה צמח (״שנה
 ראשונה״, קאַפּיטל: כשה אובד): „הזנדרמים המבקרים „ממורחים“ ואין חשש״
 [=] די קאַנטראַלירנדיקע זשאַנדאַרמען זענען „געשמירט“ און עס איז נישטאָ וואָס
 מורא צו האַבן. אָדער וועגן שוחד, זיך צו באַפרייען פון מיליטער — מיכה יוסף
 בערדיטשעווסקי: „סי האָט נישט געהאַלפּען נישט קיין קלאַגען און נישט קיין
 יאַמערן און אפילו נישט קיין שמירען פון אַלע זייטען, מאירל איז אַ סאָלדאַט,
 חאַטש שריי חי-זקיים“ (יודישע כתבים, טייל 1, ז' 191). אָבער אנדערע מיני
 שוחד — זע עוזר בלאַטשטיין: „פון אַנפאַנג איז דיא פערפאלגונג (רדיפות) צוא-
 געגאַנגען שוואַך, בין איך חושד, טאַמער האַבען זייא דאָ געשמירט מיט געלט״
 (דיא שטאַדט-רויבער, 1911, טייל 2, ז' 27); ענלעך באַריס קאָדער, וואָס ברענגט
 אַ מעשה מיט איינעם, וואָס מען האָט אים פאַרשפאַרט אין חד-גדיא און מען
 וויל אים באַפרייען, גיט איינער אַן עצה: „איך בין אַ פראַסטער חי וקיים, אָן
 חכמות; איך בין אַ בעל-עגלה און ווייס די טבע פון רעדער רעדער האַבן ליב מען

זאָל זיי שמירן! שמירט מען זיי — דרייען זיי זיך. אַזוי איז אויך פּאַניע — שמירן!“ (אַ פּאַרשעמטער פּסח, דער אַמעריקאַנער, באַנד 52, נומער 54). קיימא לך, אַז אויב אַ בעל־עגלה האַלט אַז אונדזער ווערטל טויג פאַר אַנדערע, האַלט ער ממילא, אַז עס טויג פאַר אים גופא — דערציילט טאַקע לייב אַליצקי אין זיין ליד איבער איצי בעל־עגלה (אַלמאַנאַך פון יידישע שרייבער אין ישראל): „מה נאמר, וואָס איז דאָ אַ סך צו זאָגן / אַ לערער האָט אַ קאַפּ, נאָר אויך אַ מאַגן; / אַ לערער צו אַ וואָגן איז געגליכן / אַ נישט־געשמירטער, הויבט ער אָן צו קריכן... / איז מוז מען קאַרגן פונעם מויל און צאָלן, / כל־זמן מען ווערט פון הונגער נישט געשוואַלן, / כאַטש ס'ווערט די צייט אַלץ האַרבער, שווערער; מען שמועסט, אַז זיי הונגערן, די לערער.“ דעם פאַרגלייך האָבן מיר אויך אין עפיגראַם פון אַדאַם לאַבענצקי (1730—1818) איבער אַן אַקס פון וואָגן: *osi maszczą, by kola* (אַנטאַלאַגיע טובים, 1957, ז' 198). טייטש: די אַקסן שמירט מען, אַז די רעדער זאָלן נישט סקריפען, די יוריסטן שמירט מען די הענט, אַז די מיילער זייערע זאָלן רעדן. פאַראַן אויך סובסטאַנטיוון: שמירעכץ, שמיראַציע, שמיראַלען, זע אליעזר שטיינבאַרג: „נישט אַזוי די רייזע ווי די גרעניצן — די סטאַציעס! / אַלעמאַל שמיראַציעס! / שמיר נישט — קריכט אין די געדערים דיר אַ יעדער כאַם / — נעמט אַרויס דער קאַטער פונעם בוועם / די פּאַפּירן / און דאָס לעצטע ביסל שמירעכץ וואָס געבליבן נאָך צו שמירן“ (משלים, באַנד 1, 1949, ז' 70).

ד

וואָס שייך העברעישע עקוויוואַלענטן, ברענגט ישראל כהן, אין זיין אוצר „זה לעומת זה“, סי' 1027 דאָס ענגלישע: Grease well and you will go fast; (= שמיר גוט וועסטו שנעל פאַרן; דאָס דייטשע, Wer gut schmeert (schmiert) der gut fährt און דאָס העברעישע: 1) עגלה משוחה תרוץ אורח [= אַ געשמיר־טער וואָגן פאַרט גלייך]; 2) המקבל דמי „לא יחרץ“ נעשה חרוץ [= ווער עס באַקומט לאַ־יחרץ־געלט ווערט פליסיק]; 3) עגלה מרוחה תחיש תקופתה [= אַ גע־שמירטער וואָגן פאַרגיכט זיין לויף]. בלויז ביים לעצטן ווערטל ווערט אַנגעגעבן זיין מקור „משלי אגור“ פון אפרים דאָמאַרעצקי, וואַרשע, תרע״א) און פון מיטל־סטן אין קלאַר, אַז לשון מרח = שמירן מיינט געבן שוחד. אגב, צום ענגלישן נוסח דאַרף מען אויפמערקיק מאַכן אויפן זאָג: the greasy the palm [= שמירן די האַנט, דאָס הייסט: גיבן שוחד] אַזוי האָט עס אויך דייטשיש

schmieren; און אַנשטאַט schmieren זאָגט מען אויך falben, (ווי עס פאַרמאָגט באַזונדערע אויסדריקן פאַר שוחד, ווי אַ שטייגער Schmiralien, Schmiere, אָדער Guldenül וכדומה) און אויך פויליש: komu łapę smarować

עס איז קלאַר, אַז דאָס יידישע ווערטל שטאַמט פונעם דייטשישן און נישט פון פוילישן, וואָס איז אויך פון יידן באַנוצט געוואָרן: Kto smaruje ten jedzie [= ווער עס שמירט דער פאַרט; פויליש האָט שטאַט smaruje אויך maża], און דאָס פשט'ל, וואָס מיר האָבן אין אָנהייב פון אונדזער איצטיקן שמועס דערמאנט, איז אַ מין פרוווי עס צו באַזירן אויף היימישע מקורים. אָבער אַ סך פשוטער איז אַן אַנדערער פרוווי, וואָס שפילט מיט צווישפראַכיקע עלעמענטן — עס איז דאָס, דוכט זיך נישט פאַרשריבענע, ווערטל, וואָס גייט אין כמה נוסחאות: (1) די בעסטע שמירה איז שמירן; (2) די בעסטע שמירה איז דער שמיר; (3) אַז מען שמירט דאַרף מען קיין שמירה נישט. אָבער עס לוינט זיך דאָ צו באַמערקן, אַז די ווערטלעך שטאַמען אפשר גרונטיק פון גנבים־לשון און זענען מרמז אויף זייער פראַקטיק. דען שמירה, וואָס איז דורכן פאַרמיטל פון רויט־וועלטש, אַריבער אין דייטשישן: Schmiere הייסט יענער וואָס שטייט אויף דער וואַך, אַכטונג צו געבן בשעת אַ גניבה, סיי מצד די גנבים סיי מצד דער פאַליציי. מיר לייענען אפילו אין פראַנקפורטער בחור־ליד פון 18־טן יאָרהונדערט, וואָס עס האָט אָפגע־דרוקט אהרן פריימאַן (יוואַ־בלעטער, מאַרס־אפריל 1938, ז' 351): „די קהלש משרתים מוזין שמירה שטוהן / אלש קיין בחור זאל פליטה גיהן“. אָבער דייטשיש איז Schmiere stehn אַ גנבים לשון און איז אַ ביז איצט באַנוצטער זאָג, און ווען אַ שטייגער, זיגמונד פרויד איז זיך מתכוון צו זאָגן, אַז די מאַראַלישע צענזור האָט לגבי דעם יצר איר אויפגאַב נישט לייטיש דערפילט, שרייבט ער, אַז זי איז schlecht Schmiere gestanden. אָבער מעגלעך, אַז דאָס וואָרט שמירה מיינט אויך אַ קמיע וכדומה, מיט וועלכער מען האָט זיך געוואַלט באַוואַפּענען פאַר אַ צו אָפטן קאָנטראַל פון זשאַנדאַרמען, פאַליציאַנטן, האָט דאָס ווערטל געגעבן צו פאַרשטיין, אַז די בעסטע קמיע איז שוחד; אָבער בדרך כלל גייט דאָס ווערטל פשוטו כמשמעו.

אויב ווייטער פשוטו כמשמעו, דאַרף מען געדענקען, אַז נישט תמיד מיינט שמירן = געבן שוחד, עס קאָן אויך הייסן שמירן ממש, כדי עס זאָל זיין גלאַטיק ממש, — אַזוי מיינט דער זאָג: עס גייט ווי געשמירט. ווי, אַ שטייגער, שלמה עטינגער: „חתן כלה מוזן אויך וועלן / ווייל עס איז די מאַמעס געפעלן / איצט גייט שוין אַלץ צו ווי געשמירט / דער שידוך איז למזל אויסגעפירט“ (דאָס ליכט,

כתבים, אויסגאב מאַקס וויינרייך, באַנד 1, ז' 10); שמו"ר: „אונ איך בין ווייטער געוואָרן דער קידוש און הבדלה מאַכער ביא זיא אין שטוב, דאָס מאַל איז שוין דער קידוש ביא מיר געגאַנגען ווי געשמירט“ (דער שלימזליגער מזל טוב, ווילנע, תרמ"ט, ז' 27); אָדער: „נא דוא זעהסט שאַן וואָס פאַר אַרעש עס איז געוואָרן — אַצונד וועט דוכט זיך געהען אַלעס וויא געשמירט“ (דיא אייזערנע פרויא, וואַרשע, תר"צ, ז' 33); אָדער יצחק באַשעוויס: „כ'פאַרקויף מיינע ערד פאַר אַ גוטן מקח און אַלץ גלאַטיק ווי געשמירט“ (דער פאַפּוגיי, גאַלדענע קייט, 1965, העפּט 52, ז' 168).

דאָס ענלעכע: עס גייט ווי אַ פּוטער, ממש אָדער דרך משל: דערלייכטערן אַ מלאכה, אַן אויפטו, אַ פּראַצעס, אַ כּוונה וכדומה. אנב, אין אַן אַרטיקל איבער דער שפּראַך פּון מאַריאַ דאָמבראַווסקאַ, ווערט געבראַכט ווי אַן אדווערביאַלער אַרכאַאיזם: smarownie אין זינען פּון גלאַט, לייכט (Język Polski, נאָוועמבער-דעצעמבער 1962, ז' 323). אַ זייער בילדלעכן באַנוץ האָבן מיר ביי פּראַדל שטאַק: „די צונג האָט זיך געבויען, געשמירט ווי מיט פּוטער, אַביסעל פּערהיקעט זיך, אַביסעל געבליבען שטעהן — נאָר גערעדט“ (ערצעהלונגען, ניו-יאָרק, 1919, ז' 50).

ה

קערן מיר זיך אום צו שמירן אין באַטייט פּון שוחד, כדי צו באַמערקן, אַז דער ווערב טרעט אויך אַפיר מיט פּרעפיקסן ווי אַ שטייגער, באַשמירן, זע דער נסתר וועגן שיכורע פּריצים וואָס איינער פּון זיי האָט אַריינגעשאַסן אין בילד פּונעם קייסער און עס שוועבט איבער זיי אַ סכנה, אָבער מען קען עס נאָך פאַרטושן: „אַלץ איז נאָך מעגלעך, מע דאַרף נאָר גוט באַשמירן. אַניט זאָלן פּריצים דערנאָך קיין חרטה ניט האָבן“ (משפּחה מאַשבער, 1948, טייל 1, ז' 969); אָבער: „מיט ווייניק געלט, אויב מע וועט דאַרפן באַשמירן אַ קלענערן, מיט מער — דער גרעסטער „נעמט“, און נעמען — נעמען זיי דאָך אַלע“ (דאָרט, ז' 341), אָבער: „קלענערע נאַטשאַלסטווע — קליין צו באַשמירן, בלויז מיט אַ טרונק בראַנפן און ווייניק צובייסן, גרעסער — ווען מען דאַרף, אויך אַ היפשע מטבע אין דער יד אַריינשטעקן“ (דאָרט, טייל 2, ז' 35), אויך פאַרשמירן — זע, אַ שטייגער, א. מ. דיק: „דרייא טעג זיינען זיא גיועסין [אין קרימיניאַל] וויא פּר שמירטע ווייל דער ר' אהרן — האָט דעם שלעדאָואַטעל — זייער גוט פּערשמירט“ („איינע פּערדרייענס“, ווילנע, תרל"ד, ז' 37).

מיר האָבן דאָ אַ שפּיל מיט טאַפּל-באַטייט — דאָס ערשטע פאַרשמירן מיינט קויטיק, באַשולדיקט, דאָס אַנדערע באַשמירן מיינט געבן שוחד, און פאַר-

שטייט אז דער ערשטער באַטייט פון שמירן איז דער גרונטיקער, און דווקא נישט אין געגאטייוון נאָר אין פאזיטיוון זינען, ווי מיר האָבן עס, אַ שטייגער, אין מלכים בוך (כנ"ל): „אליא [שטייגער] גאַנץ קושטליך גלט אונ' וין [= גלאַט און פיין] עבן [= גלייך] גיפאלירט / דא מאכטען דיא שטיין מעצן עבן אז ווערן זיא גישמירט" (סטראַף 249); אָדער: „אונ' וואו ער הערט צו גיביטין דש ווש [= איז געווען] אלש גיצירט / אונ' גילימירט בון ווייטן אז ווער עש גישמירט" (סטראַף 458). אזוי האָבן מיר עס אויך אין זינען פון מפנץ זיין, פאנקעווען, פאַרהעטשלען, נאַכגעבן אין ווערטל, וואָס ס'ברענגט בערנשטיין סי' 2775: שמיר אַ פאַרן מיט האַניג, אַ פאַרן בלייבט אַ פאַרן; און אין אונדזערע קאַנטן גייט עס אַנדערש: שמיר אַ חזיר [אָדער: אַ גוי] מיט האַניק [אָדער פוטער] ער שטינקט מיט דרעק. און דאָס איז, ווייזט אויס, דאָס גרונטיקערע — אַ סימן דאָ לאַטיינישע Ungas villanum, polluet ille mamum [= שמיר אַ פויער, וועט ער עס פאַרפאַטשקען] און בעיקר דאָס פוילישע ווערטל: Namaż ty chłopa masłem (miodem, piżem) przedsię on dziegciem (gnojem) śmierdzi

[= שמיר אַן דעם פויער מיט פוטער (האַניק, פיזעם), ער שטינקט פאַרט מיט דיאַכט (מיסט)]. וואָס שייך דעם קעגנשטעל: האַניק — דרעק, האָט עס דייטשיש אין אַ ווערטל (פלאַריגעללום פאַליטיקום, 1639) מיט אַ גאַר אַנדערן מייַן — וועגן איינעם וואָס גיט אַן אַנדערן מכלומרשט גוטס: Mancher streicht einem Honig vmb's Maul vnd ein Dreck darein [מענקער שמירט איינעם האַניק אַרום מויל און טוט אַ דרעק אַריין] אַביסל אויסגעברייטערט האָט עס ס. פ. קלאַנגאָוויטש אין זיין Worek judaszów, 1600, אויסגאַב ווראַצלאָוו 1960, ז. 137): Choćbyś mazał masłem judaszowską głowę / Choćbyś mu ciasto z dzieżą dał; z workiem grosze / Przecież łże po staremu, choć mówi chorosze

[= זאָלסט אַפילו שמירן מיט פוטער יודאַשס קאַפּ, זאָלסט אַפילו אים געבן אַ דייזשע טייג מיט און אַ זאַק געלט, וועט ער ווי לכתחילה שקרנען, כאַטש ער רעדט שייַן.].

דעם געדאַנק גופא האָבן מיר שוין ביי ר' יהודה אלחוריו (אין זיין איבערזעץ פון אלחירי) „כי לא תדמה במתק לשונך ורוע מצפונך / אלא לצואה מסותרת / במור

1) פויליש באַנוצט סיי smarować סיי mazać פאַראַן אויך יידיש: מאזשען, מאזשען, דביכער וואַכשטיין האָט באַנוצט דאָס וואָרט באַמאָזשעט האָט אים עס זלמן רייזן פאַרריכט אויף צעשעדיקט; באַמערקט ער אין אַ בריוו אַז עס איז אַ טעות, ווייל באַמאָזשעט מיינט פוסטע אויפשרייבעכצער באַשמירן (יוואָ'בלעטער, יאַנואַר פעברואַר 1938, ז' 138). אגב האָט אויך פויליש szmira פאַר שיכרות, פאַר szmirować פאַר שיכורן, szmirownik אָדער szmirus פאַר שיכור, מעגלעך ווייל מען האָט געזאָלט כאבאר פאַר שוואַרצן דעם בראַנפן כדי גישט צו באַצאָלן אַקציע, אָבער פשוטער פון לשון שמירן (אייילן, בוימלען) דעם האַלדן.

מקושרת" (מחברות איתאל, אויסגאָב יצחק פּרץ, ז' 93). טייטש: ווייל וועסט ענלעך זיין אין דער זיסקייט פון דיין צונג און אין דער שלעכטקייט פון דיין פאַרבאַרגנקייט גלייך אַ פאַרבאַהאַלטענע צואה [= דרעק] וואָס איז געדעמפט אין געווערן [= מירע].

ד

צום סוף צוריק צו אונדזער ווערטל: אַז מען שמירט — פאַרט מען, וואָס ווערט אָפט באַנוצט ווי, אַ שטייגער, ראובן בריינין: „איך האָב געגעבן דעם משרת צעהן מאַרק, ער וועט מיך אַריין־לאָזן צום פּראָפּעסאָר. אַ כלל, עס איז אומעטום איין וועלט, אַז מען שמירט — פאַהרט מען. וואָס דען, איך וועל דאָ זיצן ווי די דייטשליך די חמורים און האַלטן דאָ נאָך שבת" (פון מיין טאַגע־בוך, דער יוד 1903, נומער 5, ז' 13). עס איז אויך אַריין ווי אַ מאַטאָ אין מעשהלעך און לידלעך — אַזוי, אַ שטייגער אַ קופּלעט וואָס איז, לויט עדות פון מיין שוועגערין אסתר סדן, געבוירן וויטמאן אין סאַמבאָר, אַריין אין פורים־רעפּערטואַר: „ס'קומט פאַר צווישן מענטשן פאַר־שידן / צווישן הויכגעשעצטע יידן / דאָ בין איך געצווינגען [געצווינגען] צו זאָגן און צו זינגען / לויט מיין אייגענעם פאַרשטאַנד / איז מיר גראַדע [= גראַד] גע־פעלן / איין ווערטעלע פאַרצושטעלן / דאָס ווערטעלע עקזיסטירט / עס גייט ווי געשמירט / שוין פון יאָרן לאַנג / א יעדער ווייסט אז דאָס ווערטעלע האָט אַ באַרד / און עס הייסט: ווער עס שמירט דער פאַרט / נאָר, טראַכט איך ביי מיר / ס'איז גוט צו זיין אַ גביר / נאָר ווער עס שמירט דער פאַרט."

21. וועגן אַלטן בעלזער

א

ווער קוואַקסט ווי הינער? די ראַטינער! ווער רייסט זיך די העלדזער? די בעלזער! — איז אַ מין חדר-גראַם, וועלכער איז אפשר אַנטשטאַנען כדי זיך צו רייצן מיט ראַטינער [= ראהאַטינער] און בעלזער חסידים, — ביידע סאַרטן זענען געווען היפש פאַרטרעטן אין אונדזער שטאָט; נאָך מער, דער ראַטינער רבי האָט זיך זי אויסגעקליבן פאַר אַ ישיבת-קבע — אַבער די חדר-קינדער האָבן פון אַזאַ כוונה נישט געוואָסט, און מער הנאה געהאַט פון די גראַמען גופא. אויך מיר האָבן איצט דעם קליינעם פּוּמון דערמאַנט נאָר צוליב די גראַמען, און בעיקר צוליב דעם גראַם: העלדזער — בעלזער [אַרויסגערעדט: בעלדזער], ווייל ער האָט זיך אויך איבערגעהזרט אין אַ ווערטל: זשאַלעוועט נישט די העלדזער, וועט איר נישט באַדאַרפן [אַנקומען] צום בעלזער — אַ מין פאַראַל פאַר גמרא-יינגלעך, זיי אַרייַנ-צוזאַגן, אַז אויב זיי וועלן נישט שפאַרן קיין מי און הויך איבערחזרן די סוגיא, וועלן זייערע טאַטעס נישט דאַרפן מטריח זיין דעם בעלזער רבין, וועלכן דער מחבר פונעם פאַראַל האָט מסתמא געהאַלטן פאַר אַ מומחה צו געבן סגולות צום לערנען; און עס איז נישט קיין נפקא-מיניה, אויב דער מחבר האָט דאָס מלכתחילה געמיינט ערנצט צי איראַניש.

אַבער אַז מען רעדט וועגן מלכתחילה, האָט דאָס ווערטל אַן עלטערן ייחוס. דען ווען מען קוקט זיך אַריין, כאַפט מען זיך, אַז בעצם, איז דאָס גאַנצע ווערטל, נישט מער אַבער אויך נישט ווייניקער, ווי אַ קונציקער צופאַס צו אַן אַלט ווערטל, וואָס דער באַקאַנטסטער נוסח זיינער איז: חזור חזור ואל תצטרך לבלזור.

ב

די קשיא, ווער איז עס אייגנטלעך דער אַלטער בעלזאַר, וואָס האָט זיך אַרייַנגעשלייכט אין גייעם בעלזער, איז נישט שווער צו פאַרענטפערן, כאַטש ער

האָט זיך עפעס ווי אַרױסגעגליטשט פון די מפרשים. אַ שטייגער, לייבוש [לעאַפּאַלד] דוקעט, וואָס ברענגט דאָס ווערטל אין זײַן באַקאַנטן געזעמל פון ווערטלעך אין דער חז"ל- און רבנישער ליטעראַטור, ווייסט נישט זײַך מקור, און טײטשט בלזר = באַלזאַם, און מיט עטלעכע יאָר צוריק האָט פנינה נווה פאַרעפנטלעכט פון כתב־יד די פאַעמע פון יעקב פראַנטיש "מעשה שבואל ונעמה", און דאָרט ווערט געבראַכט ("תרביץ", שנה כ"ד, חוב' ב', טבת תשט"ו, עמ' 208): "הוי, אוכלים סמים לזכרון / זכרונכם ימח לדור ודור! / נפשי עליכם מלאה חרון. / מה תמצאו מזור בבלאדור? / חפשו סגולה, תאדיר שיכחה / ובעד זכירתכם מאוד תגדור!" — אוי, איר וואָס עסט געווערען צום געדעכעניש, אייער געדעכעניש זאָל אַפגעמעקט ווערן פון געבירט צו געבירט, מיין געמיט איז אויף אייך פול גרימצאָרן. וואָס פאַר גענעוונג געפינט איר אין באַלאַדאָר? זוכט אַ סגולה, זי זאָל אייער פאַרגעסעניש פאַרשטאַרקן און זאָל אייער געדענקעכץ פאַרשפאַרן. די אַרױסגעבערין באַמערקט צום וואָרט באַלאַדאָר, אַז פונעם קאַנטעקסט איז קלאָר, אַז דאָס איז אַ נאַמען פון אַ געווערען פאַרן זכרון, אָבער עס איז איר נישט געלונגען אויפצוקלערן וואָס דאָס איז.

באמת, איז בלדור [באלדור], וואָס איז מגולגל געוואָרן אויך אין בלזר (= באַלזור, בעלזאַר) אַ מיטל צו פאַרשטאַרקן דעם זכרון, — עס איז דאָס אַראַ-בישע וואָרט פאַר אַ פלאַנץ, וואָס לאַטייניש הייסט זי Anacordium און מען האַלט עס פאַר אַזאָ סגולה, און ווער עס וויל פרטים דאַריבער קאָן נאָכלייענען אין אַרטיקל פון מאיר בניהו (על ה"בלאדור" היפה לזכרון, "סיני", שנה י"ח, חוב' א). דער בלאַדור איז אַזוי פאַפולאַר געוואָרן, אַז ער איז געוואָרן אַן ענין פון דעם ווערטל: חזור חזור ואל תצטרך לבלאדור, אָדער: חזור חזור טוב מבלא-זור; און ר' אריה מאַדענא ברענגט אַ נוסח: הדור הדור ואל תצטרך לבלדור.

ווי אַלט מען האָט געהאַלטן דאָס ווערטל, איז אַרױסצווען דערפון, וואָס ר' טוביה הרופא האָט בטעות געמיינט, אַז עס געפינט זיך אין דער גמרא, על כל פנים האַלט מען, אַז דאָס ערשטע מאָל איז עס ביי אונדז דערמאָנט געוואָרן אין ספר הקנה.

ג

מיר האָבן פריער געהערט איבער אַ פירוש: בלזר = באַלזאַם, וואָס וואַלט געפירט צו בלזר = בתם, און דאָס איז אודאי אַ טעותדיקער פירוש; נישט בעסער איז אויך די אידענטיפיקאַציע מיט חילתית, וואָס ווערט געבראַכט אין דער מיש-נה, אַ שטייגער: וקורט של חילתית (עבודה זרה, פרק ב', הלכה ו'), און דער פירוש וואַקלט זיך צווישן עטלעכע איבערזעצן און אונדזער בעלזער צווישן זיי — אַזוי ברענגט דער בערושאַנער גאון, ר' שלום מרדכי שוואַדראַן ("גילוי דעת"):

„קורט של חילתית — הוא אנא קרדינא בלשון לאטיין, הוא הבלזר“, אבער באמת ווייזט אויס אַז חילתית, (וואָס רש"י דערקלערט: בלע"ז לזר"א, אפשר laserpitium) איז asa foetida, וואָס הייסט דייטשיש: Teufelsdreck, אין יידיש: טייבלסקוויט (וואָס איז אויך געוואָרן דער טייטש פאַר: חלבנה — זע דאָרײַבער אין מיין אַרבעט „נחלה מבוחלת“ „לשונונו לעם“), און איז באַנוצט געוואָרן ווי אַ מיטל קעגן קרעמפן וכדומה.

על כל פנים, ווער עס האָט דאָס אַלטע ווערטל אויסגעטייטשט אַזוי, אַז פונעם באַלדור = באַלזור איז געוואָרן: בעלזער [בעלדזער], און האָט אויך דאָצו פרעפאַרירט אַ פאַסיקן גראָם: העלזער [= העלדזער] האָט פאַרהאַלפן דעם קלאַנג פונעם גרונטוואָרט אינעם אַלטן ווערטל זיך צו דערהאַלטן אין אַ מאַדיפּי־צירטער, כאַטש צייטלעך און אַרטלעך, באַגרענעצטער ספּערע. עפעס ענלעכס מעג מען אפשר אַננעמען לגבי הוגאָ פון האַפּמאַנסטאַל, וואָס שרייבט (1893):

In dem alten Wien, mit Türmen

Mit Basteien, Pagen, Läufern

Lebten vier berühmte grosse

Gänzlich unbekannte Dichter

Hiessen Baldassar, Ferrante

Galeotto und Andrea

Baldassar war Arzt.

וואַלטער ה. פּערל, וואָס ברענגט עס אין זיין אַרטיקל איבער ארטור שניצלער און דעם יונגן האַפּמאַנסטאַל (נייע ציריכער צייטונג, 27 אַקטאָבער 1962) דעקט אויף די נעמען: אַנדרעא מיינט האַפּמאַנסטאַל גופא, פּעראַנסטע מיינט ריכאַרד בער-האַפּמאַן; גאַלעאָטטאַ מיינט פעליקס סאַלטן, באַלדאַסטאַר אָדער באַלדאַסטאַראַס מיינט ארטור שניצלער, וואָס איז געווען פון פאך אַ מע-דיקער.

22. איבער אַ סאַרט קעצלעך

א

פידהאַיצער קאַטשקעמאַכערס — איז אַ צונאַמען פון פידהייצער יידן, דאָס הייסט איינווינערס פון דער שטאָט, וואָס יידן האָבן גערופן פּידאַיץ, און פּאַליאַקן פּאַדחאַיצע און געפינט זיך אין מזרח-גאַליציע, וווּ דער דאָזיקער נאַמען איז געווען זייער פּאַרשפּרייט. פּרילוצקיר-לעהמאַן האָבן אים אין זייער רייסטער: פּאַדחאַיצער קאַטשקעמאַכער (זיי ברענגען לויט אורקוועלל ווו 28, וואָס זיין אינפּאַרמאַטאַר איז געווען בנימין זעגל), און ברענגען די מעשה מיט אַ פּויער, וואָס האָט אין דעם דאָזיקן שטעטל אריינגעבראַכט אַ קעלבל און איבערגעפּעפּערט דעם מקח, האָבן די יידן באַשלאָסן אים אָנצולערנען און איינס ביי איינס זענען זיי צוגעגאַנגען און געפּרעגט: וויפּיל קאַסט די קאַטשקע, און דער סוף איז געווען, אַז דער פּויער האָט דאָס קעלבל פּאַרקויפט פאַרן פּרייז פון אַ קאַטשקע. (זאַמל-ביכער וכו', וואַרשע 1912, באַנד 1, ז' 52—53) און כמעט גענוי דאָסזעלבע ברענגט מיכאל וויכערט, אַ דאָרט געכאַוועטער (זכּרונות 1960, באַנד 1, ז' 11), אַזוי אַז די מעשה דערקלערט, ווי אַרום די שטאָט האָט זיך איינגעהאַנדלט דעם צונאַמען: קאַטשקעמאַכער, וואָס אַ פּידאַיצער קריגט צו הערן, קוים צעקריגט ער זיך ערגעץ אין אַ שטאָט מיט עמיצן. איז עס אַ שיינע מעשה, אָבער נאָך שענער דערפון איז דאָס פּשטל, וואָס איך האָב געהערט זייענדיק אין דער שטאָט, סוכות תּרפּ"ט, ביי מיין יוגנטפּריינט מרדכי אָרנשטיין (היינט: אורן). איך האָב מיך נאָכ-געפּרעגט, און באַקומען אַ תּשובה, אַז עס איז אַ שפּאַרעניש צווישן אַ מתנגד און אַ חסיד. דער ערשטער זאָגט, כּידוע, אין קדיש: וימליך מלכותיה וכו' בעגלא ובזמן קריב, דער אַנדערער ווייטער, אַ מהדר מן המהדרין, זאָגט: וימליך מלכותיה ויצמח פּורקניה ויקרב קץ משיחיה וכו' בעגלא ובזמן קריב, טענה'עט דער מתנגד אַז דער בעגלא, לשון עגל, איז קעלבל, און דער חסיד טענה'עט, אַז דער עיקר

איז נישט דער בעגלא, דאָס קעלבל, נאָר דער קאָ די קאַץ, און אַזוי ווי ער האָט אויסגעפירט הייסט ער קעטשקעמאַכער.

ב.

אפילו אויב דאָס פשטל איז אַ משכילישער איינפאַל, — אפשר האָט עס אַ שייכות צום דאָרטיקן שרייבער מרדכי מענדל אויזערקס (א גאַליצישער שמ"ר) — איז נישט אַזעעקצומאַכן מיט דער האַנט די מעגלעכקייט, אַז עס פאַרבאַהאַלט זיך דאָ אַ קאַריקאַטוראַלער אָפּקלאַנג פון אַ ויכות, וואָס איז נאָך עלטער פון די אַמפּעריען צווישן מתנגדים און חסידים, און שפּאַרט אָן אין סאַמע וואַרצל פון דער מחלוקה איבערן נוסח פון קדיש. און אויב אונדזער השערה האָט אַ האַפט, ווי אונדז דאָכט זיך, דערוועג איך צו זאָגן, אַז קאַטשקעמאַכער איז אַ גלגול פון קאַץ-מאַכער, קאַץ-מאַכער און גרייכט אפשר נאָך אין דער צייט ווען דוד משה פון פידהאַיע, אַ באַקאַנטער שבת-צביניק (זע איבער אים ביי חיים ווירשובסקי, „ציון“, באַנד 7) האָט זיך צעפירט די הענט. אַז קאַץ קען ווערן קאַטש האָבן מיר מאַדערנע, לרוב אַנגליזירנדיקע ראיות — דער זון פונעם דרשן חיים כ"ץ און ברודער פונעם שרייבער טוביה כ"ץ האָט זיך גערופן קורט קאַטש און מיט דעם נאָמען איז ער געווען באַקאַנט ווי אַ טעאַטער- און פילם-שפּילער, און יידן וואָס האָבן געהייסן כ"ץ, אַדער קאַץ און רופן זיך קעטש, גייען אין אַמעריקע אין די טוצן; צו אונדזער ענין דאַרפן מיר אָבער עלטערע און ממילא וואַזשנערע ראיות, ווי אַ שטייגער: שטורקאַץ, שטאַרקאַץ אַדער שטאַלקאַץ הייסט אויך שטורקאַטש — אפרים אויערבאַך, וואָס האָט אַ גוט אויער פאַר אַזעלכע שנייג-גירסא, שרייבט: „שמחת תורה האָבן מיר דעם טאַטן ע"ה געפירט אין שול אַריין — ער איז געווען דער גבאי — מיט שטורקאַטש, מיט געזאַנג און מיט טעניץ“ (א שליסל צו מיין ליד, „סביבה“) און אַזוי איז געווען אַ קינדער-שפּיל: צייכן — זע, למשל, י. באַשעוויס: „די מיידלעך זענען געזעסן אויף בענקלעך, געשפּילט אין צייכן“ (די בראַש, פאַרווערטס, 31 מאַרס 1961) אָבער אין אַנדערע קאַנטן האָט מען געזאַגט שטייכעס, שטאַיכן. איינעם, וואָס האָט צו גאַרנישט געטויגט, פלעגט מען זאָגן: ער מעג (גיין) שפּילן אין שטאַיכן, אויף לערנען ציפּער [שרייבן] גוייש, רעכנען] האָט מען געזאַגט: לערנען שטיפּער, און זע אַ דייטשישן גראַם (יאַבסיאדע ווו, 8, 10):

Nämlich: Johann, Jäger und zugleich *Kutscher*, Gärtner, Kellermeister und *Schuhputscher*.

אבער א סך וויכטיקער פון דעם איז דאָס שייכות פון פידאייצער קאַל-קאַטשקע-פאַרבייט צו זיינע שכנים אין אַלגעמיינעם און סלאַווישן פּאַלקלאָר. יוליאַן קוזישאַנאַווסקי ברענגט אין זיין בוך, וועגן דער פּוילישער פּאַלקס-מעשה, ס׳״ו 1635 דעם מאַטיוו פון אַ שווינדלער, וואָס פאַרקויפט אַ קאַץ (אָדער הונט) בתורת פּוקס און ער שעדיקט תּיכּף דעם קויפּער. צווישן די וואַריאַנטן: אין לאַטאַוויץ קען מען נישט אַפּריכטן קיין יריד, ווייל אַ פּויער האָט פאַרקויפט אַ הונט בתורת קאַלב, און עס שלעפט זיך אַ פּראַצעס, וואָס נעמט נישט קיין סוף; ווי אויך אַ מעשה וואַזוי אַ מאַזור האָט אַפּגענאַרט אַ יידן, און נאָך אַן ענגערע שייכות איז מסתּמא פּאַראַן צווישן דעם קאַטשקע-קאַצקע-פאַרבייט און צווישן דעם ווערטל, וואָס עס ברענגט בערנשטיין, ס׳״ו 1345: אַ קאַץ אָדער אַן אינדיק אָבִי אַן עוף אויף שבת, און ער דערקלערט אַז דער מיין איז, דאָס עס איז נישט קיין חילוק, ווי אַזוי מען קומט צום תּכלית; און עס איז אַ פאַרשפּרייט ווערטל, עס געפינט זיך אויך אין רעווערענד כּהנ׳ס געזעמל (לאַנדאָן, חש״ד, ס׳״ו 236) מיט אַ קליינעם דיאַלעקטישן חילוק (דאָס ליטישע: ענדיק), און ש״י עגנון ברענגט עס העברעיִש: „זה המשל שאומרים בשבוס חתול או תרנגול ובלבד שיהא עוף לשבת“ (הכנסת כלה, פרק י׳: לסוגה), טייטש: דאָס איז דאָס ווערטל, וואָס מען זאָגט אין שבּוס [= בוט-שאַטש]: אַ קאַץ אָדער אַ האָג, אָבִי אַן עוף אויף שבת). ווי מיר זען, האָבן כּמעט אַלע וואַריאַנטן פונעם פאַרבייט-שווינדל אַ קאַץ — דער שפיץ איז אפשר ביי סערוואַנטעס אין „דאָן קיכאַט“ וווּ עס הייסט: זאָל מען מיר נישט פאַרקויפּן אַ קאַץ בתורת שעפּס און זאָל מען מיר נישט ווייזן עפעס אַ מעליסענדרא אַן אַ גאַז, בשעת די פּולקומענע מעליסענדרא זיצט זיך אין פּראַנקרייך ביים טיש מיט איר מאַן און לאַזט זיך וויל גיין—און עס לייגט זיך אויפּן שכל, אַז דער יסוד פון פידאייצער צונאַמען איז אויך אַ קאַץ און נישט קיין קאַטשקע, אָבער ווי וועלן דאָס יידן קויפּן אַ קאַץ, וואָס מען טאַר נישט עסן, קומט אויס, אַז קאַטשקע האָט אַרויסגעשטויסן די קאַץ וואָס האָט אין פּידאַיץ געקריגן איר אינטערעפעטאַציע פון קץ. אַז די אינ-טרעפרעטאַציע איז געווען אַ ממש, לערנען מיר אַפּ פון מ.מ. שאַפּיר וואָס דער-ציילט אונדו בפּירוש, אַז מען האָט די חסידים גערופן די קעצניקעס, ווייל זיי האָבן געזאָגט: ויקרבּ קז משיחיה, און מען האָט זיי אויך גערופן די קעץ, און ער ברענגט, אין נאַמען פון זיין זיידן, אַ מעשה מיט אַ חסיד, וואָס האָט דערציילט זיין חבר, אַז אין קלוזז זענען געווען צוויי קעץ, האָט אים דער חבר געפרעגט, אויב אַזוי,

1) אויף דעם שטייגער זע אברהם גאַלדפּאָדן: „לאַז זיין חיה, פייע, ש...מעיה, אבי אַ מיידל, מיר איז אַלץ איינס“ (דיא צווייאַ קוני לעמיל“, וואַרשע, ז. 52).

פארוואס זענען זיך די מיינונישט פונאנדערגעלאפן (פון אייביקן קוואל, טאג מארגן-זשורנאל, 6 יאנואר 1962). אחד העם דערציילט אין זיינע זכרונות וועגן מחלוקת צווישן די חסידים פון ר' איציקל סקווירער און די רעשטלעך פון די ריזשינער חסידים, ווייל די ערשטע פלעגן זאגן: ויקרב קץ משיחיה און די לעצטע האבן דאס ווארט קץ אויסגעשטראכן (פרקי זכרונות, גרויסע דביר-אויסגאב, ז' תצ"א).

ד

נאך עפעס — אין גאר ברייטע קאנטן גייט אן א צונאמען פון א שלימזלניק, א טאנדייטניק: קאטשעלאפ, קאטשעלאפניק — זע, א שטייגער, א. מ. דיק: „עס איז גיווען וואונדער צו זעהען וויא ער פלעגט ווערין צעהען מאל אין איינער מינוט גרויס און קליין — אזוי איזט ער זיך למשל בשעת ער האט בעדארפט אריין קריכין צוא אשוסטער וואס איז אקאצעלאפ — געווארין קורץ ווי א שפאן“ (דיא נאכט פון ט"ו כסלו, ווילנע, תרנ"ג, ז' 10) אבער קאטשעלאפ איז געווארן, צוגלייך ווי פליאסקעדריגע, פליאסקע, כניאק, צלאפ א שפעט-נאמען פאר א חסיד. אזוי ברענגט י. לאנדוי א ליד וואס ער האט מיט א צוויי דורות צוריק געהערט אין ראדאמסק, און דארט הייסט עס: „איך בין א חסיד מראשית המגיד, / אין האב שוין לאנג געזאגט אז כ'האב פיינט א מתנגד, / ער קען קיין תשקר [= תשר"ק] צפע"ס / ער גיט זיך א ברייטן שמועס: חסידים קאטשעלאפעס“ (פון אייביקן קוואל, טאג מארגן זשורנאל, 21 אקטאבער 1964), אבער מנשה אונגער (דארט, 18 מאי 1962) דערמאנט דעם פירוש פון הרב ר' יקותיאל יהודה גרינוואלד (אין זיין ספר „השוחט והשחיטה בספרות הרבנית“) — ער ברענגט דארט א שאלה וועגן א שוחט, וואס האט געזאגט אויפן בעל המחבר פון „מעבר יבוק“, אז ער איז געווען א קאטשעלאפניק, האט ער געמוזט מקבל נזיפה זיין, ער זאל קאנען בלייבן ווייטער שוחט, אבער הרב גרינוואלד האלט, אז מיט דעם צונאמען האט מען אנגערופן א שבת-צביניק און ער טייטשט אויס: קאטשעלאב = כת של לייב, דאס הייסט די סעקטע פון דעם שבת-צביניק לייב פון פראסטיץ (פראסטיץ). אויב דער טייטש איז נישט זיין איינפאל נאר א מסורה, קאן עס אפשר אנרעגן א שפראכלעכע קשיא: לעולם וואלט מען געדארפט אננעמען, אז קאטשעלאב שטאמט פון פוילישן koci leb, דאס הייסט א קאצנאפ, א שם דבר פאר א פארשטאפטן קאפ און א נעבעכדיקן זכרון (אבער אויך פאר ארויסשטארצנדיקע פלאסטער-אדער בוי-שטיינער). עס פרעגט זיך אבער פארוואס איז נישט שכיח א פארעם ווי קאטשעלאב נאר דווקא קאטשעלאפ, אבער מיר זענען נוטה אנצונעמען, אז אויב

דער דרוש: קאטשעלאב = כת של לאב [= לייב, אזוי ווי לאבע שטאט לייבע) זאל האבן א האנט דערביי, טארן מיר נישט פארגעסן, אז עס איז פאראן נישט בלויז א מסופדיקע שייכות — אין פויליש הייסט, אין לשון פון שיפערס, דער שד *lajbuś* און עס גייט א קללה *do kroćset tysięcy lajbusiów* [= גיי צו פיל הונדערט טויזנטער לייבושן], נאר א זיכערע שייכות — *kocie łapy* [= קאצנפיס], און אזוי ארום וואלט קאטשעלאפניק ענלעך געווען צו קודעלאפניק, ווו לאפניק איז אויסגעטייטשט געווארן נישט פון סובסטאנטיוו *łapa* [= א האנט] נאר פון ווערב *łapać* [= כאפן]².

נאך וויל זיך באמערקן, אז עס איז אנגעגאנגען א גראם: ווו א צלאפ דארט א דראב, און סיי קאטשעלאפ, סיי צלאפ מיינט ווי געזאגט א חסיד, ווייטער דראב, פויליש *drab*, מיינט גרונטיק א פוס-זעלנער, פון מיטלהויכדייטישן *draben* — לויפן מיט א געמאסטענעם שריט. צווישן די פוילישע ווערטלעך פאראן אויך: *Ave Rabbi, a za płotem drabi* [= שלום רבי, און אונטערן פלויט דראבעס], אבער דראבעס ווערט דווקא באנוצט פון חסידים ווי א שפעט-ווארט פאר אפיקורסים און משכילים.

ה

מיר קען זיך אום צו די קאטשעמאכער, כדי צו באמערקן, אז אויב אונדזער השערה: קעץ-קץ, וואס פירט ביז די שבת-צביניקעס, האט א האפט, זעען מיר, אז דער זאאלאגישער רייסטער, מיט וועלכן זייערע קעגנערס האבן זיי מזכה געווען (שבת-ישעפס; חיון-נחש-א שלאנג; ברכיה-ברחא-א צאפ; הרחם-ר' חיים מלאך וכדומה) האבן זיי נאך צוגעשאנצט א בינטל קעץ אין א פאר מאדולא-ציעס³).

2) ד"ר מ. וויינבערג האט שוין באמערקט (אין יידישע שפראך), אז הארקאווי, האט דאס ווארט: קוראלאפניק אין זינען פון א מאן מיט קורצע פיס, און פון א גנב פון עופות, עס פעלט אבער קוראלאפניצע אין באטייט פון א פרוי וואס שטעלט צו אין די בעלי-בתישע הייזער הינער, אייער וכדומה. אזוי האט עס אויך שלום עליכם.

3) שווער צו אנטשיידן אויב קאץ אדער גיכער קאטשעק שטעקן אין זאג: קאטשעפינדיק און הינדיק-זאמען (כאטש די שכנות פון אינדיק חייזט אן דערויף), אדער אין העטשלי-חארט: קאטשעבובעלע וכדומה.

23. עפעס וועגן גארנישט

א

פון גארנישט מיט גארנישט בלייבט גארנישט — הערט זיך ווי אַ כלל, אַן אַריטמעטישער כלל, וואָס ווערט נאָך בולטער אין זיין אַנדערן, אויך גענוג פאַר־שפּרייטן, נוסח: פון נול מיט נול בלייבט נול און איז, פאַרשטייט זיך, פאַראַן אין כלערליי לשונות ווי, אַ שטייגער, לאַטיין Ex nihilo nihil [= פון גארנישט — גארנישט] אַדער De nihilo nihil [=כנ"ל] וואָס ווערט באַטראַכט ווי אַ תּמציית פון לוקרעציוס'עס נאַטור־פּילאָזאָפּיע, און געפּינט זיך שוין ביי די עלטסטע גרי־כישע פּילאָזאָפּן, און צו זיי איז זיך מתכוון א. מ. דיק ווען ער שרייבט: „כלל גדול בהפּילוסאָפּיאַ מהאין יהי' אין, עס איז איין גרויסער כלל זאָגן די פּילאָזאָפּען, פון ניכטס איז ניכטס“ (ר' שמאיע דער גוט יום טוב ביטטער, וואַרשע, 1860, עמ' 19), און דוד קאסל האָט עס אַזוי באַאַרבעט: „די פּילאָזאָפּן זאָגן אַז פון גארנישט קומט אַרויס גארנישט“ (א. מ. דיקס געקליבענע ווערק, ז' 42).

אַזוי האָט עס אויך דייטשיש: Aus Nichts wird Nichts און ישראל כהן ברענגט אין זיין אוצר (זה לעומת זה, סי' 1623 העברעישע פאַראַרעלן): (1) מאפס ייצא אפס; (2) אין מוציאים יש מאין; (3) האין מוליד אין; (4) אין עושין הוויה מהעדר; (5) האפס לא יעשה דבר. מיר ווילן נאָך צושטעלן אליעזר שטיינמאַן: „אַל רודף אַל“ [= אַ נישט יאָגט זיך נאָך אַ נישט] (על האתנחלתא, „דבר“, נומער 8346). כדאי אויך צו דערמאָנען דאָס פּוילישע Z niczego nic nie będzie [= פון גאַר־נישט וועט גארנישט זיין], וואָס מען פלעגט אויך באַנוצן אין גערעדטן יידיש.

ב

גארנישט מיט נישט; גארנישט מיט גארנישט; גארנישט מיט מער נישט — זע, אַ שטייגער, א. מ. דיק: „דאָס איז אַלע מאָל דער לוינ פון דיא מענטשין וואָס שטייען אונטערין טיר אום צו הערין וואָס זיאַ דאַרפּין ניט הערין.

און הערין דאהער וואָס זיין ווילען ניט הערין, נור גענוג, לאַך דיך אויס דער פון. עס איז גאַר ניסט מיט מער ניסט" (*דיא שקלאווערייא* "תרמ"ח, טייל 1, ז' 9) — ווערט פאַרשאַרפט אין נוסח: נול איז נול, אַדער: נול בלייבט נול, און באַפאַרפט זיך אין נוסח: אַ נול מיט נישט, און אפילו: אַ נול מיט אַ ניקס, כביכול עס וואַלט געווען אַ חילוק צווישן זיי. בולט האַבן מיר די איראַניע ביי אלפסנדר מאַשאַקאָוסקי, וועגן אַ שטרייק פון די רעסטאָראַנען:

Die letzte Flamme hat ausgezischt

Das ganze Essen wird Null, Komma Nischt

דאָס וואָרט נול שטאַמט פון לאַטיינישן nullus (= קיינער) און איז איטאַ-ליעניש געוואָרן nulla (גאַרנישט), און ביים סוף פון 15-טן יאָרהונדערט איז עס געוואָרן דער צאָל-צייכן פאַר גאַרנישט. כדאי צו דערמאָנען, אַז ר' חיים יאיר באַכראַך, בעל חות יאיר, ברענגט אין זיין חיבור "מר קשישא" פון וועלכן עס האַבן זיך דערהאַלטן בלויז די ציונים, אזוי צום דף ק"א: פי' [= פירוש] מלת נול בלטי"ן אפס מלשון כתוב נול, ותעבד בעזרא ו". משמע, ער האַלט עס גרונטיק פאַר אַן אַראַמעיש וואָרט, און דאָס איז, פאַרשטייט זיך, נישט מער ווי פאַלקסעטי-מאַלאַגיע, אַבער אינטערעסאַנט איז, אַז ער האָט אין וואָרט נול, אין עזרא, די וואָוו, וואָס האָט אַ קמ"ץ, געליינט, גלייך זי וואַלט געהאַט אַ מלאַפּום, און נאָך אינטערע-סאַנטער איז, אַז ער טייטשט אויס דאָס וואָרט, וואָס מיינט אַ מיסטוהויפּן, ווי אַ גאַרנישט, ממש ווי עס גייט דער פאַלקס-שמועס: אַ דרעק, אַ טינּוץ, אַ גאַרנישט.

ג

צום באַנוץ מיטן וואָרט נול אין באַטייט פון אַזמווערטיקייט, פּוסטיקייט וכדומה, לאַזט זיך ברענגען אַ שלל דוגמאות, מיר וועלן זיך באַנוגענען מיט עטלע-כע, ווי, אַ שטייגער, א. מ. דיק: "אונזער גייסטליכע (דזחאָונע) וואַרען געליבט גיאַכטעט ביא דעם פאַלק און אויך ביא דער רעגירונג און יעצט זיינען זיין וויא צו זאגין צו אונזער אייגענער שאַנדע איין נול" (*יהודית דיא צווייטע*), ווילנע, תרל"ה, ז' 9), אַדער: "אויך דער העכסט געבילדעטער מאַן בלייבט אַהן איינע ערציהונג איין געלערטעס טהיר, נור איין נול נור, און ווייטער גאַר ניט" (*דער בן יחיד*, דאָרט, 1875, ז' 7). אויך די פאַרעם פון דער נול, דער צייכן 0, אין באַטייט פון גאַרנישט, האָט אויסגעצייטיקט פאַרשיידענע באַנוצן, למשל, אין דער קלאַסיפיקאַציע אין די שולן האָט עס געהייסן אַז דער תלמיד לערנט נישט, און עס איז אויך אַריין אין די מערבדיקע ישיבות — אין פראַנקפורטער בחורים-ליד

פון 18-טן יארהונדערט, וואָס אהרן פריימאַן האָט פובליקירט (ייוואָבלעטער-מאַרס-אַפּריל, 1938) לייענען מיר (ז' 350):

ער מאג גין [= גיין] ביא ר' טעבלי אודר ר' מאיר

איין 0 איזט אים בטוח אויף דעם באַבייר [= פאַפּיר]

לויט דעם פארעם האָט מען 0 שטיפעריש גערופן: אַ לאַך פון אַ בייגל, אָדער: די סמך שבלחות, און איך האָב ביידע געהערט אין זינען פון טויגענישטן וכדומה. די פאַרעם איז דוכט זיך אויך פאַרשטעקט אין זאָג, וואָס עס ברענגט מענדעלט: „דיא חוקרי קדמוניות, וואָס קענען מיט זייער גרויס חכמה מאַכן פון אַ גאַרנישט אַ מושקאַטקויל“ (מסעות בנימין השלישי, ווילנע 1878, ז' 69). אין העברעישן נוסח הייסט עס: „חוקרי קדמוניות שלא יבצר מהם לעיל פילא כקופא דמחטא“ [= וואָס איז פאַר זיי נישט אוממעגלעך דורכצופירן אַ העלפאַנד דורך אַ לעכעל פון אַ נאָדל]. דער יידיש-נוסח ווערט פלאַסטישער, ווען מיר באַרעכענען, אַז גאַרנישט מיינט די קיילעכיקע נול און מושקאַטקויל מיינט מוסקעטקויל.

אגב, איז דאָס וואָרט נול ווי אַ צאָל-באַצייכן פאַר גאַרנישט נישט מער ווי אַן איבערזעץ פאַרן אַראַבישן סיפר וואָס מיינט גרונטיק פוסט, לידיק, אָבער דאָס וואָרט סיפר איז אַריבער אין די אייראָפּעישע שפּראַכן בצורת ציפּער, רבים: ציפּערן, דייטשיש: Ziffer, פראַנצויזיש: chiffre, פּויליש: cyfra געוואָרן דער נאָמען פון אַלע צאָל-צייכנס (יידיש אויך טשיפּער, אַזוי האָט מען געזאָגט: טשיפּערבלאַט ביים זייגער, און לערנען טשיפּער האָבן מיר שוין דערמאָנט.) כאַטש עס האָט נאָך, ביזן 18-טן יאָרהונדערט, דער-האַלטן דעם באַטייט פון נול. און עס ווייזט אויס, אַז דאָס מיינט אויך דער ביו-איצט באַנוצטער זאָג: eine Ziffer (blos) וואָס מיינט אַ גאַרנישט.

מיט דער צייט איז אפילו ציפּער געוואָרן ווי אַ קעגנזאָץ פון נול, און זע, אַ שטייגער, יהואש (דער לוח, פאַבלען, ז' 132):

דו מעגסט,

פראַפעסאָר לוח, זיין מיט ציפּער פול

דער פּסול

איז אָבער וואָס דו ביסט אַליין אַ נול.

ד

קערן מיר זיך אים צו דער פאַרעם פון דער נול, דעם קיילעכיקן 0, כדי אַנצוווייזן אויף די איראַנישע באַנוצן: אַ גרויסע נול, אַן אויפגעבלאָזענע (אָדער: קערן מיר זיך אים צו דער פאַרעם פון דער נול, דעם קיילעכיקן 0, כדי אַנצוווייזן אויף די איראַנישע באַנוצן: אַ גרויסע נול, אַן אויפגעבלאָזענע (אָדער:

אָנגעבלאָזענע) נול, גלייך עס וואָלט געווען אַ נפּקאָ-מינייה, אויב דער גאַרנישט איז גרעסער אָדער גרעכער. די איראַניע איז אַן אַלטע — אַזוי ברענגט אַנגעליוס בוטייען אין זיין ראַמאַן „קריסט אונד יודע“ — (לייפציג, 1916), וווּ עס גייען אַן יידיש-פויוזער און דייטשיש-מעקלענבורגער דיאַלעקטן, אַ שמועס (ז. 186):
 Frau — — wenn ich und Becker nun vom Hof sind,
 denn [= dann] ist er verwaist, denn Puppchen ist
die grösste Null im Alphabet

[= פרוי, ווען איך און בעקער זענען אַוועק פון הויף, איז ער פאַריתומט, זוייל פופעלע איז די גרעסטע נול אין אלה־בית]. עס פאַרשטייט זיך, אַז די כוונה איז צו דער פאַרעם 0 וואָס איז פאַראַן סיי אין ציפער (נול) סיי אין אַלפאַבעט („אַ“). אַמבעסטן האָט דאָס אויסגענוצט אהרן צפנת אין זיין ליד, וואָס הייסט טאַקע „דער נול“, ערשטנס, האָט ער געכאַפט דעם גאַנג: ציפער-פּוסט-נול-גאַרנישט, ווי מיר לערנען פון די ערשטע צוויי סטראָפּן:

שטייט ער זיך אַזוי, דער גאַרנישט,
 סתם אַ גאַרנישט, מיט אַ נישט
 אינהאַלט האָט ער זיך קיין האָר נישט
 אויסגעליידיקט, פּוסט און וויסט
 קוקסט אויף אים — הבל הבלים
 בלויז מיט גאַרנישט איז ער פול
 נישט קיין שטרעבונג, נישט קיין חלום
 גאַרנישט, גאַרנישט, — ס'איז אַ נול.

צווייטנס, נאָכדעם ווי ער האָט שוין היפש אַנגעווינקען אויפן כביכול-תוכן פון דער נול, איז ער, אין דער דריטער סטראָפּ, בפירוש מרמז אויף דער פאַרעם פון 0, דעם גאַרנישט, וואָס רעדט זיך איין, אַז אַ דימענסיאָנאַלער אויסשפרייט קען פון אַ גאַרנישט מאַכן אַן עפעס:

אויפגעבלאַזן און געשוואַלן
 ווי אַ לערע, רונדע פאַס.
 אין דער וועלט פון ווערטן-צאָלן
 גייט אַרום ער פּוסט און פאַס.

און זע משה שטיינגאַרט („אליין“, טאַראַנטע, תש"י, ז' 64):
 צו באַזינגען דעם לענגאויס פון אונדזער אַונט-לאַנד
 האָב איך זיך צו גאַרנישט, פלוס נול, דערשלאָגן.
 און ליידיק און הויל ביסטו און איך.

ה.

דער קעגנאיבערשטעל פון דער נול און אן אנדערע ציפער האָט אויסגע-
 צייטיקט אַ שפע פון שטיפערישע באַנוצן — אַזוי ברענגט ר' הלל ל"ש [= ליכטענ-
 שטיין], אין נאָמען פון זיין רבין, ר' משה סופר (חת"ם סופר), אַז ער פלעגט צו זאָגן
 „פת במלח תאכל [= ברויט מיט זאַלץ זאָלסטו עסן] איזט איין נול, על הארץ
 תישן [= אויף דער ערד זאָלסטו שלאָפן] איין נול, ובתורה אתה עמל [= און אין
 דער תורה טוסטו דיך מיען] איז איין 1 [= איינס], ואַז מצטרפין אותן נולין להיות
 אלף" [= און דעמאָלט שטעלן זיך צוזאַמען די נולן צו זיין טויזנט] (ספר תשובות
 בית הלל, חלק ראשון, מס' הלכות קטנות, סאַטמאַר, תרס"ח, דף מ"א, עמ' א').
 פאַרשטייט זיך אַז די כוונה איז: $1 + 000 = 1000$ טויזנט. דער שפיץ פון דעם באַנוץ
 איז אין אונטערשטרייך, אַז די נול אַדער די נולן קריגן אַ ווערט ערשט ווען אן
 אנדערע ציפער שטייט פאַר זיי, און אַזוי שרייבט שלמה עטינגער אין אַ בריוו,
 צו זיין שוואַגער, גאַלד, אין יאָר 1847: „נאָך זאַמושץ אונד וואַרשוי האבע איך
 נאָך ניכט געשריבען, ווייל איך ליידער פאַן דאָרט קיינע אנטוואָרט צו ערהאַלטען
 האפפע, אונד דאָרט פערלאנגט מאן מיך אלס (דאָק) רעגראַזירט צו זעהען,
 אונד זא לאנגע איך עס ניכט בין, נור אלס איינע נול די צו איהרער לינקען
 שטעהעט בעטראַכטעט, אונד זיינוויל זאגט, זיא האָט רעכט — דיא נולל איזט
 אונגעהטיג אונד מוס אויסגעלאשען ווערדען“ (כתבים, אויסגאַב מאַקס וויינרייך,
 1925, באַנד 2, ז' 569). דעסגלייכן ברענגט א. מ. זיך (באַרוסקע דער שומר",
 ווילנע תרל"ב), אַז דאָס געלט איז נישט מער ווי די ציפער נול, וואָס אן אנדערע
 ציפער פאַר איר מאַכט זי גרעסער, אָבער אן אנדערע ציפער וואָס נאָך איר לאַזט
 זי אין איר אומווערדיקייט. זיך באַנוצט עס ווי אַ משל, וואָס זיין נמשל איז אַ
 מענטש — איז ער קודם כל אַ בן תורה און אַ בעל מידות וכדומה, מאַכט אים די
 נול גרעסער, איז ער אָבער אַ הדיוט, אַ סקנער, לאַזט אים די נול ווי ער איז. קונד
 ציקער האָבן מיר עס ביי מו"ח (= מרדכי ווייסמאַן חיות) אין זיין עפיגראַם איבערן
 הדיוט קופץ בראש (דברי חכמים וחידותם, ווין, תרנ"ב, אות ה', סי' ו', ז' 40):
 הַנּוֹלְלֵעַ יִקְרָה הָיָא, עֲשֶׂרֶת מוֹנִים רַב עֲרָפָה,
 אִם תֵּשֵׁב תַּחֲתֶיהָ וְלִיד רְעוּתָהּ תִּבְחַר בְּרָפָה,
 אוּלָם אִם תִּנַּח מְקוּמָהּ וְלִשְׁבֵת רֵאשׁ שׁוֹאֶפֶת
 כְּשֶׁהיא לְעִצְמָה מֵהָיָא? נְחֻשְׁבָה כְּאַיִן וְאַפְס.

טייטש: די נול איז טייער, צענפאַכיק איז איר ווערט, אויב זי זיצט זיך און פאַר-
 קלויבט זיך לעבן איר חברטע, אָבער אַז זי פאַרלאַזט איר אָרט און באַשטרעכט

זיך זיצן אויבנאָן, וואָס איז זי פאַר זיך אַליין, אַ נישט מיט אַ גאַרנישט. און דער נמשל איז דער עושר, וואָס אויב ער קומט צווישן אַן עולם פון חכמים און נבונים, האָט ער אויך אַ סך ווערט, אָבער אויב ער ווענדט זיך אָפּ פון זיין און וויל אַליין געוועלטיקן, האָט ער מיט זיין פאַרמעג קיין שום ווערט נישט. ק. שבחאי ברענגט דעם עיקר פון זאָג אין נאָמען פון ר' ישראל סאַלאַנטער און ראָמען ראָלאָן, ביידע זאָלן האָבן געזאָגט, אַז אַלע מעלות פונעם מענטשן זענען בבחינת נול, מען שרייבט זיי בלויז אויפן פאַפיר, נאָר דער מוסר איז אַן איינס; ווער עס פאַרמאָגט אין זיך מוסר, שרייבט דעם איינס פאַר די נול, און עס איז אַ צאָל וואָס האָט אַ ממש, אָבער ווער עס פאַרמאָגט נישט דעם איינציקן איינס בלייבט אַן עושר פון נולן (דבר), נומער 7623).

איך גופא האָב דעם זאָג געהערט פון דוד רמז, און אים אויך געבראַכט אין מיין בוך קערת צימוקים, סי' 648 — ער האָט אַמאָל, אויף אַן אסיפה, גערעדט וועגן אַ פלאַן פון אַ מיליאָנען-הלוואה, האָט אַ דיסקוטאַנט זיך געוויצלט: וואָס איז די חכמה, צו פאַרגרעסערן נול, האָט ער אים אָפגעענטפערט: עס איז אַ קיימא לן, נול און פאַר אים איינס — איז צען; צוויי נול און פאַר זיי איינס — איז הונדערט; דריי נול און פאַר זיי איינס — איז טויזנט וכדומה; אָבער אַ נול און נאָך זיך נול, און אפילו מיליאָן נול און פאַר זיי אַ נול בלייבן נול. און אין פאַלק גייט אַרום אַ הלצה — זע לויטן נוסח פון לואי ראַדיצקי (טאַג-מאַרגען-זשורנאַל, נומער 14336) — ראובן זאָגט צו שמעון: דו ביסט אַ גראָבער יונג, דו ווייסט וויפל באַטרעפט זעקס מאָל צוויי; ענטפערט שמעון: איך ווייס דווקא, און אויב וועסט נאָך זיך אַליין אַריינשטעלן אינמיטן וועט עס אויסמאַכן הונדערט און צוויי; פרעגט ראובן: היתכן; ענטפערט שמעון: זעקס מאָל צוויי = 12; אויב דו שטעלסט זיך אַריין אינמיטן, האָסט דו דאָך אַריינגעשטעלט אַ נול, האָבן מיר אינאיינעם 102.

און די דעפיניציע ווערט נאָך פאַרשטאַרקט בדרך אליטעראַציע, ווי עס גייט דייטשיש: null und nichtig [= בטל ומבוטל] אין יידיש: אַ נול מיט אַ ניין מיט אַ נישט, און איך וועל נאָך צוגעבן אַ זאָג, וואָס איך ווייס נישט זיין געאַגראַ-פישן אויסשפרייט: ער איז אַן עשו מזריע זעראַ, דאָס הייסט, ער איז בבחינת עשו [= אַ גוי, אַ גראָבער יונג], וואָס זיין טועכץ איז נול, און ער גופא איז נול. מיר האָבן דאָ אַ טאַפּל-שפּיל: (1 עשב=עשו, 2 זרע=zero [=נול], און עס איז אַ שטיפּעריי מיטן פסוק אין בראשית; עשב מזריע זרע.

אַליטעראַטיוו האָבן מיר עס אויך אין זאָג, ווי עס ברענגט, למשל, אליעזר שטיינבארג: „יא, נו!... איך באַרעד נישט קיינעם, / און מע טאָר נישט; / נאָר צווישן אונדז גערעדט בשתיקה — / וואָס? זענען זיי דען? גאַרנישט! נאָלע

גארנישט!" (משלים, באַנד 1, 1949, ז' 64); און ענלעך: "אַקאַרשט וואָס געמאַכט
ער איר סך-הכל / און געפונען מער ניט ווי צוויי גימלען — גאַלע גאַרנישט"
(דאָרט, באַנד 2, תשמ"ז, ז' 23).

1

דער עיקר-רעיון איז אויך אַרײַן אין דער ליטעראַטור — אַזוי לייענען מיר
ביי א. לעיעלעס («פאביוס לינד», 1937, ז' 108) אַ שמועס צווישן זי [= די אלמנה
פון לענין] און ער [= סטאַלין]:

זי: ביסט אַליין? האָסט באַרעכנט וויפל בענקשאַפט
און וויפל טרערן האָבן דיך געבראַכט צום שפיץ?
ער: איך בין דער האַרטער איינס צו טויזנט כאַלעס-נולן
ווי לאַנג עס וועלן נולן זײַן, בין איך דער איינס
זי: דער איינס טוט אַלץ — מוז טאָן — עס זאָלן בלייבן נולן.
צי דאָס איז אונדזער אויסגעהאַרעוועטע פרייד?
און זע ה. לייזויק — איז זײַך ליד וואָס הייסט טאַקע: ציפער — טויזנטער
מיליאָנען, הייסט עס:

אַלע לייבער נעמען פריירן

אַלע שוואַרצאַפּלען פאַרגייען

ווען אַן איינס הויבט אַן מאַרשירן

מיט די לאַנגע נולן-רייען

אויס מיט תוך און אויס מיט פורעם

אויס מיט פולקייטן פון זאַכן.

ווען די נולן אין דער שורה

שפּאַנען איבער פּוסטע שליאַכן

אַזוי אויך נפתלי גראַס וועגן ווילנער גאון (לידער, ניו-יאָרק, 1958, ז' 428):

אויף יענער זייט פענסטער — ישיבות און שולן,

דער פּלאַץ, וואו מ'האַט דעם גר-צדק פאַרברענט,

נאָר ער, וואָס ער איז שטענדיק אַליין מיט די ווענט,

ער איז מיט זײַן וואָרט דער איינס צו די נולן

2

צום סוף קערן מיר זיך ווידער אום צו די שטיפּערישע באַנוצן, כדי צו
פאַרענדיקן מיט צוויי דוגמאות. דאָס ערשטע — אַ משל פון פּאַוול בלאַנק, וואָס

הייסט טאקע דער נול, ווו דער נול כעסט זיך, הלמאי דער לערער פארשעמט אים אזוי אין קלאס, אַנרופנדיק מיט זיין נאָמען אַ יעדן לאַינצלה, גלייך עס וואָלטן חוץ אים קיין אַנדערע ציפערן נישט געווען, ענטפערט אים דער צוויי :

רב נול ! וואָס האָט איר זיך אזוי צעקלאָגט

ס'איז קיין סוד דאָך נישט פאַר קיינעם :

איר אָן עפעס נאָר מיט אונדז אינאיינעם,

אַבער אָן אונדז, וואָס ? מישטיינס געזאָגט !...

האַט־זשע נישט קיין טענות, טאָמער

מען פאַרגלייכט מיט אייך אָן ענלעכן גוי גמור !

די אַנדערע דוגמה — ה. נ. ביאליק שרייבט אין אַ בריוו צו צבי דיזענדרוק (אגרות, באַנד ה', ז' קס"א): „ראה קראתיך בשם פרופיסור. אני עושה זאת לא מאהבת מרדכי אלא... מתוך נקמה ב — — . יראה נא וידע כי יש עוד פרופיסורים זולתו בעולם. ואולם אתה אַל תירא פון נקלית בעיני בגלל זאת. אדרבא „אפס“ כשהוא מצטרף אל יחידה כמודך יש לו ערך“. [איך רוף דיך פראָפעסאָר, נישט מאהבת מרדכי נאָר לשם נקמה אין — — זאָל ער זען און וויסן, אַז עס זענען פאַראַן חוץ אים נאָך פראָפעסאָרן אויף דער וועלט; אַבער דו האָב קיין מורא, אַז דו ביסט מחמת דעם מינדער געוואָרן ביי מיר אין די אויגן, אדרבא, אַ נול וואָס שטעלט זיך צו און איינס ווי דו, האָט אַ ווערטן].¹

צום קאָמישן געהער אויך דאָס טראַגיקאַמישע און דאָס ברענגט אַפיר אַבא

קליגער אין זיינס אַ ליד (די פעדער, 1953, ז' 67) :

דיר דוכט זיך דיין מיאונג באַשטייט נאָר פון נולן

און מערקסט ניט קיין שטריך פון אַ איינס צווישן זיי —

טוט עס שטאַרק וויי — —

ח

און נאָך עפעס פיקאנטס — וואָלף יונין ברענגט אין זיין שפראַך־ווינקל

אַ זאָג, אין נאָמען פון אַן אינפאַרמאַנט: נאָך 9 (ניין) שטייט גאַרנישט, און ער פּרעגט, אויב עס מיינט נול (טאַג־מאַרגן־זשורנאַל, 5 פעברואַר 1967); האָט ער

1) פאַראַן אויך אַ פּאָזיטיווער באַנוץ, ווי אַ שטייגער אין זאָג : genullt haben געפראָוועט אַ יובל פון 50, 60 יאָר וכדומה; אַדער דריי נול, אַ באַצייכן פון פיין געבייטלט מעל; ווי עס איז פאַראַן אַ נייטראַלער באַנוץ : אַפּשערן מיט דער נולקע (אַ פּאלאטאַלע למ"ד), דאָס מיינט אַ שער־מאַשינדל.

דערויף געקריגן אַ תשובה, אַז דער זאָג איז אַ לענגערער און אַ געגראַמטער :
 נאָך 9 בלייבט נול, נאָך 90 איז מען אין יאָרן פול (דאָרט, 26 פעברואַר 1967).
 וויל איך באַמערקן : פאַרן ערשטן אינפאַרמאַנט, אַ טרעמבאָולער, אין מזרח-
 גאַליציע איז דער גראַם קיין גראַם נישט, וויל ער לייענט דאָך : נול-פּיל [= פול],
 אָבער אויך דאָ איז געווען אַ שפּילערישער זאָג : נאָך נאַן [= ניין = 9] און נאָך ניין
 [= נישט] שטייט גאַרנישט ; משמע, אז מען האָט געלערנט סימני־חשבון, זענען די
 ציפּערן געווען אויסגעשטעלט אַזוי, אַז דער 0 [= נול] איז געשטאַנען נאָך דער
 9, און האָט געהייסן גאַרנישט. מיינט דער זאָג : נאָך ניין [= 9] שטייט גאַרנישט
 [= 0], נאָך ניין [נישט] שטייט גאַרנישט [= גאַרנישט מיט גאַרנישט וכו']. אגב,
 האָבן מיר גאַרנישט אין ווערטל : גאַרנישט איז גוט צו אויגן־ווייטיק און מען
 האַלט, אַז עס מיינט ניקס־וואַסער, וואָס איז אַ סגולה דערצו. משכילים האָבן זיך
 געוויצלט : אין כּנגד עין, אָבער דאָס איז אַן ענין פאַר זיך.
 צום סוף וויל זיך באַמערקן דעם שטיפּערישן באַנוץ אין רעטעניש :
 אַן אַרעמאַן האָט עס, אַ גביר פעלט עס, און זיין באַשייד : גאַרנישט (וויל דער
 ערשטער האָט גאַרנישט, דעם אַנדערן פעלט גאַרנישט).

24. צווישן עוֹפּעלע און נפּלֵיע

א

ביי אַ סוּחר, אַ גנב און אַ ציגיינער איז אַלץ (= אַלעס) אַ קרן — איז אַ זאַג, וואָס שטעלט די דריי פאַרשוינען צוזאַמען מחמת אַ בשותפותדיקער מידה, אַז זיי פאַרשטייען פון אַ יעדער זאַך, ווי קליין און נישטיק זי זאַל נישט זיין, אַרויסצוציען אַ נוצן פאַר זיך. און כאַטש די מידה איז נישט מחייב, אַז אַלע דריי זאַלן עס מאַכן אויף דעמזעלבן פאַסקודנעם אופן, איז דער עצם צוזאַמענשטעל פונעם דריילינג מרמז דערויף. דאָס ווערט אויך קלאַר פונעם קירצערן, און אפילו פאַפּולאַרערן, נוסח: ביי אַ סוּחר איז אַלץ אַ קרן, און באמת געהער דער ענין קרן [= קאַפּיטאַל], וואָס ציט נאָך זיך ממילא פירות [= רווחים, פּראָצענטן] בלויז צום סוּחר, און אויב דער אויסגעברייטערטער נוסח האָט אים צוגעשטעלט דעם גנב און דעם ציגיינער, וואָס זענען אין פאַלקמויל אידענטיש, מיינט עס, אַז מיר האָבן דאָ טאַקע אַ מין מזומן, וואָס פאַסט זיך, ווי תּזריע צו מצורע; כאַטש דער סוּחר האָט זיך מסתמא קעגן אַזאָ שידוך געווערט מיט הענט און מיט פּיס. און צוריקגעשמועסט, האָט דאָך דער סוּחר נישט די בעסטע רעפּוטאַציע אין אונדזערע ווערטלעך — בלויז ביי בערנשטיין געפינען מיר, ס' 562: עס איז ניט דאָ קיין שלעכטער בראַנפּען פאַר אַ שכור, קיין שלעכטע מטבע פאַר אַ סוּחר און קיין מיאוס'ע נקבה פאַר אַ נואף; אַ ווערטל וואָס זאָגט כמעט דאָסזעלבע, וואָס מיר האָבן שוין געהערט, אַז פאַר אַ סוּחר איז די ערגסטע מטבע אַ קרן, נאָר ער געפינט זיך דאָ אין אַ ביסל אַן אַנדער־רער חברה, ער — אין דער מיט, פון פאַרנט — אַ שכור, פון הינטן — אַ נואף. נישט בעסער גייט עס אים ס' 2611: סוף אדם למיתה, סוף בהמה לשחיטה, סוף סוּחר לפליטה, סוף גנב לתליה, ווו עס שטייט צומערשט אַ מין כלל, וואָס ווערט געבראַכט אין דער גמרא וועגן סוף פון חי ומדבר, און וועדליג דעם כלל ווערט אויסגעפורעמט אַ נייער כלל, וואָס פאַרט ווידעראַמאַל צונויף אַ סוּחר מיט אַ גנב, ווי עס גייט דער פאַפּולאַרער זאַג, וואָס בערנשטיין וואַלט אים אויך געמעגט ברענגען: אַ סוּחר איז אַ גנב, אַדער חצי־ידיש פאַלאַווינע־גוייש: דע הינדעל' טאָם שווינדעל' [= ווו האַנדל דאָרט שווינדל].

ב

די געבראכטע ווערטלעך דערקלערן, וויארום אונדזער מזומן איז צושטאנד געקומען, אבער די כוונה פון אונדזער ווערטל שטעקט אין אנדערע זאגן, וואס האבן בלויז צו טאן מיטן גנב און בעיקר מיטן ציגיינער, ווי א שטייגער: א גנב [= אדער: א ציגיינער] ראדעוועט זיך מיט אן עופ'עלע, וואס וויל אין פלוג הייסן, אז אויב ער קען נישט ארויסגעבענען עפעס וואזשנערס פון דער שטאל אדער פון דער שטייג, איז פאר אים א פיצל הינדעלע, קאטשקעלע אדער גענדזעלע אויך אן עניין. אבער נאך א קליינעם נאכקלער אנטפלעקט זיך דער טאפלטער זין פונעם ווארט עופ'עלע, וואס הייסט אויך א קליין קינד, און אזוי איז אויך אין העברעישיש, ווו אפרוח הייסט גרוניק בלויז א יונג עוף, אין די לעצטע דורות באצייכנט עס אויך א פיצל קינד — דער ערשטער אנווענד, וואס עס ברענגט יעקב כנעני אין זיין אוצר, איז פון ר' שמואל דוד לוצאטא, היינט איז עס גאר היימיש אין העברעישיש, זע א שטייגער, ביי ח.ג. ביאליק, ש. טשערניכאוסקי וכדומה, אויך בלשון נקבה, זע, א שטייגער, ש"י עגנון: „סבורים היינו שאפרוחית זו אינה יודעת לציין לסוף מדברת היא כחכמה“ (האיש לבוש הבדים, הארץ, י"ד תשרי תשכ"ו). טייטש: מיר האבן געקלערט אז דאס עופ'עלע קען נישט פישטשען, צום סוף רעדט זי ווי א חכמת (פון קאנטעקסט איז קלאר, אז עס האנדלט זיך וועגן א יונג כלה- מיידל). זלמן שניאור האט דאס ווארט אויך אריינגענומען אין יידיש: „צום אנגיין מיט דער ארבעט האט אויך אויסגעזוכט עפעס א ליאדע אינזשענירל, אן אפרח'ל, וואס איז אקארשט ארויס פון אוניווערזיטעט“ (עוועלין, טאג-מארגן- זשורנאל, 20 יוני 1965).

הייסט עס, אז דער זאג: א ציגיינער ראדעוועט זיך מיט אן עופ'עלע, מיינט אז ער פרייט זיך, ווען ער גנבעט אוועק א קליין קינד; א זאך, וואס די דערפארונג, און נאך מער די שמועה, האבן זי געמאכט פאר א טיפיש-ציגיינערישער פראפעסיע.

ג

אבער מיר דערלייבן זיך ארויסצוזאגן אן השערה, אז אין דעם זאג פאר- באהאלט זיך אן אנדערע כוונה, וואס כדי זי צו אנטפלעקן, דארף מען בלויז אננעמען, אז מיר האבן פאר זיך א מעטאאנאליז; דהיינו, אז שטאט: א ציגיינער ראדעוועט זיך מיט אן עופ'עלע מיינט מען: א ציגיינער ראדעוועט זיך מיט א נפ'עלע. די צוויי ווערטער ווערן אפילו אין פאלק-מויל פארמישט, און פונקט ווי

מען זאגט: קליין ווי אן עופ'עלע, זאגט מען: קליין ווי א נפ'לע, אבער עס זענען, פארשטייט זיך צוויי באזונדערע ווערטער.

דאס ערשטע ווארט איז א דעמינוטיוו פון עוף [= א פויגל, געפליגל] און אפילו א טאפלטער דעמינוטיוו — א פשוטער וואלט באדארפט צו זיין עופ'ל, זע, א שטייגער, חיים מאלטינסקי: „דאס אייפל שלאפן זיס / זאל אין גרוימען וויגל // זיין מוטער זאל אויף אים / מיט טיפער סימכע קוקן /“ (סאָוועטיש היימלאַנד, אפריל 1965, ז' 16); אדער ב. לאפין, וואָס ברענגט, צוליב מעטרישע טעמים, ביידע פאַרמעס, אין דעמוזעלבן ליד: „דאָס עופה'ל האַלט די אויגן אָפּען / אַרום אַ רונדער שיין / — / עס האָט נאָך קיין הונדערט זונען / דאָס עופה'לע פּאַרזאָגט“ (דאָס הייליקע לאַנד, שריפטען, ניו-יאָרק, 1920, ז' 5). אדער יצחק באשעוויס: „איך האָב געמליך געמיינט, אַז בריסטן האָבען בלויז ווייבער וואָס זויגען קינדער, איך האָב אָפּט געזעהן ווי אַ מאַמע האָט געגעבן אַ עופה'לע די ברוסט. אָבער אַז אַ מיידעל זאל האָבען בריסטען — דאָס איז געווען פאַר מיר אַ נייעס“ (פאַרווערטס, 16 נאָוועמבער 1963).

דאָס אַנדערע וואָרט, נפ'לה, איז אַ דעמינוטיוו פון נפל, וואָס הייסט יידיש מפּיל־קינד. דער פאַרמיש פון עופה'לע און נפלע איז שווערער, ווען מיר האָבן פאַר זיך דאָס עופה'לע, אָבער לייכטער, ווען מיר האָבן זיך אַן עופה'לע וואָס ווערט מעטאָאָנאָליטיש: אַ נפלע. אוודאי אַז מיר זעען, אַ שטייגער, ביי יוסף קערלער: „און טאַמער טוט אַמאָל אַ פּיפּס / אַן אייפעלע אין וויגל, / שפּרינגט באַלד פון צוויי אַ ווינט אַראָפּ / און זינגט דעם אויס אַ ניגון“ (סאָוועטיש היימלאַנד, אפריל 1965, ז' 119). קען ביי אונדז קיין טעות נישט זיין, אַז עס מיינט אַ לעבעדיק קינד, דעסגלייכן, אַז מיר לייענען ביי שלמה רויטמאַן: „נאָך אייפעלען, אַט, דוכט זיך, פון דער וויג / האָט אָהער פאַרווייט דער שווערער קריג“ (דאָרט, נאָוועמבער־דעצעמבער 1961, נומער 3); אָבער אַז מיר לייענען אין אויפרוף פון בונד, וועגן קישענעווער פאַגראָם, וואָס איז געדרוקט געוואָרן אין הונדערט צוואַנציק טויזנט עקזעמפלאַרן: „אַרעמע פערמעגענס ווערן צוראַבירט אונשולדיגע גע'הר־גע'ט, צומזיקט, נופּלע'ן אויף שטיקער צוריסטען, פרויען די עהרע גערויבט“ (דער בונד, יאָר 2, נומער 11, 1 דעצעמבער 1905), לאַזט אונדז דער מעטאָאָנאָליז כּהרף עין קווענקלען, און מיר פאַרשטייען, ווי אַזוי דער פאַרמיש קען פירקומען, ווי מיר האָבן אין אונדזער זאָג, וואָס שטיצט זיך אויפן גלויבן, וועלכער איז פאַרשפּרייט צווישן ציגיינער, און צווישן גנבים בכלל, אַז אַן אָנגעצונדן ליכט, וואָס ווערט געמאַכט פון דעם חלב פון אַ נפּלע, מאַכט דעם, וואָס האַלט עס, פאַר אַ רואה ואינו נראה, עס איז אַ באַזונדערער מאַטיוו ביי אַרנע־טאַמפּסאָן, און

וואָס שייך מזרח-איראָפּע זע יוליאַן קזשישאַנאָוסק *Polska bajka ludowa*
 באַנד 1, ס' 304 A וועגן מאַגישן שלאָף, ווי אַן אויפטו פון רויבערס, וואָס פאַר-
 גנבענען זיך ביינאַכט אין אַ הויז און צינדן אָן אַ ליכט אין האַנט פון אַ טויטן,
 אַדער אַ ליכט געמאַכט פון אַ טויטנס פעטס, וכדומה.

ד

וואָס שייך יידן ברענגט א. טהיללע, אַ שונא־ישראל, אין זיין בוך
Die jüdischen Gauner in Deutschland (בערלין 1841, באַנד 1, ז' 7) וועגן די
 גאַונער-באַנדעס, אַז זיי האָבן „אין זייער בעסטיאַלישער רויקייט געטרעטן מיט די
 פיס דאָס, וואָס איז נאָך אַפילו הייליק ביי די חיות: די ליבע צו זייערע יונגע.
 עס איז כלל גישט אויסגעטראַכט די מעשה וועגן די שלאָף-ליכט, וואָס זייער שייך,
 ווי זיי זענען אין זייער דולער נאַרישקייט פאַרגלויבט געווען, זאָל אָפּהאַלטן דאָס
 אויפוועקן זיך, און דאַריבער האָבן זיי זיי אַנגעצונדן, ווען זיי האָבן ביינאַכט
 געוואָלט אַרויסרוימען באַוווינטע שטיבן, די ליכט האָט מען אָבער פאַבריצירט
 פונעם חלב פון אומגעבוירענע קינדער און זיי פלעגן פאַרשפרייטן אַ מאַטע ביך-
 השמשות-שיין, דער שיינער קאַרל [= האָט באמת געהייסן טעאָדאָר אונגער און
 איז אין 1810 פאַרמשפט געוואָרן צום טויט, און דער תליון האָט אים אין מאַגדע-
 בורג אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ מיט אַ שווערד] האָט די ווייבער און ביישלעפּערניס
 פון זיין באַנדע באַשווירן ביים פּערשט פון דער פינסטערניש (דיראַך, טייול),
 ביי אַלעם ביין, אַז זיי זאָלן, אָן טענות אַוועקגעבן די פּרוכט פון זייערע לייבער,
 ווי נאָר ער, אַדער די ממונים פון דער באַנדע, וועלן זיי דערצו אויפפאַדערן“.

דאָ האָבן מיר גישט קלאָר דעם ענין פון רואה-ואינו-גראה, ווי מיר האָבן
 עס אויך אין אַן עלטערן אַבערגלויבן וועגן די מכשפות, וואָס מען פלעגט
 זיי באַשולדיקן, אַז זיי זענען פאַכאַפּנע אויף פיצלעך קינדער, איידער זיי זענען
 נאָך געטויפט געוואָרן, ווייל אַזוי ווי זיי געהערן נאָך צו דער טומאה, קען מען
 פון זייער פלייש און ביינדלעך מאַכן כל מיני שמירעכצער און פון זייער פעטס
 און נעץ — אַ סאַרט משקה, וואָס ווער עס איז טועם דערפון, ווערט אַ שוואַרצ-
 קינצלער.

וואָס שייך ביינדלעך פון אַ מת זע דער נסתר: „האָבן אויסגעטראַכט אַ ביל-
 בול אויף די בראַטלאַווער — אַז כלומערשט האָבן יענע עפעס אַ ביינדל פון אַ מת
 (אויף די בראַטלאַווער לאַזט זיך דאָס גלויבן; זיי האָבן דאָך אַלע מאַל צו טאָן
 מיט מתים, טאָגן און נעכטיקן ביי זיי), און זיי טוען אַפּ מיט דעם מעשים תּעוּתוּעִים,

וואָס מ'הערט צווישן יידן ניט, זיי נעמען דאָס אונטער דער פּאַכווע און רעדן ביי דעם עתידות; זיי לייגן עס אונטער דער דיך און רופן געשטאַרבענע, און נאָך, ווי אין די גאַר אַמאָליקע געצענדינערישע צייטן פון די אבות [= אובות] וידעוונים, ווי אין חומש שטייט געשריבן" (משפּחה מאַשבער, 1948, באַנד 2, ז' 317). און וואָס שייך אַ ליכט פון פעטס פון אַ נפּל'ע האָט די יידישע גאַס געהערט דערפון — גענוג צו דערמאָנען די באַקאַנטע דערציילונג פון יצחק לייבוש פּרץ „אַז מען זאָגט משוגע, גלויב!" (אין בוך „חסידיש"), וווּ מיר הערן וועגן איינעם, וואָס גייט נאָכט אויף נאָכט אַרויס הינטער דער שטאָט און דרייט זיך אַרום בית עלמין: „וואָס זאָל איך איך זאָגן, עס זענען מיר שוין געקומען הוריות אין קאַפּ אַריין, אַ קשיא אויף אַ מעשה! אָדער ער איז אַ באַהאַלטענער צדיק, אָדער ער פאַרקויפט די נשמה אין גיהנום אַריין, ווייס איך? קליינערהייט האָב איך געהערט, אַז אויב מען ציט אַ ליכט מיט חלב פון אַ נפּלע אויף אַ פּאָדעס פון אַ ציצה — ווערט מען אַ רואה-זאנינדראה — און גלויבט מיר, ווען איך ווייס ניט, אַז ער איז אַ כהן, וואָלט איך זיכער געמיינט, אַז ער האָט זיך מתחבר געווען מיט אַ חברה גנבים און זוכט אַ נפּלע אונטערן צוים! גנבענען, פאַרשטייט זיך, וועט משה ר' יוסעלעס נישט, אָבער ליכט צוטיילן, אפּשר יאָ — אַ דאגה, וואָס טוט ניט אַ ייד צוליב פרנסה". אגב, האָט י. ל. פּרץ אין דעם ליד: אַן אדום, לויט היינע: „און אַז ס'איז נאָכט געוואָרען / האָסטו לאַמפּליך אָנגעצונדען / פון מיין חלב, און אויף קנייטלעך / פון מיר אָדערן געשונדען" (שריפטען, תרס"א, באַנד 11, ז' 77).

און מיין פריינד פּראָפּ' חנא שמערוק האָט מיר אָנגעוויזן, אַז דער מאַטיוו איז אַלט אין אונדזער ליטעראַטור — אין אַ קונטרס: פינף שיינע לידער (קאַטאַלאָג באַדלעאנא 3671, געזעמל אָפענהיים 8646) געפונט זיך אויך אַ ליד „פון איין שעפּער דער זיין ווייב פּר קויפט"; צו דעם דאָזיקן פּאַסטעך קומען צוויי רוצחים און זאָגן: „מיין ליבר שעפּר הער / קאַנשטו אונש ניט אַן ווייזן / איין ווייב דש שוואַנגר ווער / טרינק געלד וועלן מיר דיר געבן / דו בישט איין ארמיר מאַן / מיר ברענגן דש ווייב אומס לעבן / און ברויכן דש קינד דר פון", און אין אַן אַנדער ליד דאָרט ווערט געבראַכט אַ מעשה מיט אַ ברודער און אַ שוועסטער, זי איז פון אים געלעגן געוואָרן און האָט דאָס קינד פאַרברענט און ער לאָזט זיך אין דער וועלט אַריין „ווייל איך קאָן איין זילכן זעגן / און דיא לייט צום שלאָף ביוועגן / זי וויל איך ביקומן גוט אונ' געלט / און מנכין (אוצר) אין דער וועלט" (1).

1- אין פּוילישן גנבים-לשון הייסן שוועבעלעך 'אָנאַקאַן' אָנאַקאַן — האָס איז די עטימאָ-לאַגיע: ק'ן, קינדל, אָדער קינד, קינדל ?

מיר קערן זיך צום סיפור פון י.ל. פּרץ, כדי צו באַמערקן, אַז מיר האָבן דאָ אַ סליאַד פון שוואַרצער מאַגיע, וואָס איז אַנגעבאַנגען אין אייראָפּע און אַז ער איז אַריבער אין דער ייִדישער אונטערזעלט, האָט אים דער ציצית־פּאַדעם באַדאַרפט בוטשים פּאַריידישן, פּונקט ווי עס האָט געטאַן דער פּאַררוף אויפן פּסוק: „נפל אשת בל־חזו שמש“ (תהלים נ"ח ט'). טייטש: ווי אַ מפּיל פון אַ ווייב זען זיי נישט קיין זון; כּביכול אַ נפלע האָט דעם כּוח אומזעענדיק צו מאַכן. על־כל־פּנים, ווען גנבים פּלעגן אָפהאַלטן זייערע צונאַמענקומען אויפן בית־עולם, האָט מען זיי חושד געווען אַז זיי באַנוצן זיך מיט אַזעלכע ליכט. אַ שריד פון אַזאַ געזעמל פון גנבים, און דאָס אויפן וואַרשעווער בית־עולם, און צו כל נדרי, מיטן אַנטייל פון אורקע נאַכאַלניק, באַשרייבט דניאל טשאַרני אין זיינע זכּרונות (אָ ליט־וואַק אין פּוילן, ניו־יאָרק, 1955, ז' 112—117), אַבער דאָרט לייכט בעיקר די לבנה.

אַבער י. ל. פּרץ, וואָס דערמאַנט, ווי מיר האָבן שוין געזען, דעם ענין ווי אַ גלויבעניש, אַ שמועה, ברענגט עס בפּירוש ווי אַ מעשה שהיה, אַ פּראַקטיקע פון ייִדישע גנבים — אין זיין דראַמע „אַ קברות נאַכט“. גיין דער יונג און זיין ליובקע, דעם קברנס טאַכטער, פּאַרשאַרן זייערס אַ נפּלע, און מיר הערן:

צווייטער גנב: — צו וועלכן קבר צוגיין? פעטס אויפן חלב אין אַן

אַדערל אויף אַ קנויט מוז מען נעמען פון אַ זינדיקן — — —

דריטער גנב: בעסער מיט אַ ליכט... געשמאַקער, דו זעסט — יענער נישט! — כּיזק און לאַך...

צווייטער גנב: געפּרוּווט?

דריטער גנב: אליין נאָך נישט! מענטשן זאַגן... כּוועדקאַ זאַגט...

מ'קוקט און מ'לאַכט, מ'נעמט און יענער שלאַפּט.

ערשטער גנב (געפּינט דאָס פעקל, וואָס דער יונג האָט פּאַרלוירן):

אַט נאָך אַ כּשרע מציאה — אַ געבענטשטע נאַכט (וויקלט אויף)

אַ קינד!

צווייטער גנב: גוט! אוודאי אַ ממזרל...

דריטער גנב: און אַ בן הנידה... וואָס קאָן זיין זינדיקער?

ערשטער גנב (באַטראַכט דאָס קינד, באַטאַפּט עס): אַבער ווייניק פעטס.

וואָס עס וויל זיך באַמערקן איז, אַז פּונקט ווי דער עיקר ביי גוישע גנבים

איז געווען וואָס דאָס נפּלע איז נאָך נישט געטויפּט, איז ביי ייִדישע גנבים געווען

וואָס עס איז נאָך נישט געײדישט, און דער מלאך הברית האָט נאָך נישט קיין שליטה דערויף, דער ענין פון ממזר און בן הנידה איז אַ צוגאַב. לויט דעם פאַלק-גלויבן, וואָס גלחים האָבן געשטאַרקט, פלעגן די שדים און שדיכעס פון אָרט צו אָרט רייטן אויף קאָזעס, שטעקענס, אַטשערעט-ריירן, בעזעמעס, אָבער זיי מוזן זיך באַשמירן מיט פעטס פון קליינע קינדער, וואָס מען האָט דערוואַרגן, איידער מען האָט זיי געטויפט — אַזאָ פעטס איז אויך מסוגל אראַפצוברענגען אַ האַגל.

דער עצם ווילדער מנהג צו מאַכן ליכט פון מענטשלעכן חלב איז אין אונדזער צייט געוואָרן אַ פאַבריקאַט — אויב נישט ליכט איז זיף, ווי דאָס צעײ-שעטע דייטשלאַנד האָט עס געטאָן מיט דערהרגעטע יידן. אגב, זלמן שניאור, אין זײן פּאָעמע „ימי הביניים מתקרבים“ [= די טעג פון מיטלעלטער דערנעבן טערן זיך], האָט דעם באַניי פונעם ווילדן מנהג פאַראויסגעזאָגט, כאַטש פון אַן אנדערן, שוידערלעכען אַספעקט:

חֲדָל־הָאִישִׁים הַטְּמָאִים וְעַצְלִים פְּאָזִי-הִרְפֹּת
 אֲשֶׁר רָפָה אֲזָרוּעַם מִחֶלֶב נִימֵס לְבָבָם בִּיַּיִן
 מִתְחַזֵּק בְּשֵׁלַח וְלִירוֹת אֵל לֵב אוֹיֵב אַמִּיץ מִתְפָּרֵץ.
 אֲשֶׁר לֹא יִצְלָחוּ כָּלָם כִּי אִם לַעֲשׂוֹת מִחֶלֶב
 אוֹרִים וְיָרוֹת עַל קְבָרִים, עַל קְבָרֵי גְבוּרִים חֶלְפוֹ.

טייטש: די טמא שלימזניקעס, פויל ווי שטאַלגענדו, וואָס זייער אָרעם איז שלאָף פון צו פיל פעטס און דאָס האַרץ זייערס איז צעטאָיעט אין וויין, אַז זיי קענען נישט האַלטן קיין וואָפן און שיסן אין האַרצן פון אַ מוטיקן באַפאַלערישן פיינט, וואָס טויגן אַלע בלוזי אויף צו מאַכן פון זייער חלב קאַנעצלעך און ליכט אויף קברים, קברים פון פאַרגאַנגענע העלדן.

פאַרשטייט זיך, אַז דער דרך צו ווערן אַ רואה־ואיננו־נראה האָט נישט געמוזט פירן דורך דער שוואַרצער מאַגיע, עס איז אויך געווען אַ וויסע מאַגיע — ביי יידן דורך קבלה, סיגופים, טבילות, פאַסטן, עיון תפילה וכדומה, וואָס עס איז באַקאַנט געוואָרן אויך אין דער נישט־יידישער וועלט. אַזוי, אַ שטייגער, שרייבט יאָזעף רעהרער («פערזוך איבער די יידישען בעוואַהנער אין דער עסטרייכישען מאַנאַרכיע, ווין, 1804»): «אונזער ראַבבינער איזט איין גראַסער מאַגן, ער הערט אַללעס, וואָס אים היממעל געשפראַכען ווירד, אונד זיעהט אַללעס, וואָס אויף ערדען געשיעהט, אַהנע זעלבסט געזעהען צו ווערדען, רואה ואינו נראה»; און איינער וואָס חתמעט מיט גריכישע אותיות לעס (אפשר איגנאַץ ייטעלעס) האָט שוין באַזויזן (שולמית, 1808, באַנד 1, ז' 45), אַז רעהרער האָט עס, צוגלייך מיט

די חכמה פון חכמות

אנדערע זאכן, אפגעשריבן פון שלמה מיימוניס לעבנס-זכרונות, ווו ער שרייבט איבערן מגיד פון מעזעריטש דעם גרויסן רבי ר' בער (vi, ז' 35): «בעזאנדערס ער גאב פאר רואה ואינו נראה צו זיין, אללעס צו זען אבער זעלבסט פאן אנדערען ניכט געזעהען צו ווערדן».

אבער דאס האט שוין נישט צו טאן מיט מעשה ציגיינער, כאטש דער דובנער מגיד, ר' יעקב קראנץ, ווען ער האט געזען דעם מעזעריטשערס דרכים, זאל ער האבן געזאגט: א פארקערטע וועלט, געוויינטלעך זינגען די ציגיינער און דער בער טאנצט, דא זינגט דער בער און די ציגיינער טאנצן (א.א. דרוינב: ספר הבדיחה והחידוד, סי' 675).

25. צווישן תורה און לאקשן

א

תורת לאקשאן, אדער: תורת לאקשאן אמת, איז א באקאנטער, היפש באנוצטער טער זאג. בערנשטיין־זענגל ברענגען, אין זייער אוצר, סי' 186, ווו דעם עיקר־נוסח: אמת, ווי תורת משה, וואס באזירט, פארשטייט זיך אויף משה אמת ותורתו אמת; און זע, א שטייגער, שמ"ר: „וויא איך בין א איד און דאס איז טאקע ווערטער פון אהכח. מיר האבן געזעהען בעשאנפערליך אז דיא ווערטער זיינן להבדיל תורת משה“ (גענעסיע יחנה דיא מגידקע, ווילנע, תר"ג, ז' 9). בערנשטיין־זענגל דער־מאנען בלויז אין דער הערה, און בדרך פאראדיע זאגט מען אויך: אמת ווי תורת לאקשאן, ווייטער באסטאמסקי ברענגט אין זיין געזעמל, סי' 3273, ווי א גרונטיקן זאג: תורת לאקשאן (משה), און דער צד השווה איז, וואס לויט ביידע קומט אויס, דאס די פאראדיע האט פארביטן דאס ווארט משה אויפן ווארט לאקשאן, וואס איז גענוג משונה פאר זיך, בפרט נאך, און עס נייגט־אפ פון דער ליניע פון קלאנג־ענלעכקייט, וואס ווערט אין אזעלכע פארבייטן אפגעהיטן; דען מיר האבן דא אפילו נישט דעם מינימאלן אסאנאנס־שיעור: משה לייענט זיך מוישע אדער מעישע, ווייטער, דארט ווו עס לייענט זיך מאמעש, ווייסט מען נישט פון קיין לאקשאן, וואס שטאמט פון סלאוויש. וויאזוי עס גייט דער פארבייט, קענען מיר זען פון דוגמות, וואס האבן צו טאן מיט תורה, א שטייגער ווערט תורה ציווה לנו פאראדירט אויף תורה ציבעלע, און אז י. טשערניאק האט געבראכט אין זיין געזעמל (יידישע שפראך, סי' 76) ווו תורה דארט איז חכמה, האט יום טוב לעווינסקי (דארט, יוני 1964) אגעוויזן אויפן פאראדישן ווילנער באנוץ: ווו תורה

1) משה אמת ותורתו אמת — אזוי האבן, לויט דעם מדרש־אגדה, קורט מיט זיין עדה געשריגן, בשעת זיי זענען פאזאליע איינגעשלינגען געווארן, און די ערד האט זיי געווארגן. אבער זע א פארפראגן ביי מענדעלע: „הייתי נבהל ואומר: יודע אני: רבי יעקב פינחס אמת ופירושו אמת“ (חגים וזמנים, חג האסיף).

דאָרט איז קראַכמאַל, און מיר ווילן דערצו באַמערקן, אַז עס שטעקט דאָ, חוץ דעם גראַם : חכמה — קראַכמאַ (= ל), אויך דער ענין : אם אין קמח אין תורה, אין אַ פאַר־קערטן סדר און אין פּאָזיטיוון זינען : וואו תורה דאָרט איז (קראַכמאַל), און אפשר האָט דער פאַראַדיסט טאַקע געוואָסט דעם אַפּשטאַם פון וואָרט : קראַפּטמעל.

ב

האַט מען זיך טאַקע געחידושט אויפן פאַרבייט : משה — לאַקשאַ, וואָס בלייבט אַ חידוש, אַפילו ווען מיר פאַרגעסן נישט, אַז לאַקשאַן איז אַ מיוחסדיקער, בעיקר שבתדיקער מאַכל, אַ סימן דער זאָג איבער איינעם, וואָס איז אַריין מיט דער וואָך אין אַ שטיק־שבת, בערנשטיין־זענגל, סי' 1001 : ער איז געקומען מיטן דיטעל אין די לאַקשאַן אַריין, און עס דאַרף נישט ווונדערן, אַז מען האָט געפרוּווט עפעס אַראַפּלערנען פון אַן אַנדערן, אויך גענוג פאַרשפּרייטן זאָג : לאַקשאַן־קודש, וואָס איז, גריילעך, אַ פאַרקרים פון לשון־קודש און האָט זיך מסתמא אויסגעפורעמט, ווו לשון ווערט אַרויסגערעדט לאַשאַ, און האָט זיך דערום ביליכער געקענט גראַמען מיט לאַקשאַן. קאַדיע מאַלאַדאָוסקי ברענגט אַ קרענצל פּאַלקס־זאַגן און צווישן זיי : מאַווע מאַווע לאַקשאַן שטאַט : מאַווע מאַווע לשון ; לאַקשאַן קודש שטאַט לשון קודש «סביבה», יולי אויגוסט 1943, ד' 63).

האַט זיך טאַקע איינער אָנגעפרעגט, אויב תורת לאַקשאַן מיינט טאַקע תורת־לשון, האָט אים דערויף יודל מאַרק געענטפערט (יידישע שפּראַך, דעצעמבער 1962), אַז דער אויספיר האָט נישט קיין האַפט, ווייל תורת־לאַקשאַן קער זיך נישט אַן נישט מיט לשון־קודש און נישט מיט דקדוק, עס מיינט אַ תורה, וואָס איז אין תוך קיין תורה נישט און קיין חכמה נישט, און איז אויך נישט קיין פאַררוף אויף אויטאָריטעט. ער האַלט גיכער, אַז תורת־לאַקשאַן איז אַ קאָנסטרוקציע, ענלעך צו ספר פּראַלניק ; וואָס ווייטער שייך לאַקשאַן־קודש איז עס אַ רעלאַטיוו נייער זאָג, וואָס איז געווענדט קעגן די ערשטע חובבי שפת־עבר, די שפה־ברורהניקעס.

וויל איך מיר דערלויבן קודם־כל צו באַמערקן, אַז איך בין גאַרנישט זיכער אין יוגן עלטער פון לאַקשאַן־קודש, און האַלט עס אַ קאַפּ עלטער פון די שפה־ברורהניקעס, ווייל עס איז אָנגעגאַנגען אין קרייזן, וואָס האָבן נישט געוואָסט פון זיי אַדער האָבן נישט געהאַט קיין אינטערעס פון זיי אַפּצוהווקן. נאָך מער, אויב מיין זיידע פּלעגט צו זאָגן : ווען גאַט וויל שטראַפּן אַן עס־הארן, שיקט ער אים אַ לאַקשאַן־קודש וואָרט אין מויל אַריין, דאָס הייסט : אויב ער איז נישט נאָכגע־גאַנגען דעם, ווייזט אויס, מער פּאַפּולאַרן נוסח, ווו עס רעדט זיך פון אַ לשון־קודש־

וואָרט, האָט ער דעם פּאַראַדיסטישן פּאַרבייט מסתמא געהאַט פון זיין טאַטן און זיידן, און זיי האָבן זיך גיכער געקענט מתכוון זיין צום מנהג שבת צו רעדן לשון־קודש, וואָס האָט זיך, אין קריטישן זאַג, לייכט אַסאַצירט מיט לאַקשן, וואָס זענען אַריין אין די שבת־ווערטלעך, ווי עס ברענגען בערנשטיין־זעגל, ס' 1481 : אַ סך זמירות און וועניג לאַקשען, וואָס באַצייכנט אַן אַרעמע סעודה, אָדער ס' 1967 : עס נישט די לאַקשען פאַר שבת, וואָס ווינקט אויך אָן, ווי ווייט מען איז פּאַכאַפּנע אויף דעם מאַכל. הייסט עס דאָך, איבער איינעם וואָס איילט זיך, אַז ער שלינגט הייסע לאַקשן. זע, אַ שטייגער, מרדכי ספּעקטאָר : „איך פאַרשטיי נישט, פאַרוואָס מען זאָל עס נישט וועלן דרוקען? דאַכט זיך, עס איז אַזוי גוט... איך קען דיר גיין שווערן, אַז מען וועט עס אויסכאַפּן, ווי הייסע לאַקשען“ (טרייטל, וואַרשע, 1928, ז' 113), אַהער געהער אויך אַריין דער זאַג, ווי מיר האָבן ביי י.ג. טרונק : „מירן נישט כאַפּן די לאַקשן פאַר דער יויד און בעסער — — דערציילן, וואָס די — — יידן — — האָבן געשריבן אין זייערע זכרונות“ (סימכע פּלאַטע, 1951, ז' 260) אָדער דאָס ווערטל : די זמירות וועלן ניט קאָלט ווערן, פון וועלכן עס הערט זיך דער היפּוד, אַז די לאַקשן וועלן יאָ קאַלט ווערן.

צוריקקומענדיק צו לאַקשן־קודש וויל איך באַמערקן, דאָס איך גיי אפילו אַזוי ווייט, אַז ווען מלך ראָוויטש האָט, 1919, אין אַ בפירוש אַנטי־שפּה־ברורה־פּראַקלאַמאַציע געזאָגט : „באַלאַנגען באַלאַנג איך צו דעם עס־האַרץ, שרייבן קען איך נישט קיין לאַקשן־קודש“ (לויטן נוסח אין „לידער פון מיינע לידער“, 1954, ז' 144 און זע וואָס ער שרייבט דעריבער אין דער הקדמה), דערוועג איך מיך אַנצוגעמען, אַז עס האָט ביי אים, לפחות בלאַיודעים, מיטגעשפּילט אַ רעמינ־סצענציע פון יענעם זאַג, און דווקא אין מיין זיידנס נוסח.

ג

איך האָב מיך לענגער אַפּגעשטעלט איבערן ענין פון לאַקשן־קודש, וויל איך האַלט, אַז עס האָט אַ שייכות צו שבת־קודש, און באַטייט גרונטיק שבתדיקע לאַקשן. וואָס שייך תורת לאַקשן דוכט זיך מיר, אַז עס האָט אפשר גרונטיק צו טאָן מיטן דין פון דעם מאַכל, וואָס, ווי מרדכי קאָסאָווער באַווייזט אין זיין בוך (״ידישע מאַכלים״, 1958, ז' 61—70), געהער צו די עלטסטע מאַכלים פון מעל אין דער יידישער קיך און האָט, פאַר דער באַגעגעניש מיט סלאַוויש, געהאַט אַן אַנדערן נאָמען. אגב, דערמאָנט ער דאָרט (ז' 61, הערה 123), אַז רבנו תם פּסקנט, אַז איבער גרימזל״ [= לאַקשן] מאַכט מען נישט המוציא דלית ביה

תוריתא דנהמא [= ווייל עס האָט נישט קיין צורה פון קיין ברויטן, וויילט זיך באַמערקן, אַז עס האָט זיך געקאָנט אויספורעמען אַ שטיפערישע דעפיניציע: תוריתא דלאַקשאַן, און דאָס וואָרט תוריתא וואָס זיין שורש איז תואר, האָט זיך, ווידעראַמאָל שטיפעריש, געהאַלטן, גלייך עס שטאַמט פון תורה.

אגב, וועגן דעם אויסלייג פונעם אל"ף אין וואָרט תאר זע דברי הימים י"ז, י"ז אין תהלים מזמור קנ"א נוסח מגילות מדבר יהודה: יצאו אחי לקראתו, יפי התור ויפי המראה. אָבער אויב שוין שטיפערייען, בין איך נישט פטור צו באַמערקן, אַז יינגלווייז האָב איך מיך, אין מיין געבוירנשטאַט, אָנגעהערט אַ גוזמה השערות פון היימישע כמורפילאָלאָגן (דער עולם האָט זיי גערופן: די פרייע קעפּ) בנוגע תורת לאַקשאַן, און איך וועל איצט בלויז דערמאָנען: תורת לאַקעטש [= עלנבויען, אייל-מאַס], תורת לעקיש, וואָס זענען נישט מער ווי אויסגעקליגלטע דריידלעך; ווי אויך תורת לאַגאַס, וואָס איז נישט מער ווי אַ משכיליש פשט"ל. מסתמא זענען ערגעץ אַנדערש געווען אַנדערע שפילערייען, על-כל-פנים איז קלאָר דערפון, אַז אונדזער זאָג האָט נישט געלאָזט רוען.

אליעזר שטיינבאָרג מאַכט אונדזער ווערטל אַ משל, וווּ ביידע קאָמפּאָנענטן, די תורה און די לאַקשאַן גיסן זיך שפילעריש צוזאַמען (משלים, באַנד 2, תשט"ז, ז' 60):

שאַ, דאָס מעסער באַקט שוין

תורת לאַקשאַן:

שניידט ווי אַ בר-סמכא, ווי דער לעצטער פוסק.

זאָגט, דאָס לעבן וואָס? מאַכט ניט חוזק!

טיאז אַ בלעטל לאַקשאַן, איך אין אים עוסק.

לויט באַקן לאַקשאַן האָט דאָס פּאָלקסמיל באַקן תורה, דאָס מעסער שניידט און איז אַ פוסק, אָבער פונקט ווי חתוך מיינט שניידן אַזוי מיינט עס פסקענען און דאָס לשון גייט: חיתוך הדין, ווייטער דער שורש פסק הייסט גרונטיק אַפּהאַקן («פסיק רישיה ולא ימות») און פון אונטער דעם בלעטל לאַקשאַן קאָקעטירט דאָ דאָס בלעטל גמרא. אַט, אַ חן פון אַ ממשל.

ד

אָבער כדי יוצא צו זיין אין ענין משה—לאַקשאַן, דאַרף מען געדענקען, אַז דער באַנוץ מיטן נאָמען משה איז נישט תמיד רעספעקטאַבל. ווער עס האָט קינדווייז געלערנט כללי-דקדוק, האָט זיך נישט געקאָנט אַרויסבאַפרייען פון

א געפיל פון געפלעפטקייט, הערנדיק, און די מרקדקים האבן די אותיות השימוש אויסגעסדרט דווקא אין א נוטריקון: משה אייזיק'ן ויכ"ב, און נישט א סך געשמאקער זענען יינגערע גימטריעות, ווי א שטייגער, און משה איז גאר א נוטריק קון פון דריי מיוחסדיקע משפחות: מרגליות, שפירא, הארוויץ. אבער ווי איך האב געהערט פון ר' מאיר חארטינער האט זיך דאס פאלק אפגערעכנט מיט דער דאזיקער האפענדיקייט און געזאגט, און יעדער מרגליות איז א לייט, טרעפט זיך אבער צווישן זיי און אומלייט, איז ער מסתמא א ממזר, יעדער שפירא איז א קלוגער, טרעפט זיך אבער צווישן זיי א גאר, איז ער מסתמא א ממזר, יעדער הארוויץ איז א גאר, טרעפט זיך אבער צווישן זיי א חכם, איז ער מסתמא א ממזר. און דא גייט ווייטער א נוטריקון אימת = אידם = [א לייט], מיזוכס = [א קלוגער], תים = [א גאר].

אדאזי לאזן זיך פארצייכענען פאזיטיווע, אדער, לפחות, נייטראלע באגנוצן, ווי א שטייגער משה טרוד (וואס הרב י. ל. אבידע האט זיך דערויף אפגעשטעלט און דערקלערט), משה תקיף, משה מחוייב, וואס זאל גאר זיין א מעטאאנאליטיש שפיל: כמו שמחוייב, און ווערט אבער אויך געטייטשט מה שמחוייב, משה-מחוייב, זע א שטייגער ר' בנימין: «כותב הטורים האלה הוא משה-מחוייב בזה» (במישור, כ"ו אלול תש"ו), «אף לא ראה את עצמו משה-מחוייב לדאוג לקורת רוחו של הקורא הבינוני» (בעיות הזמן, ט"ו אב תש"ח). אבער דאס לעצטע ביסל יראת הכבוד וועפט זיך אויס אין ווערטלעך ווי משה גולם (א שטאט-אפיקורס האט אפילו אויסגעקליבלט און אזוי האט יהושע מכבד געווען משה רבנו, ווען ער האט אים געזאגט משה כלאם גלייך ווי די כ"ף וואלט באדארפט צו זיין נישט מיט א שווא גאר מיט א קמץ און די למ"ד נישט מיט א קמץ גאר מיט א שווא), משה קאפויער (אין די בריוו פון ר' נתן דעם בראסלאווערס סופר רעדט זיך וועגן משה מהופך); אדער משה מאך דיך גרויס, אדער בקיצור: משה גרויס, וואס שייך ווייטער מאַשקע ווי א גאמען פון אן אונטערלעקער איז מסתמא דער פאטענט פון באַנוץ א פויליש-פריזישער, ווי עס גייט דאס ווערטל: יעדער פריץ האט זיך זיין מאַשקע, און אין גאליציע האט מען די יידיש-אסימילאטארישע פארטיי אין אירע אנהענגער גערופן: די מאַשקעס; זע, א שטייגער ד"ר משולם שמחה: «אבער צום ערשטן מאל האבן די קאסעווער יידן, א חוץ א ביסל „מאַשקעס“, נאָכלויפערס אַרויסגעוויזן פּאָליטישן מוט און זיך נישט געשראַקן פאַרן באַצירקס-הויפטמאַן מיט זיינע באַוואַפּעטע זשאַנדאַרן, מיטן וואַכמיסטער בייז איז דער שפּייץ» (ספר קוסוב, תשכ"ד, ז' 69), אדער: «די מאַכט האַט ווידער אַנגעווענדעט אַלע טעראַר-און שטראַף-מיטלען, און דאָס ביסל „מאַשקעס“ אין שטאַט-תּקופּים האַבן, ווי זיי

האָבן נאָר געקאָנט, אונטערגעשטעלט אונדו אַ פּוּס" (דאָרט, ז' 71). שוין אָפּגע-
 שמועסט פּונעם ווערטל, וואָס עס ברענגען בערנשטיין־זעגל, ס׳ 2767: אַלץ איינס
 משה פּאַרד. נישט איבעריק סימפּאַטיש איז אויך אַן אַנדער ווערטל, דאָרט, ס׳
 2821: ער האָט אַ פּנים ווי משה גרוניס, מיטן באַמערק, אַז אַזוי זאָגט מען אין
 פּוילן אויף אַ מיאוסן מענטשן. דאָס ווערטל איז מסתמא אַלט, על כל פנים איז עס
 אַ מערבֿ־יידישער גראָם: gronem — ponem, ווייל אין ליטע קלינגט דער נאָמען
 גרעניעס, אין פּוילן ווייטער גרוינעס, און ביידע גראָמען זיך נישט מיט פּנים, ס׳
 מען ליענט עס פּאַנעס ס׳ מען ליענט עס פּונעס. און דאָס ווערטל איז דאָך
 פּאַרשפּרייט אין כלערליי קאַנטן, זע דעם ווילנער א. מ. דיק: „ער האָט אויס גזעהן
 דאָמאַלס זייער שרעקליך, ער האָט דאָן גהאַט אַפּנים ווי ר' משה גרוניס" (ר' שמאיע
 דער גוט יום טוב ביטער, וואַרשע, 1860, ז' 48) און דעם נעמיראַווער ישראל
 אַקסנפּעלד: „די קבצנישע ווייבער האָבן אַטאַקע אַן אַ שטערנטיכל אַ פּנים ווי
 משה גראָנעס" (דאָס שטערנטיכל, אויסגאַב מאיר ווינער, מאַסקווע, 1938 ז' 55).
 ביי אַזאַ דעגראַדאַציע פּון נאָמען, איז כמעט קיין חידוש נישט, אַז עס האָט
 געקאָנט אויפקומען אַ בלאַספעמיע ווי תּורת מושב [= קויט, שמוץ] מיט אַ סמ״
 טשעק פּון ניבול־פה: תּורת לאַקוס, אַ מיין היפּער־חזק פּון אונדזער זאָג.

ה

און צולעצט צוויי הערות. די ערשטע הערה וועגן משה — לאַקשן — ווילט
 זיך דערמאַנען דער זאָג: אַז משה וויל לאַקשן גיב אים נישט קיין מזוהות, אין
 מיין בוך קערת צימוקים, ס׳ 551, ברענג איך, אַז אב. קאהן פלעג זיך דערמיט
 באַנוצן, אויף אַפּצווענטפּערן די וואָס האָבן געהאַט בעסערע אַספּיראַציעס צום
 „פּאַרווערטס". דער זאָג גייט אָבער פּון אַן אַנדערן זאָג: אַז משה וויל לאַקשן,
 זינג אים נישט קיין זמירות, קאַנסטרוואירט לויט: ער מיינט נישט די זמירות,
 ער מיינט די לאַקשן, וואָס גייט ווידער אויפן שניט: ער מיינט נישט די הגדה, ער
 מיינט די קניידלעך.

די אַנדערע הערה: לאַקשן ווייזן זיך ווי אַ נאַכקרום פּון קודש, און בעיקר
 פּון קדשו, אַזוי אַז תּורת לאַקשן איז גיכער אַ פּאַראַדיע פּון תּורת קודש, און בעיקר
 פּון תּורת קדשו, און אַ חזיון פּאַר אַזאַ השערה האָבן מיר אין ווערטל, וואָס עס
 ברענגען בערנשטיין־זעגל, ס׳ 1735: טענו בחטיך, והודה לו בקלי־סקעס, און
 באַמערקט אַז עס איז אַ פּאַראַדיע אויף: טענו בחטים והודו לו בשעורין (בבא קמא,
 ל"ה ע"ב), אָבער עס איז נישט די איינציקע פּאַראַדיע, י. ח. טביוב ס׳ ברענגט:

טענו בחטים והודו לו בשור הנסקל, ווי אויך: טענו בחטים והודה לו בפריה ורביה, אלץ אומגעלומפערטע מאַניפּולאַציעס, אַז מען פאַרגלייכט זיי צו דעם נוסח פון אַ שדכן: טענו בחיתון והודו בזכר קדשו. עס האָט אַ טאַפּלשפּיץ, ערשטנס ווערט חטין [= ווייץ] פאַרביטן אויף חיתון [= שידוך, חתונה], און דאָס וואָרט והודו מלשון מודה זיין ווערט אויסגעטייטשט ווי והודו מלשון דאַנקען, מכת אַ באַנוץ פון פּסוק: שמחו צדיקים בה' והודו לזכר קדשו, וואָס גייט אַריין אין דאָווענען, און דער שינוי פון הודו לזכר [= לויבטס] אויף הודו בזכר [= זיי זענען מודה] איז אַ שפּיצל פאַר זיך. דאָס פאַלקסמויל האָט געהאַט אַן אַנדערן נוסח: טענו בחטים [= אויך: בפיטום] והודו [לן] בלאַקשן, אַזוי אַז דער גראַם: קדשו און לאַקשן איז קלאַרער ווי קלאַר, און מעגלעך אַז דאָ האָבן מיר דעם שליסל צו אינדזער גאַנצן שפּיל.

אגב, וועגן ענין לאַקשן האָב איך מיך שוין פרטימדיק אָפּגעשטעלט אין מיין בוך „יריד השעשועים“, 1964, ז' 84—85), און וויל איצט בלויז צוגעבן אַ דוגמה צו דער דעפיניציע פון וואָרט אין זינען פון אַ לאַנגער און שמאַלער זאַך — י. ל. פרץ: „האָט זיך אַמאָל באַוווּזן אַ המן הרשע, אַ צורר היהודים, איז געווען אַ רפואה צו דער מכה: אַ לייב שרה'ס מיטן קניפיקל, וואָס האָט פון אים לאַקשן געשניטן“ (ליטעראַטור און לעבן, אַלע ווערק, 1947, באַנד 7, ז' 73).

26. צווישן מומע און שטיין

א.

מען מעג אים געטרויען די מומע — איז געווען אַ מין שבח פאַר איינעם, וואָס איז געווען אַ בטוח, אַ מהימן, סיי געשעפטלעך, סיי מאַראַליש, אָבער דער זאָג איז לרוב געווען אַן איראַנישער, אַזוי אַז מען האָט אים שוין באַנוצט מיט אַ היפּוכדיקן מייַן. ער האָט אויך געהאַט אַ לאַקאַלן, כמעט רעגיאָנאַלן ניוואַנס: מען מעג אים געטרויען די פּיטשאַיעווער מומע, ווי עס איז ממילא בולטער, ווי אין קירצערן נוסח, אַז דאָס מיינט מען נישט אַ מומע סתם, נאָר די הייליקע יונגפּרוי מאַריע, די באַזשי מאַטיער, די מאַטקע באַסקע, וואָס האָט זיך באַוווּזן אויף אַ באַרג אין וואַלין און איבערגעלאָזט אַ סליאַד פון איר פּוס אויף אַ סקאַלע, און צוליב דעם איז דאָס וואַסער, וואָס פליסט פון איר אַרויס, מסוגל געוואָרן צו היילן קראַנקע, און ממילא איז דאָ אויפגעבויט געוואָרן אַ מאַנאַסטיר, און אַרום אים איז אויפגע- שטאַנען דאָס שטעטל פּיטשאַיעוו. אין דער פּראַוואַסלאַווער וועלט איז דאָס אַרט פאַרהייליקט („די הייליקע לאַוורע“) און האָט געצויגן יאָר-יערלעך מאַסן פּיל- גרימס, פון די נאַענטע און ווייטע גובערניעס, און דאָס שטעטל, כמעט כולו יידן, האָט געהאַט דערפון פּרנסה. ווער עס וויל פּרטים דאַריבער, קען זיי לייענען אין פּיטשאַיעווער יזכור-בוך, וואָס איז אַרויס אין פּילאַדעלפּיע (1960), בעיקר אין די אַרבעטן פון פּיליפּ קראַנג, יעקב שאַצקי, חנא זאַלץ, ח. געלערנט, און עקיבאַ אַרזשען — עס איז אַן אינטערעסאַנט קאַפיטל.

ב

אָבער מיר קערן צוריק צו אונדזער ווערטל, כדי צו באַמערקן, אַז פּונקט, ווי עס האָט אין ערנצטן באַנוץ געמיינט אַן ערלעכץ, קראַנטנעם, באַגלויבטן

מענטשן, און אין איראנישן באגן א שווינדלער, אן אפנארער, אזוי האָט זיין קאָנקורענט, וואָס איז אפשר פון אים אַרויסגעוואַקסן: מען מעג אים געבן צו טראַגן די מומע, זיך גאַר מתכוון געווען צו אַ שלימזליק, אַ גולם, וואָס נישט ער האָט צו עפעס געטויגט און נישט ער האָט געהאַט שכל צו טויגן. דאָס איז בעיקר געווען דער סטערעאָטיפּער ענטפּער פון אַ סחר וועגן אַ יינגל, וואָס האָט אומזיסט געפרווט זיין אַ משרת ("אַ קאַמי"). אויך דאָ איז געווען אַ לאַקאַלער, כמעט רעגיאָנאַלער, ניואַנס: מען מעג אים געבן צו טראַגן די פּידקאַמיניער מומע. דאָ מיינט מען ווידער די הייליקע מאַריע, די מאַטקע באַסקע אין אַלטן פּידקאַמינער דאָמיניקאַנער קלויסטער — דאָס בילד אירס דאָ האָט מען געקרוינט אין יאָר 1727 — און זי איז געווען אַ שם־דבר פאַר היילן קראַנקע, אַ שטייגער זעעוודיק מאַכן בלינדע, אזוי אַז דער קאַטוילישער אַדפּוסט אין פּידקאַמין, וואָס איז געווען פון דער זייט גרענעץ, און דער פּראַוואַסלאַוונער אַדפּוסט אין פּיטשאַיעוו, וואָס איז געווען פון יענער זייט גרענעץ, זענען געווען צוויי געאַגראַפּיש גאַר באַענטע קאָנקורענטן.

אַבער וואָס שייך פּידקאַמין און איר מומע, האָט זי אויך פיגורירט אין אַן אַנדער ווערטל: די פּידקאַמיניער מומע מאַכט געלט פון דער ברונע — דאָס מיינט מען דעם ברונעם, וואָס מען האָט דאָרט געגראַבן, אין אַ הייל אונטער דער ערד, אויפן אָרט, וווּ אַ בושל האָט דריי מאַל מיטן שנאָבל אַ פּיק געטאַן, ביז זי האָט זיך, נאָך אַכצן יאָר אַרבעט, אַנטפלעקט מיט גרויסע נסים, אין טאַג פון הייליקן קלעמענס אין 1690 און איז באַרימט אַלס studnia dominikańska, וואָס שפּיגלט זיך אָפּ אין כמה וכמה פּוילישע ווערטלעך. (זע דאָריבער יוליאַן קוזישוואַנאָוסקיס בוך איבער פּוילישע ווערטלעך. Mądrej głowie, etc. וואַרשע, 1960, באַנד 2, ז' 236—237) ווייטער אין ווערטערבוך פון פּוילישן פּאַלקלאַר ברענגט ער: Dobrze mu jak psu w dominikańskiej studni = עס איז אים גוט ווי אַ הונט אינעם דאָמיניקאַנישן ברונעם], און ענלעכע ווערטלעך, און קווענקלט זיך אויב אַלע לאָזן זיך דערקלערן מיט יענעם פּידקאַמיניער נס).

ג

וואָס שייך צום וואָרט מומע, ווי אַ באַצייכן פאַר דער הייליקער מאַריע, איז זי אין יידיש אַלגעמיין, און איז גריילעך נישט פאַרטראַכט לשבח, כאַטש גרונטיק הייסט עס דעם טאַטנס אָדער דער מאַמעס שוועסטער; דייטשיש ווייטער הייסט Muhme סיי דעם טאַטנס אָדער דער מאַמעס שוועסטער, סיי זייער שוועסטערס

אָדער ברודערס טאָכטער; און כדי צו פאַרמיידן אַ פאַרבייט, רופט זיך בדרך כלל די ערשטע Tante און די אַנדערע Base. אָבער Muhme האָט אויך אַנדערע, נישט איבריך סימפּאַטישע באַטייטן, אַזוי ווערט די שלאַנג, וואָס האָט איבערגערעדט חוה'ן אַנגערופן; די מומע פונעם שטן, און פונקט ווי מאַרטין לוטנער רעדט וועגן דעם פאַרפירערשן קול פון דער גלאַטער שטנס-מומע, אַזוי רעדט געטעט וועגן מעפיסטאָפּעלטס מומע, דער שלאַנג, אגב, בנימין גאַלאַי אין אַ סאַטיריש לידל איבערן איבערזעצער „המתורגמן“, מעריב ח' טבת תשכ"ו), וואָס זאָגט, אַז ער קען אַלע שבעים לשון: „ואין צריך לומר שומע גלית / פּרובנסית, קלמית, וולשית — כּפשוטן — / ואף את לשון הבסקים המגלגלת / בפי אמו זקנתו של השטן“. טייטש: שוין אָפּגערעדט דערפון, אַז ער קען געליש, פּראַוואַנסיש, וועלשיש ממש, און אויך באַסקיש וואָס אין איר שמועסט די באַבע פונעם שטן. Muhme איז אויך געווען איינס פון די דעק-ווערטער פון אַ נפּקא, און אַ נפּקא-היזל האָט אויך געהייסן Muhmenhaus און אין יידיש הייסט, כמעט עד היום, די בעל-ביתטע פון אַזאַ היזל [= בייזל] די מומע, פּויליש ciocia, און אַזוי דערציילט אונדז לייבל ראַכמאַן וועגן דער פּרוי, וואָס האָט אים אָפּגעראַטעוועט, אַז זי איז געווען אַ הפּרניצע און די פּויערים האָבן זי גערופן ciotka (און ער רופט אויך אַזוי אַן דעם הספד איבער איר „הדודה“, דבר, כ"ד שבט תשכ"ב), אגב, די פּוילישע פּויערים ווייטער האָבן גערופן ciotka = אַ ראַב, ciotucha = קדחת; ciota אָדער czota = טייוועל-ניצע, אַ שדיכע וואָס פאַרפלעכט אַ קאַלטן וכדומה.

אין דעם קאַלעמוטנעם ייחוס-בריוו געהער אויך אַריין דער באַהאַנדלטער ענין, כיבאָי מיר זאָלן זיך אוועקלאָזן זוכן עפעס אַ שייכות מיטן וואָרט Mumme, וואָס הייסט אַ מאַשקאַרע, ווי אויך איינער וואָס טראַגט אַ מאַשקאַרע, אַ פאַר-שטעלטער. אַזוי ווי דאָס איז אָבער גאַר מסופּקדיק, וועלן מיר גיכער אַנווייזן וואָס איז אפשר זיכערער, אַז עס האָט אַ שייכות צום ווערטל: ער גייט נאָך ווי אַ גלח דער מומען, וואָס האָט אַ טאַפּל-באַטייט, איינעם אַז דער גלח גייט נאָך דעם בילד פון דער הייליקער מאַריע; אַן אַנדערן, אַז ער, און די כּוונה איז צום קאַטוילישן גלח, איז צו אינטיים מיט דער ווערטין זיינער, וואָס יידן רופן זי מומע (פאַראַן דאַריבער ביי ש"י ענגון). אגב, קאַרל עמיל פּראַנצאַז ברענגט אין זיין בוך פון דער נסיעה זיינער איבער אַנהאַלט און טירינגען (1903, ז' 306) דאָס ווערטל וואָס ער האָט געהערט אין שוואַרצוואַלד: wie der Mönch hinter der Nonne [= ווי דער מאַנאָך נאָך דער מאַנאַשקען], און באַמערקט, אַז אַזוי זאָגן די סלאַוון, אָבער עס איז משונהדיק, אַזוינס צו הערן אין אַ סביבה, וווּ עס זענען שוין פיר הונדערט יאָר קיין מאַנאַסטירן נישטאַ. עס דאַכט זיך, אַז אַהער געהער אויך דאָס

ווערטל: אַ מומע אַן אַ נאַז איז אויך אַ מומע, אַזוי אַז די כוונה איז צו אַ הילצער-נער, שטיינערנער (אָדער גיפסענער) מאַריע־פיגור, ביי וועלכער עס איז געשעדיקט די נאַז. דאָס וויל נישט הייסן, אַז דאָס ווערטל פאַרמאָגט נישט דעם אַלגעמיינערן, אַנגענומענעם באַטייט, ווי מיר האָבן אים אויך אין אַ פּאַזיטיוון נוסח — זע, אַ שטייגער, שלום עליכם וועגן איינעם, וואָס דערציילט בנוגע די יידן פון יענער זייט סמבטיון, און גיט סימנים: „אַ סימן, די מוהמע איז מיט אַ נאַז“ (די רויטע אידלעך, כתבים, ניו־יאָרק 1944, ז' 73).

על כל פנים געהערן אין דעם רייסטער אַריין שטיפּערישע באַנוצן ווי: פאַרוואָס הייסט אַ מומר מומר, ווייל ער גייט נאָך דער מומע, אָדער: ער מאַכט זיך מומעוואָטע, וואָס איז אפשר אַ חזק אויף דער אַרדן פון מאַריאוויטן און מאַריאוויטקעס (הייסן אַזוי לויטן *Mariae vita* = מאַריעס לעבן), וואָס איז גע-גרינדט געוואָרן, כדי אַפּצושמדן יידן, און האָט טאַקע פיל הונדערטער אַפּגעשמדט.

ד

דער זאָג: מען מעג אים לאָזן [= אָדער: געבן] טראָגן די מומע — האָט אויך געהאַט אַן אַנדערן נוסח: מען מעג אים לאָזן היטן די מומע, און דאָ איז נאָך געווען אַ בייסיקער צולאָג: וועט מען זי אויך צוגנבענען, דער נוסח איז אַ פּראָב־לעמאַטישער — די מאַריע־בילדער אין די קלויסטערס זענען געווען טייער, און אויך באַפּוצט מיט גאָלד און ווערטיקע שטיינער, אַזוי אַז זיי האָבן באמת באַדאַרפט צו האָבן און געהאַט אַ לייטישע שמירה. אָבער ווי עס ווייזט אויס, איז דער נוסח געקומען פון אַ פאַרמיש מיט אַן אַנדערן זאָג: מעגסט אים לאָזן היטן אַ מת, וואָס האָט געהאַט אַן איראַנישן צולאָג: וועט מען אים אויך צוגנבענען, און אַפילו אַן איראַנישערן: וועט מען זיי ביידע צוגנבענען, וועסטו פאַרשפּאַרן אי שמירה־געלט אי קבורה־געלט. און וועגן ענין פון אַ פּרנסה פון היטן מתים דערציילט ראובן בריינין, אין זיינע זכרונות וועגן אַ באַגעגעניש מיטן נאַאיוון רעליגיע־שווערמער משה שווערדשאַרף פון קאַלאַמיי (אויך שלמה ביקל האָט אים באַשריבן), וואָס האָט זיך געבעטן אַ שטיקל פּרנסה אין בערלין, און אַז מען האָט געפרעגט, וואָס אַ שטייגער, האָט ער געענטפּערט («אחד הגואלים», התורן י"ז חשון תרע"ח): «הן לא משרה בין החיים אני מבקש, כי אם בין המתים, ואת המתים אוכל לשמור, מסוגל אנכי לזה... אילו היו מפקידים אותי לשמור את אוצר הכסף, אז היה מקום לחשוש, שמא יגנבו מידי, וגם אני בעצמי הייתי ירא... ובכלל לא הייתי מקבל עלי משרה כזו בעד כל הון שבעולם» — — — הן המתים גם לא יברחו ממני.

שומר לראש אנשים חיים לא הייתי יכול להיות, יען כי חלש אני, ובכלל לא הייתי רוצה לשלול את החופש משום בריה חיה, אבל המתים לא לבד שלא יתפרצו מפני, כי-אם גם לא יבוזו ולא ילעגו לבגדי ולשפתי הנלעגה, כי הלא אין כל צורך לדבר עמהם. לכן היה-נא למליץ ביני וביני גבאי "החברה קדישא" בברלין... בבתי-הקברות של ווינה כבר ישנם שומרים למדי, ואני לא אסיג, חלילה, גבול אחרים". טייטש: איך פארלאנג דאך נישט קיין פאסטן צווישן די לעבעדיקע, נאך צווישן די טויטע, און די מתים וועל איך קאנען היטן, איך בין פעאיק דערצו. מען זאל מיר איבערגעבן צו היטן דעם געלט-אוצר, וואלט מען געקאנט מורא האבן, אפשר וועט מען אים ביי מיר אוועקגנבען, איך אליין וואלט מורא געהאט. און בכלל, וואלט איך אזא פאסטן פאר כל הגעלט פון דער וועלט נישט אנגענומען. און די מתים וועלן דאך פון מיר נישט אנטלויפן. היטן לעבעדיקע וואלט איך נישט בכוח געווען, ווייל איך בין שוואך, און בכלל גלוסט זיך מיר נישט ביי קיין שום לעבעדיק באשעפעניש צוצונעמען זיין פרייקייט, אבער די מתים נישט בלויז וואס זיי וועלן זיך מיר נישט אנטקעגנשטעלן, נאך זיי וועלן אויך נישט אפחוקן פון מיין סטראי און מיין צוקאליטשעטער שפראך, ווייל מען דארף דאך מיט זיי נישט צו רעדן. זיי-זשע-מיר א מליך-יושר פאר די גבאים פון דער בערלינער חברה-קדישא. די ווינער בית-החימ'ס האבן שוין גענוג היטערס, וויל איך זיי, חלילה, נישט אוסקארבען.

אין דעם רייסטער גייט אויך אריין: מעגסט אים לאזן היטן דעם שטיין (= די מצבה), און אויך דא איז געווען א לאקאלער ניואנס: מעגסט אים לאזן היטן דעם פידקאמינער שטיין. די כוונה איז צו יענעם גרויסן שטיין וואס, לויט א פארשפרייטער לעגענדע, האט אים דער שטן א ווארף געטאן, און אויף זיין פלאץ שטייט דאס שטעטל פידקאמין [= אונטערן שטיין] און דארף, פארשטייט זיך, קיין שמירה נישט. יוליאן קוזיטשאנאווסקי, אין זיין בוך איבער דער פוילישער פאלקס-מעשה, ברענגט, ס' 5011, דעם מאטיוו פונעם שד, וואס וויל חרוב מאכן א פאלאץ אדער א קלויסטער, הייבט ער א גוואלדאונע שטיין, און לאזט אים, מיט הינער-קריי, אראפ. עס איז א זייער פארשפרייטער מאטיוו און איה, צומייסט, פארבונדן מיט חורבות אדער עלנטע שטיינער. ער דערמאנט אויך דעם פידקא-מינער שטיין, וואס לוציאן שנעמיננסקי האט געבראכט זיינע מסורות אין זיין בוך איבער פוילישע, רוטענישע און ליטווישע לעגענדעס (פויון, 1845, ז' 81).

אבער עס קען גאר מעגלעך זיין, אז די כוונה פונעם יידישן לאקאלן זאג איז א היימישערע — ר' ישראל בן מרדכי בערנשטיין, א גרויסער בראדער עושר (אן אייניקל פון ר' אריה לייב בערנשטיין, וואס איז געווען רב-מדינה), האט

צושטייער געגעבן צום אויפבוי פון דער שול אין פידקאמין, און געלאזט אויף א שטיין אויסקריצן זיינע מעשים טובים, כדי אים אריינצומויערן אין דער דאזיקער שול. האָט דעריבער דערציילט די יידיש־דייטשישע צייטשריפט Orient (1840, ז' 93) אין אַ קאַרעספּאָנדענציע, דערמאָנענדיק, אַז די פּידקאַמינער קהילה האָט אַ ליטאַגראַפּישן אַפּדרוק פּון דעם געדענק־שטיין צוגעשיקט דעם עדלען פּאָן לעמעל אין ווין (אויף זיין נאָמען די באַקאַנטע שולע אין ירושלים). האָט זיך דער פּידקאַ־ מינער ראש הקהל, ר' חיים לייבוש אַפּפּענלבוים דערויף אַפּגערופּן, לאמור, אַזוי צו זאָגן: די קאַרעספּאָדענציע איז ווייט פּונעם אמת, — ר' ישראל בערנשטיין האָט טאַקע באַצאָלט פאַר דעם שטיין, אַבער די קהילה וויל אים נישט איינמויערן, ווייל די 150 פּלאַרין וואָס ער האָט געגעבן, זענען נישט קיין נדבה, נאָר אַ התחיי־ בות. און מעשה שהיה כך היה — אין יאָר 1835 איז בערנשטיין געווען דער פּלייש־ און ליכט־פּאַכטער פּון קרייז זלאַטשיוו, האָט ער זיך מתחייב געווען צו געבן 200 פּלאַרין פאַרן בנין פּון דער פּידקאַמינער שול; האָט אַבער בלויז געגעבן 150 פּלאַרין, האָט מען דעם שטיין נישט געלאָזט איינמויערן, נאָר ער ליגט אויפן בוידעם, ביז ער וועט בכבודו קומען און זיך אים אַפּנעמען. און נאָך עפּעס, אויב מען וועל שוין דערציילן איבער נדבנות — איז ישראל בערנשטיין נישט דער ריכ־ טיקער קאַנדידאַט דערצו, גיכער וואָלט מען באַדאַרפּט צו דערמאַנען מרת שרה נאַטאַנאָאָ, וואָס האָט מנדב געווען מזומנים, און אַ פּרוכת און אַ מפה, געשטיקט אין גאַלד און זילבער, בסך הכל 1000 פּלאַרין. (דאָרט, ז' 375).

27. צווישן וואָנט און ווינט

א

נישט דײַד מיין אײַך, די וואָנט מיין אײַך — איז אַ באַקאַנטער זאַג און געהער צו די אַפּשווער־פּאַרמלען, וואָס קומען אַפּווענדן אַ ביזן גורל, אַ שלימזל, אַ קללה, פּון מענטשן אויף אַ דומם, בעיקר אויף אַ שטיין. דיזעלבע ראַל האָט אַמאַל דערפּילט דער אויסדרוק: משטיינסגעזאַגט, וואָס זײַן עיקרדיקער באַטייט איז: דעם שטיין געזאַגט (אַדער: געקלאַגט), אָבער ער האָט זיך שוין לאַנג אַפּגע־ריבן, און באַטייט היינט, בערך: נעבעך, לאַ עלינו וכדומה (איבערן אַנטוויקל זע מיין העפט „עצים ואבנים“, לשוננו לעם, ניסן תשי״ד). אָבער אַ סך ווייניקער איז באַקאַנט אַן אַנדערער נוסח: נישט אײַך מיין אײַך, דעם ווינט מיין אײַך, וואָס האָט אַ גאַר אַנדערן מיין, נישט קיין אַפּווענדערישן נאָר אַ צווענדערישן, מען איז זיך נישט מתכוון צו ראובן אַדער צו שמעון, נאָר דווקא צו לוי. דער זאַג איז גריילעך אַ תּמצית פּון אַ זײער פּאַרשפּרייטן פּאַלק־מאַטיוו וואָס איז שוין געווען געדרוקט אין כמה וכמה נוסחאות, און מיר ברענגען אים איצט אין אַן אוקראַינישן, ווי סאַפּיאַ טערעטשענקאַוואַ האָט אים פּאַרשריבן אין אַ דאָרף און געבראַכט אין איר אַרבעט איבער די זון־גלויבענישן (עטנאָגראַפּיטשעסקי וויסטניק, קיעוו, 1928, באַנד 7, זײַ 137):

פּאַרצײטנס, ווען די מענטשן זענען נאָך נישט געווען אַזוי זינדיק, ווי היינט, האָט די זון אַרומגעשפּאַצירט אויף דער ערד. דערצײלן אַלטע לײַט, אַז איינמאַל זענען געגאַנגען אויפן שטראָז די זון, דער ווינט און דער פּראַסט, און דאָ גײט אַ מײַדל נאָך וואַסער, און זעט עפעס מענטשן גיין אויפן שטראָז. איינער אַ הויכער, אַ ברייטפלייציקער און אַזאַ שײַנער, וואָנסעס ביז צו די קני, וואָס בלאָזן זיך אַזוי; דער צווייטער אַ מגונהער, אַ דאַרער, אַזש גרינער, און דער דריטער אַ קלייניג־קער, אַ הויליגקער און בלייבט תּמיד הינטערשטעליק און שקראַבעט אַזוי מיט די פּיסעלעך. דאָס מײַדל טוט זיך סתּם אַזוי אַ זאַג: גאַט העלף — און איז אַוועק.

און זיי האָבן זיך צעווערטלט. די זון טענה'ט, אַז דאָס מיידל האָט איר געזאָגט „גאָט העלף זי“, און דער ווינט טענה'ט, אַז גאָר אים, און דער פּראָסט האַפּקעט אַזש אונטער און זאָגט, אַז טאַקע אים. שפּעטער האָבן זיי זיך מיישב געווען, אַז עס איז גלייכער זי דעריאָגן און אַ פּרעג טאָן. האָבן זיי זי דעריאָגט און געפּרעגט: וועמען, מיידל, האָסטו געזאָגט גאָט־העלף? זאָגט זי: אַט דעם — און טייטלט מיטן פינגער אויפן ווינט, און איז אַוועק. די זון האָט זיך צעבייזערט, אַז עס האָט זיך איר געזעצט אַ פּלאַם, און זאָגט: וואַרט, מויד, איך וועל דיך לעבע־דיקערהייט אַפּפּרעגלען. מאַכט דער ווינט: וועסט נישט אַפּפּרעגלען, איך וועל מיטן ווינט אַ וויי טאָן, וועט איר נישט פאַרשאַטן, וועסטו גאַרנישט פּוועלן. און דער פּראָסט איז אַנגעברוגזט, פאַרקריצט אַזש די ציין און זאָגט: זי וועט ביי מיר פאַרפּוירן ווערן. ענטפּערט אַבער־אַמאָל דער ווינט: עס וועט איר גאַרנישט געשען, איך וועל קיין פּיצל בלאַז נישט לאַזן, און אַן מיר וועסטו גאַרנישט אויפּטאָן, באַרים דיך נישט.

דעם דאָזיקן מאַטיוו (אַרנע־טאַפּמאַן סי' 298) באַהאַנדלט יוליאַן קזשישאַ־נאַווסקי אין זײַן בוך *Polska bajka ludowa* [= די פּוילישע פּאָלקס־מעשה] באַנד 1, סי' 276: זון און ווינט, און ברענגט צווייערליי גירסאות: א) די זון און דער ווינט וועטן זיך, ווער עס איז שטאַרקער פּון זיי, דער ווינט קען נישט אַראַפּשלעפּן דעם וואַנדראַוויקס מאַנטל, קומט די זון און וואַרעמט, טוט דער וואַנדראַוויק אַליין אויס דעם מאַנטל; ב) דער ווינט זאָגט דעם מענטשן צו, אים צו העלפּן קעגן זון און פּראָסט.

ב

וואָס שייך וואַנט האָבן מיר עס אין די רעכ־נ־שפּילן ווי עס הייסט: די העלפּט (אַדער: אַ פּערטל וכדומה) גיב דער וואַנט, אַבער דער שותף דערצו איז נישט דער ווינט נאָר דאָס וואַסער: די העלפּט (אַדער: אַ פּערטל וכדומה) וואַרף אַרײַן אין וואַסער אַרײַן, און דערפּון שטאַמט דער זאָג, וואָס רעאַגירט אויף עמעצנס רייד: האַלב מעגסטו וואַרפּן אין וואַסער אַרײַן, און דער מיין איז, אַז די העלפּט פּון די רייד איז נישט אמת. איז אַרײַן אויך אין העברעיִש, סיי אין ערשטן מיך — זע, אַ שטייגער, בת־שבע פעלדשטיין־שריף (דבר, י"ג תמוז תשכ"ג) „מה שתתנו / ובלבד שתתנו / לקירות — את שלקירות / לעצים — את שלעצים / מים רבים לא יכבו / את האהבה.“ טייטש: וואָס איר זאָלט נישט געבן, דער עיקר איז איר זאָלט געבן, די ווענט וואָס עס געהער צו די ווענט, די ביימער וואָס עס געהער צו

די ביימער, א סך וואָסערן וועלן נישט אויסלעשן די ליבשאַפט. סיי אין אַנדערן מיין — זע, אַ שטייגער, חנוך ברטוב (אין זיין ראַמאָן „שש כנפים לאחד“, ז. 65): „אצי דבריהם — טול והטביעם במים, כמות שהם, והמחצית האחרת — דינה דין גוזמה“. טייטש: איין העלפט פון זייערע רייד, נעם און דערטרענק זיי אין וואָסער, ווי זיי גיין, און די אַנדערע העלפט איז אַ גוזמא.

אודאי איז די שייכות צווישן ווינט און וואָסער נאַטירלעכער ווי צווישן ווינט און וואָנט. באַגעגען מיר טאַקע דאָס ערשטע פּאַרל אין זאָג און אין זינג — זע, אַ שטייגער, יהואש (איבערזעץ פון אַמאַר-כאַיאָם): „איך קום פון וואָסער און ווי ווינד פּערגעה“ (נייע שריפטן, באַנד 2, ז' 124), אַדער ראָזע גוטמאַן: „ס'איז ניט נעפל, ס'זיינען נעצן נאַסע / וואָס עס וועבט דער ווינט זיין וואָסער-ווייב“ (לידער, ניו-יאָרק, 1964—1965, ז' 15); און ענלעך אויך אַלטער עסעליון: „דעם ים גיב די טרערן, די שלוכצן — דעם ווינט“ (וידוי, אידישער קעמפּער, 21 אוי-גוסט 1958), אָבער ל. קוסמאַן שרייבט איבער איינעם, וואָס האָט זיך איבערגע-שראַקן פאַרן ווינט ביינאַכט און איז גרייט זיינע זינד צו פאַרריכטן (בלעטער רוישן, תשכ"ה, ז' 50): „נאָר זאָל דער ווינט ניט רייסן ווענט“; און וואָס איז אַ סך וויכטיקער — דער נסתר האָט אויסגעפורעמט אַ ממש סימבאָליש פאַרל: „און די ווינט-וואָנט האָט געפינסטערט ווינטלידיק, געבלאָזן און געפרייכט-געשטורעמט“ (געדאַכט, 1922, באַנד 2, ז' 96), ווי אויך: „און אַלע האָבן — מיטן געדראַנג גערוקט, מיט שטורעמנדיגן און מיט ווינט-וואָנט און אַלץ געהענטער און געהנטער צו דער מדבר מיט — אַנגעקומען“ (דאָרט, ז' 97). ענלעך זע ירמיה העשעלעס: „מיט ווינט פאַר ווענט און וואָלקנס פאַר אַ דאָך / פאַרגייט מיין טרוים אין שטויב פון לאַנגן שליאַך“ (סאָנעטן פון תּוהו ובוהו, 1957, ז' 75).

און צולעצט זע יוסף פּאַפּירניקאָוו אין זיין ליד „מיין מוזע וויל אַ גט“ (לעצטע נייעס, כ"ה ניסן תשכ"ו) וווּ עס הייסט: „הער איך אויס מיין ווייבס גע-רעכטע טענות / ווי עס הערט זיי אַ פאַרשולדיקט קינד / און כ'טראַכט: וואָס טו איך טאַקע / ווען זי נעמט און ווערט אַ האָז אין ווינט / אַנטלויפט צוזאַמען מיט די קינדער: / מיינע לידער און פּאַעמעס / און זי לאָזט מיך מיט די ווענט די נאַקעטע / און מיט דער נאַקעטקייט / פון מיינע נישט-באַלעבטע טעמעס?“. ווי פון זיך אַליין שיילט זיך ארויס דאָס פאַרל: אַ האָז אין ווינט — (= אַ הויז) מיט ווענט, אין זיין ווידעראַנאַנד: ווינט-וואָנט.

לוח השמות

- א**אוערבאך בערטאלד 49
 אאוערבאך (סאפיר) פייע 144
 אבודרהם (ר' דוד בן יוסף) 89
 אבידע (זלאָטניק) יהודה לייב 186
 אביטוב (בירנבוים) אברהם יצחק 20
 אבן־עזרא אברהם (ראבי"ע) 89, 137
 אברבנאל יצחק 89
 אברהם בן הרמב"ם 137
 אהלדען טאָנע 31
 אוהלאַנד לודוויג 64
 אַווידיוס נאָנאָ 45
 אַזען ראָבערט 57
 אויוערקעס (עוורוקיס) מרדכי מענדל 161
 אויערבאך אפרים 161
 אונגער מנשה 163
 אונגער טעאָדאָר 177
 אורי סטרעליסקער (רבי) 53
 אַחד העם (גינזבערג אשר צבי) 163
 איבסען הענריק 39
 אינאָק אהרן 32
 אינאָקאָוויטש אפרים 121
 איזו געהאַרד [148]
 איזיק כהן (דער שרייבער) 78
 איינשפרוך חיים 18
 איש האַרוויץ ישעיהו הלוי 127, 130, 136
 איש הורוויץ אברהם הלוי 15
 אלאַריזי יהודה 155
 אלאַריזי 155
 אַלטבויער משה 107, 108, 109, 111, 112, 114, 113
 אליהו בחור הלוי 147
 אליהו, (דער ווילנער גאון) 76
 אליהו (פון גאַנצינאָ) 56
 אַליצקי לייב 48, 152
 אלפס בן־ציון 120, 123
 אַלפער רבקה 24
 אָמאָר כאַיאָם 197
 אַמעלהאַר מרת 106
 אַנאַצקי יעזגען 83
 אַנאַ אמאליאָ (דוכסה) 43
 אַסטרער (אוסטרא) משה 147
 אַסאַטאַשו יוסף 16, 19, 29, 128
 אַפּפּעלבוים לייבוב 194
 אַפרת ישראל 86
 אַקסענפּעלד ישראל 35, 65, 187
 אַקרוטני (טורקאָ) יוסף 24
 אַרושעך עקיבא 189
 אַרנע־טאַמפּסאָן 60, 176, 196
 אַרנשטיין (אורן) מרדכי 160
בבאַטאַרי טעפּאָן (מלך) 51
 באַדנשאַץ 131
 באַי (זשעלענסקי טאַדעאָוש) 13, 114
 באַכנער זאב 132
 באַכראַך חיים יאיר 166
 באַכשטיין י. 122
 באַסאָ (בישאָף) 72
 באַסטאַמסקי שלמה 182
 באַראַכאַו בער 133
 באַראַק מאַקס 143
 באַראַש אשר 8, 131
 באַרקאַחסקי יאָן 150
 באַשעוויס (וינגער) יצחק 16, 21, 36, 57, 79, 91, 81, 122, 125, 133, 154, 161
 176
 בודנאָן יהושע (י. בן) 14, 36
 בויען אַנגעלוס 111, 168
 בונין זוסמאַן 33
 ביאַליק חיים נחמן 24, 38, 39, 90, 172, 175
 ביאַליק־ראַוויצקי 140
 ביכמאַן געאַרג 18
 בינאָוויטש ל. 28

גוטמאן ראָזע 197
 גושענאָזש פּאָועל פּון בושעזשין 70, 97
 גינסבורג דוד 30, 135
 גלאַגער זיגמונט 91
 גלאַזמאָן ברוך 58
 גלאַטשטיין יעקב 12, 151
 גנאָנאוויטש (גניווי) יצחק 100
 געטע וואַלפּגאַנג 47, 48, 191
 געטע (וואַלפּגאַנגס מוטער) 43
 געלערנט ח. 189
 גערטער לוי 78
 גערטער מאיר 64, 78
 גראַס נפתלי 57, 103, 146, 171
 גרונוואַלד מאיר (מאַקס) 121
 גרימעלהאון האַנס יאַקאָב קריסטאָפּל 104
 גרינבאום מאַקס 143
 גרינבוים שלמה 133
 גרינבערג אורי צבי 20
 גרינוואַלד יקותיאל יהודה 163

ד
 דאַבאַש אַלעקסאַ 57
 דאַמאַרעצקי אפרים 152
 דאַמבראַוסקי מאַריאַ 154
 דוד משה פון פּידאַיעץ 161
 דוקעס לייבוש (לעאַפּאַלד) 158
 דיאַמאַנט מאַשע 105
 דייטשער שלמה 88
 דינעוואַן יעקב 130
 דיק אייזיק מאיר 14, 25, 32, 33, 35, 36,
 47, 51, 59, 60, 100, 116, 123, 130,
 145, 146, 154, 163, 165, 166, 169,
 187
 דירדורסקי יאַן 79, 97
 דעליטש פּראַנץ 18
 דער נסתר (כהנאַחייטש פינחס) 24, 36, 57,
 58, 59, 63, 67, 84, 85, 116, 120,
 123, 147, 154, 177, 197
 דרויאַנאַו (דרוינוב) אלטער 181
 דרייווען יוסף 145

ה
 האַבדאַנק (סקאַרבעק) 77
 האַבערמאַן אברהם מאיר 136, 140
 האַגער ברוך 133
 האוף ווילהעלם 110, 150
 האַמבורגער חיים 51
 האַמבורגער מאיר 51

ביק עמיל [123]
 ביק יעקב שמואל 61, 128
 ביקל שלמה 8, 192
 בישאָף מ. 28
 בלאַך יוסף שמואל [121]
 בלאַך שמשון הלוי 61
 בלאַטשטיין עוזר 102, 151
 בלומענטאַל נחמן 25, 115
 בליץ יקותיאל 17, 18, 55, 137, 144
 במוהרי"ם ישראל 32
 בן־יחזקאל (האַלפּערן) מרדכי 128
 בניהו (נסים) מאיר 158
 בנימין מוספּיא 89
 בענגאַ (דער הייליקער) 55
 בעקערמאַן שמעון 36
 בער באַלעכאַווער (בירקענטאַל) 56, 74
 בערדיטשעווסקי (בן־גריון) מיכה יוסף 57,
 96, 151
 בער־האַפּמאַן ריכאַרד 159
 בערל בראַדער (מרגליות בערל) 91
 בערשטיין איגנאַץ 15
 בערשטיין־זעגל 23, 65, 71, 74, 94, 95,
 104, 106, 119, 123, 149, 155, 162,
 174, 182, 183, 184, 187
 בערשטיין אריה לייב 193
 בערשטיין ישראל מרדכי 193, 194
 בערקאַוויטש יצחק דב 24
 בראַדווינסקי קאושימיעזש 112
 בראַווער אברהם יעקב 56, 74
 בראַווע ווילהעלם 124
 ברטוב חנוך 197
 בריינין ראובן 58, 156, 192
 בריקנער אלעקסאַנדער 41, 97, 114, 115

 גאַטפּריד מרדכי 62
 גאַלאַי בנימין 191
 גאַלד (עטינגערס שוואַגער) 169
 גאַלד (לעצטער) בריינדל 147
 גאַלדפּאַדן אברהם 69, 151, [162]
 גאַליה אריה 78, 137, 139
 גאַראַודי ראַגער [40]
 גאַרדאַן יהודה לייב (יל"ג) 17, 18, 90
 גאַרדאַן מיכל 29, 121, 138
 גאַרדין יעקב 59, 67
 גאַרפּונקל מאַטיע 141, 142
 גבירול שלמה 140

די חכמה פון חכמות

- זייפערט משה 92
 זילבערשלאַג יצחק [40]
 זכריה מפלוגניצן 81
 זעגל בנימין וואָלף 160
 זעגאדלאַוויטש עמיל 112
 זשיטלאַווסקי חיים 133
- א**
 אַרטינער מאיר 27, 186
 חנוך גרשון 134
 חתים סופר (ר' משה סופר) 169
- ט**
 טאוואָו (טביוב) ישראל חיים 187
 טהילע א. 177
 טוביה הרופא 158
 טובים יוליאַן 48, 112, 150
 טייף משה 64
 טנא עמי 56
 טענדלאוי אברהם 22, 36, 74, 75, 119, 144
 טערעשטשענקאָוואַ סאַפּיאַ 195
 טרונק יחיאל ישעיה 21, 57, 184
 טשובעק י. 45
 טשעמערינסקי חיים (ר' מרדכלי) 27
 טשערניאַק יוסף 62, 182
 טשערניכאָוסקי שאול 39, 175
- אָ**
 אָבלאַוואָוסקי לודוויק 102, 109
 יאַנאַסאַוויטש יצחק 120
 יאַסנאַגורסקי נ. מ. 27, 71, 93
 יהואש (בלומגארטן שלמה) 14, 17, 18, 39, 50, 52, 53, 63, 167, 197
 יונין וואָלף 46, 172
 יוסף בכור שור 137
 יעקל (יאנקעל) לעהרער (קאטשקא) 27, 54
 יצחק יצחק 65, 66
- כ**
 כהן יהודה לייב 33
 כהן ישראל 8, 12, 152, 165
 כהן [רעווערענד] 162
 כמיעלאַוסקי בענעדיקט 49
 כמיעלניצקי באַהראַן 83, 84, 86
 כנעני (קויפּמאַן) יעקב 175
 כץ חיים 161
 כץ טוביה 161
- ל**
 לאַבענצקי אַדאַם 152
- ה**
 האַפּמאַנסטאַל הוגאָ 159
 האַפּנער זלמן 147
 האַפּנער מאיר 147
 האַק טעאָדאָר 150
 האַרחיץ ישראל 24, 57
 האַרוויץ מאיר 105
 האַרקאָווי (הרכבי) אלכסנדר [164]
 הזו חיים 100, 101, 138, 147
 הייזלער קלמן 114
 היינע היינריך 47, 178
 הכהן (כהן) צדוק 135
 המאירי (פייערשטיין) אביגדור 53
 העינאָדוס 74
 העניט אורי 82
 הערוועג געאַרג 40
 הערץ יוסף 144
 הערשענאָן י. 16
 העשעלעס ירמיה 197
- ו**
 וואַכשטיין דבֿי־בער [155]
 וואַלערי פּאָל 47
 וואַלף זיגפריד 22, 118
 וואַלף לייזער 48
 וואַסערטרילינג צבי 35
 וואַסערמאַן משה שמשון 113
 וויינבערג מ. [164]
 וויינבערג צבי זבולון 24
 וויינגארטן שמואל 136
 וויינרייך מאַקס [22], 69, 75, 98, [101], 136, 139, 154, 169
 ווייסבראָד אברהם 115
 ווינער מאיר 35, 65, 108, 129, 187
 וויעטשאַרקיעוויטש 98
 וויצענהויזן יוסף 17, 18, 55, 137, 144
 ווירשובסקי חיים 161
 וועלויל זבאָראַזשער (עהרנקראַנץ בנימין זאב) 37
 ווענגער שלמה 116
 ווערגיליוס 44
- ז**
 זאַילוס 45
 זאַלץ חנא 189
 זאַלקינסאָן־גינצבורג 18
 זאַרעמבאַ אלפרעד 111
 זינגבוים לייב 88

- מַאֲנֵי לֵיב (בראָהינסקי) 67
מאַרע טערעזע 115
מאַרלאַך קריסטאָפּער 47
מאַפּו אברהם 90
מאַרק יודל 183
מאַשקאָחסקי אלכסנדר 166
מגיד פון מעזעריטש (ר' דבֿבער) 181
מדן מאיר 8
מהר"ל (ר' יעקב בן משה מולין) 143
מו"ח (ווייסמאַן-חיות מרדכי) 169
מוקדוני (קאָפּעל) אלכסנדר 93
מינדען יהודה לייב 17
מיימון שלמה 181
מיצמאַכער דוד 29
מיצקיעוויטש אַדאַם [101], 102
מעלצער שמשון 17, 21
מענדעלסאָן משה 22, [22]
מענדעלע (אַבראַמאָוויטש שלום יעקב) 10, 58, 68, 75, 81, 123, 124, 167, 182
מרגליות אפרים זלמן 76
מרגליות מרדכי 140
מרגליות ראובן 113
- נְאֲדִיר משה (רייז יצחק) 63, 112, 133
נאַטאַנזאָן שרה 194
נאַכאַליק אורקע 179
נאַשקעס שכנא 33
נווה פנינה 158
נחמן בראַצלאָווער 18
נחשון ד"ר 43
ניגער (טשאַרנע) שמואל 39, 77
ניטשע פרידריך 39
נייבאַוער אברהם 135
נעמפליין יאַהאַנעס 143
נתן (שטערנהאַרץ) 18, 186
נתנאלי־רעטמאַן יעקב 106
- סאַלאַנטער ישראל 170
סאַלטען פעליקס 159
סאַמאַ יהודה (לעאַ) 98
סאַנדערס דניאל 21
סאַפיר איציק 144
סדן (וויטמאַן) אסתר 156
סוכאַוואַלסקי (דאַנין) יחזקאל 52
סוצקעווער אברהם 48
סטאַלין יאַסיפּ 171
- לאָודין [גענעראַל] 115
לאָורעמבורג יאַהאַן 124
לאָודני אלפרעד 69
לאָודני י. 163
לאָנדע אברהם יצחק 91
לאָנדעסבערג שלמה 108
לאָפּאַנטיין זשאַן 17
לאָפּין בער 176
לב יגאל 73
לוטער מאַרטין 31, 32, 55, 61, 96, 104, 191
לוצאַטש שמואל דוד (שד"ל) 175
לוקס 147
לוקרעציוס 165
ליבאַחיטש נחמיה שמואל 139
ליבערמאַן חיים 108, 113
ליטוויץ א. (הורחיץ שמואל) 94, 104
לייב פון פראַסטין 163
לייבל דניאל 37
לייוויק (האַלפּערן) ה. 39, 171
ליינער גרשון העניך [ראָודין] 131
לינדא ברוך 89
לינדער [משפּחה] 43
לינדע סאמועל באַגומיל 79
לינעצקי יצחק יואל 23, 60
ליס אברהם 9
ליפשיץ מרדכי יהושע 145
לנדא שמואל יצחק 25
לעווטשענקאַ מ. 60
לעוויזאָן יהודה לייב לודוויג 90
לעוויץ י. מ. 64
לעוויזאָן יצחק בער (רייב"ל) 136
לעווינסקי יום־טוב 182
לעיעלעס (גלאַנץ) אהרן 132, 171
לענאָו ניקאָלאָוס 47
לענין 171
לעסינג גאַטהאַלד אפרים 47
לעפּין (לעוויץ) מענדל 128
לעשמיאָן (לעסמאַן) באַלעסלאָו 28
ל"ש (ליכטענשטיין) הלל 169
- מַאָדענאַ אריה יהודה 139, 140, 158
מאַלאַדאָוסקי קאַרע 183
מאַלטינסקי חיים 176
מאַן טאַמאַס 47
מאַנגער איציק 63
מאַנדעלקערן שלמה 53

די חכמה פון חכמות

צײַי אַרטור 143	סטוטשקאו (סטוטשקא) נחום 18, 21, 22,
צײַטלין אהרן 38	24, 34, 114, 130, 145
צמח שלמה 19, 151	סיגאל יעקב יצחק 29
צפנת אהרן 168	סיטנער בונעם 63
	סימאנסאן שלמה 31
קאָדער באַריס 151	סעדיה גאון 89, 137
קאָהן אב (אברהם) 187	סערוואַנטעס מיגועל 162
קאָטש (כץ) קורט 161	ספעקטאָר מרדכי 15, 16, 36, 65, 184
קאָך מאַקס 150	עמיחי (פפויפער) יהודה 40
קאָכאָוסקי וועספּאָזיאַן 44	
קאָכאָאָוסקי יאָן 71	עגנון (טשאַטשקעס) שמואל יוסף 22, [22],
קאָלאַך פעליקס 141, 142	36, 52, 56, 162, 175, 191
קאָלבערג אַסקאַר [102], 103, 125	עטינגער שלמה [22], 40, 75, 98, [101],
קאָלוין יאָהאַן 97	117, 119, 132, 153, 169
קאָנסטאַנטינאַוסקי (קושטאי) משה 100	עטלינגער קאַרל 32
קאָסאָווער מרדכי 184	עסעלין אַלטער 197
קאָטל דוד 165	עפשטיין יחיאל מיכל 132
קאצנעלסאן יצחק 120, 124	ערבען קאַרעל יאַראַמיר 11
קאַרדאָווערץ משה 139	ערטער איציק 128
קאַרטשעווסקי (א פאַפ) 60	עריק (מערקין) מאַקס 124
קאַרטום קאַרל אַרנאָלד 150	
קאַרמאַן עזרא 121	כּאָלוס (אַפּאָסטל) 18
קאַרפּינאַויטש אברהם 29	פּאַלאַק ראַמאַן 115
קוסמאַן לעאַן 17, 197	פּאַלאַק פעליקס 132
קוק שאול חנא 131	פּאַפּיערינאַקאָו יוסף 197
קושינאָווסקי יוליאַן 51, 60, 72, 91, 99,	פּוקס אברהם משה 28
101, 162, 177, 190, 193, 196	פּוקס לעאַ (לייב) 30, 78, 121, 132, 143
קיטאַוויטש יענדזשעי 115	פּיאָן סטאַניסלאָו 72
קיריק (אַ פּויער) 60	פּיפּירנאָ אברהם ברוך 89
קלאָנאַוויטש סעבאַסטיאַן פּאַביאַן 79, 99, 155	פּלעסנער אליהו [22]
קלוגער שלמה 76	פּעלדשטיין־שריף בת שבע 196
קליגער אבא 172	פּערל חאַלטער ה. 159
קלייסט היינריך 110	פּראָנטשעסקאַ (גלח) 56
קמחי יוסף 137	פּראָנסיש יעקב 158
קמחי דוד (רדיק) 137	פּראָנצאָ קאַרל עמיל 40, 138, 191
קעלערמאַן בערנהאַרד 28	פּראָנק סעבאַסטיאַן 149
קעניג עזר 74	פּרויד זיגמונד 153
קערלער יוסף 176	פּרידלאַנד ש. 56
קראָוס קאַרל 107, 109	פּריימאַן אהרן 22, [22], 55, 153, 167
קראָניץ פּיליפּ 189	פּרילוצקי נח 41
קרעבס מיכאל 43	פּרילוצקי־לעהמאַן 160
קריסטיאַמפּאַלער שמואל 77	פּרעדראָ אַלעקסאַנדער 115
קרעסל געצל 109	פּרץ (פּערציקאַחיטש) יצחק 156
	פּרץ יצחק לייבוש 19, 23, 32, 38, 49, 58,
ראָבענער גאַטליב חילהעלם 150	61, 93, 118, 131, 133, 178, 179, 188
ראָדזשיחיל מיקאַלאַי קושישטאַף 71	

- שוחט עזריאל 134
 שטאדטמאווער (שלמי) משה 88
 שטאק פראדל 154
 שטיינבארג אליעזר 39, 117, 126, 152, 170,
 185
 שטיינגארט משה 168
 שטיינמאן אליעזר 65, 1
 שטיף נחום 128, 129
 שטיקער מאיר 115
 שילער פרידריך 47, 62
 שיף הערמאן 117
 שיפער יצחק 43
 שירמאן חיים 98
 שלו יצחק 25
 שלום עליכם (ראבינאוויטש שלום) 23, 24,
 81, 101, 106, 119, 120, 132, [164], 192
 שלמה בן חוירגא 134
 שמואל י. (יאראַסלאַוסקי) 90
 שמערוק חנא 135, 178
 שמ"ר (שאַיקעוויטש נחום מאיר) 14, 23, 59,
 78, 95, 119, [120], 146, 154, 161, 182
 שניאור זלמן (זאלקינד) 39, 70, 90, 100,
 175, 180
 שנייד יחיאל 114
 שניצלער ארטור 159
 שעווטשענקא טאראַס 83
 שעמיענסקי לוציאן 103
 שפאן שלמה 74
 שפיגל ישעיהו 29, 58
 שפירא נח 89
 שפירא מאליע 118
 שפירא משה 118
 שרעדער ווילהעלם 121
 רלמי (פּטאַלאַמעאוס) אויערגעטעס 96
 ראדיצקי לואי 170
 ראויטש מלך (בערגער זכריה חנא) 184
 ראָזענטאַל יהודה 56
 ראָזענפאַרב חוה 63
 ראָזענפעלד מאָריס 14, 80
 ראָזענצווייג גרשון 12
 ראַכמאַן לייבל 191
 ראָלאַן ראַמען 170
 ראָלניק יוסף 96
 רא"ש (ר' אשר בן יחיאל) 89
 רבנו תם 184
 ר' בנימין (ראדלער-פעלדמאן יהושע) 186
 רובינשטיין שמואל 24
 רויזנבלאַט האַרשל 120
 רויטמאַן שלמה 176
 ריבקינד יצחק 145
 רידעל לוציאן 103
 ריזון זלמן [155]
 רמב"ם (ר' משה בן מימון) 89, 90
 רמב"ן (ר' משה בן נחמן) 89
 רמז (דראַבקינד) דוד 170
 רעהרער יאַזעף 180
 רעזניק שלמה 99
 רשב"ם (ר' שמואל בן מאיר) 137
 רש"י (ר' שלמה יצחקי) 12, 55, 89, 90,
 134, 137
 שאַפיר מ. מ. 67, 162
 שאַצקי יעקב 189
 שאַרגעל יעקב צבי 8, 146
 שאַרגעל פירא 8
 שבתאי ק. (קלוגמאַן) 170
 שוואַדראַן שלום מרדכי 131, 158
 שוואַרץ ישראל יעקב 24
 שוואַרץ קאַפל 13
 שווערדשאַרף משה 192